

**ПРАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОВАЛЕНКО СЕРГІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 343.98:342.8(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ
І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ**

08 – Право

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Коваленко С. С.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, Пиняга Р. О.

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Коваленко С. С. Криміналістична характеристика та розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право – ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом», Київ, 2026.

Дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням криміналістичної характеристики і проблем розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина з урахуванням сучасного стану кримінального процесуального законодавства, особливостей проведення повоєнних виборів та практики діяльності органів кримінальної юстиції.

У роботі розроблено поняття та криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, що дозволило системно осмислити їх як самостійний об'єкт криміналістичного дослідження. Сформовано наукові підходи до їх поділу залежно від об'єкта посягання, суб'єкта вчинення та етапу виборчого процесу, на якому реалізується протиправна діяльність. Така класифікація стала підґрунтям для побудови криміналістичної характеристики зазначеної категорії кримінальних правопорушень, визначення типових механізмів їх учинення, кола найбільш імовірних суб'єктів, способів приховування та напрямів оптимізації діяльності органів досудового розслідування. Узагальнення способів учинення дало змогу встановити, що цим кримінальним правопорушенням переважно притаманні заздалегідь підготовлений, груповий, конспіративний і нерідко комбінований характер, а також використання організаційних, документальних, фінансових і цифрових інструментів незаконного впливу на виборчий процес.

Досліджено особливості особи правопорушника, предмета злочинного посягання та слідової картини кримінальних правопорушень проти виборчих

прав і свобод людини і громадянина. Встановлено, що для цієї категорії кримінальних правопорушень характерною є участь як загальних, так і спеціальних суб'єктів, зокрема осіб, наділених функціями у виборчому процесі, а самі посягання нерідко реалізуються в межах узгодженої колективної діяльності. Обґрунтовано, що предметом посягання виступають не лише виборчі бюлетені, протоколи, списки виборців чи інша виборча документація, а й грошові кошти, товари, послуги, електронні дані, цифрові носії та інформаційні ресурси, які використовуються для протиправного впливу на реалізацію виборчих прав. Узагальнення слідової картини дало змогу визначити типові матеріальні та ідеальні джерела доказової інформації, місця їх локалізації, а також їх значення для встановлення способу вчинення кримінального правопорушення, зв'язків між його учасниками та форм протидії розслідуванню.

Визначено коло обставин, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях цієї категорії, до яких віднесено спосіб посягання на виборчі права, час, місце та етап виборчого процесу, склад причетних осіб і характер їхніх ролей, види використаних документів, електронних засобів і матеріальних ресурсів, джерела фінансування, способи координації протиправної діяльності та механізми приховування її слідів. Обґрунтовано, що важливою особливістю розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є активна протидія встановленню істини, яка виявляється у приховуванні, спотворенні або фальсифікації доказової інформації, незаконному впливі на свідків та інших учасників кримінального провадження, знищенні чи ненаданні документів і електронних даних, а також у використанні службових, політичних і корупційних зв'язків для створення штучних процесуальних та організаційних перешкод. Це дозволило розглядати протидію розслідуванню як типовий елемент криміналістичної характеристики даної категорії кримінальних правопорушень.

Окрему увагу приділено питанням взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами, залученими до виявлення, документування й дослідження кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод

людини і громадянина. Обґрунтовано, що результативність такої взаємодії значною мірою залежить від належного нормативного регулювання, своєчасності спільного реагування на подію кримінального правопорушення, налагодженого інформаційного обміну, належного матеріально-технічного забезпечення та узгодженості спільних дій усіх учасників. У зв'язку з цим окреслено основні організаційні, інформаційні та тактичні чинники, які негативно впливають на ефективність взаємодії, і запропоновано напрями її вдосконалення у практичній діяльності органів кримінальної юстиції.

Досліджено особливості використання спеціальних знань під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Встановлено, що їх залучення є необхідною умовою повного, всебічного й об'єктивного дослідження документальних, цифрових, технічних та інших джерел доказової інформації. Обґрунтовано значення консультативної допомоги спеціалістів і проведення судових експертиз, насамперед почеркознавчої, технічної експертизи документів, комп'ютерно-технічної, експертизи відео- та звукозапису, товарознавчої, а в окремих випадках портретної та судово-психіатричної експертиз. Доведено, що правильне використання спеціальних знань сприяє розширенню доказових можливостей слідства, підвищенню якості взаємодії слідчого з експертами та спеціалістами, а також належному формулюванню питань, які підлягають вирішенню у конкретній слідчій ситуації.

Важливе місце у роботі відведено дослідженню тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Доведено, що огляд у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина має особливе значення вже на початковому етапі розслідування, оскільки саме він дозволяє своєчасно виявити, зафіксувати, вилучити та забезпечити збереження основних документальних, матеріальних і цифрових слідів події. Обґрунтовано доцільність розгляду огляду як комплексної пізнавальної дії, спрямованої на виявлення як явних, так і прихованих ознак протиправного впливу на виборчий процес. На цій основі сформовано науково-практичні рекомендації щодо тактики проведення огляду,

особливостей фіксації його результатів, вилучення виявлених об'єктів та забезпечення їх належного збереження.

Обґрунтовано, що обшук у кримінальних провадженнях зазначеної категорії має не лише пошукове, а й викривальне значення, оскільки дозволяє виявити документи, предмети, цифрові носії, технічні засоби та інші об'єкти, які відображають механізм кримінального правопорушення, характер зв'язків між його учасниками, способи координації протиправної діяльності та форми приховування її слідів. Конкретизовано типові об'єкти пошуку, визначено найбільш характерні слідчі ситуації, у яких проведення обшуку є доцільним, а також розроблено науково-практичні рекомендації щодо підготовки до цієї слідчої дії, визначення меж пошуку та залучення спеціалістів до її проведення.

Акцентовано увагу на тому, що ефективність допиту у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина безпосередньо залежить від правильного визначення кола осіб, які підлягають допитуванню, урахування їхнього процесуального статусу, ступеня поінформованості та можливої заінтересованості у результатах кримінального провадження. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність диференційованого підходу до тактики допиту залежно від ролі особи у виборчому процесі та ймовірності її протидії встановленню істини. На цій основі запропоновано градацію типових свідків, сформовано рекомендації щодо тактики їх допиту та розроблено орієнтовні переліки питань, які доцільно ставити різним категоріям допитуваних з урахуванням характеру відомої їм інформації.

Окремо визначено значення тимчасового доступу до речей і документів як одного з найважливіших процесуальних засобів одержання відомостей, що перебувають у володінні виборчих комісій, державних органів, банківських установ, операторів електронних комунікацій та інших суб'єктів. Доведено, що практична цінність цього заходу полягає у можливості своєчасного отримання документів, фінансових відомостей, електронного листування, даних про з'єднання, цифрових файлів та іншої інформації, яка має істотне значення для

кримінального провадження. У зв'язку з цим окреслено типові об'єкти тимчасового доступу та розроблено науково-практичні рекомендації щодо підготовки й належного обґрунтування відповідних клопотань, конкретизації предмета доступу та врахування ризиків зміни, знищення або приховування необхідної інформації.

Ключові слова: вибори, виборчі права і свободи, кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, кримінальне провадження, криміналістична характеристика, досудове розслідування, слідчий, оперативний працівник, взаємодія, слідчі (розшукові) дії, заходи забезпечення кримінального провадження, огляд, обшук, допит, спеціальні знання, судова експертиза.

ANNOTATION

Kovalenko S. S. Forensic Characterization and Investigation of Criminal Offenses Against Electoral Rights and Freedoms of the Individual and Citizen in Ukraine. – Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. – PJSC “Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management»”, Kyiv, 2026.

The dissertation is the first comprehensive study in Ukraine of the forensic (criminalistic) characterization and the issues of investigating criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual and citizen, taking into account the current state of criminal procedural legislation, the specifics of holding post-war elections, and the practice of criminal justice agencies.

The work develops the concept and forensic classification of criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual and citizen, which made it possible to comprehend them systematically as an independent subject of forensic research. Scientific approaches to their division are formed depending on the object of encroachment, the perpetrator, and the stage of the electoral process at which unlawful activity is carried out. This classification became the basis for building the forensic

characterization of this category of criminal offenses, identifying typical mechanisms of their commission, the circle of the most likely perpetrators, methods of concealment, and directions for optimizing the activity of pre-trial investigation bodies. Generalization of the methods of commission made it possible to establish that these criminal offenses are predominantly characterized by a premeditated, group-based, conspiratorial, and often combined nature, as well as by the use of organizational, documentary, financial, and digital instruments of unlawful influence on the electoral process.

The dissertation examines the characteristics of the offender, the object of criminal encroachment, and the trace pattern of criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual and citizen. It is established that this category of criminal offenses is typically committed both by general and special subjects, in particular persons vested with functions within the electoral process, and that the encroachments themselves are often carried out within coordinated collective activity. It is substantiated that the object of encroachment includes not only ballots, protocols, voter lists, and other electoral documentation, but also money, goods, services, electronic data, digital media, and information resources used for unlawful influence on the exercise of electoral rights. Generalization of the trace pattern made it possible to identify typical material and ideal sources of evidentiary information, the places of their localization, and their significance for establishing the method of commission, the links among participants, and the forms of counteraction to the investigation.

A range of circumstances subject to establishment in criminal proceedings of this category is defined, including the method of encroachment on electoral rights; the time, place, and stage of the electoral process; the composition of involved persons and the nature of their roles; the types of documents, electronic means, and material resources used; sources of financing; methods of coordinating unlawful activity; and mechanisms for concealing its traces. It is substantiated that an important feature of investigating criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual and citizen is active counteraction to the establishment of truth, manifested in the concealment, distortion, or falsification of evidentiary information; unlawful

influence on witnesses and other participants in criminal proceedings; destruction or non-provision of documents and electronic data; and the use of official, political, and corrupt ties to create artificial procedural and organizational obstacles. This made it possible to consider counteraction to the investigation as a typical element of the forensic characterization of this category of criminal offenses.

Special attention is paid to issues of interaction between the investigator and operational units and other actors involved in the detection, documentation, and examination of criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual and citizen. It is substantiated that the effectiveness of such interaction largely depends on proper regulatory support, the timeliness of joint response to the criminal event, established information exchange, adequate material and technical resources, and the coordination of joint actions of all participants. In this regard, the main organizational, informational, and tactical factors that negatively affect the effectiveness of interaction are outlined, and directions for its improvement in the practical activities of criminal justice agencies are proposed.

The dissertation investigates the specifics of using specialized knowledge in the investigation of this category of criminal offenses. It is established that involving such knowledge is a necessary condition for a complete, comprehensive, and objective examination of documentary, digital, technical, and other sources of evidentiary information. The significance of consultative assistance by specialists and forensic examinations is substantiated, primarily handwriting examination, technical examination of documents, computer and technical examination, video and audio examination, commodity examination, and, in certain cases, portrait examination and forensic psychiatric examination. It is proven that proper use of specialized knowledge contributes to expanding the evidentiary capabilities of the investigation, improving the quality of interaction between the investigator and experts and specialists, and formulating questions to be resolved in a specific investigative situation.

An important place in the work is devoted to the tactics of conducting certain investigative (search) actions. It is proven that an inspection in criminal proceedings concerning criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual

and citizen is of particular importance at the initial stage of the investigation, since it enables timely detection, recording, seizure, and preservation of the main documentary, material, and digital traces of the event. The expediency of viewing the inspection as a complex cognitive action aimed at identifying both obvious and hidden signs of unlawful influence on the electoral process is substantiated. On this basis, scientific and practical recommendations are formed regarding the tactics of conducting an inspection, the specifics of documenting its results, seizing identified objects, and ensuring their proper preservation.

It is substantiated that a search in criminal proceedings of this category has not only a search (locating) but also an exposing (incriminating) significance, since it enables the discovery of documents, objects, digital media, technical means, and other items reflecting the mechanism of the criminal offense, the nature of links between its participants, methods of coordinating unlawful activity, and forms of concealing its traces. Typical objects of search are specified; the most characteristic investigative situations in which conducting a search is appropriate are determined; and scientific and practical recommendations are developed regarding preparation for this investigative action, defining the scope of the search, and involving specialists in its conduct.

Attention is emphasized on the fact that the effectiveness of interrogation in criminal proceedings concerning criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual and citizen directly depends on correctly identifying the range of persons subject to interrogation, taking into account their procedural status, degree of awareness, and possible interest in the outcome of the proceedings. In this regard, the need for a differentiated approach to interrogation tactics depending on the person's role in the electoral process and the likelihood of their counteraction to establishing the truth is substantiated. On this basis, a gradation of typical witnesses is proposed, recommendations are formulated regarding the tactics of their interrogation, and indicative lists of questions are developed that are appropriate to ask different categories of persons being interrogated, taking into account the nature of the information known to them.

Separately, the significance of temporary access to items and documents is defined as one of the most important procedural means of obtaining information held by election commissions, state bodies, banking institutions, electronic communications operators, and other entities. It is proven that the practical value of this measure lies in the possibility of timely obtaining documents, financial information, electronic correspondence, connection data, digital files, and other information that is essential for criminal proceedings. In this connection, typical objects of temporary access are outlined and scientific and practical recommendations are developed regarding preparation and proper substantiation of relevant motions, specification of the subject matter of access, and accounting for the risks of alteration, destruction, or concealment of the necessary information.

Keywords: elections; electoral rights and freedoms; criminal offenses against the electoral rights and freedoms of the individual and citizen; criminal proceedings; forensic (criminalistic) characterization; pretrial investigation; investigator; operational officer; interaction; investigative (search) actions; measures to ensure criminal proceedings; inspection; search; interrogation; specialized knowledge; forensic examination.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

А. В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Коваленко С. С. Деякі особливості розслідування кримінальних правопорушень на місцевих виборах проти виборчих прав громадян. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 1 (97). С. 217–230. DOI :10.33766/2524-0323.97.217-230
2. Коваленко С. С. Проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 4 (46). С. 1960–1971. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-1960-1971](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-1960-1971)

3. Коваленко С. С. Огляд під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Наукові інновації та передові технології*. 2026. № 4 (56) С. 3179–3190. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-3179-3190](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-3179-3190)

4. Коваленко С. С. Обшук під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Національні інтереси України*. 2026. № 4 (21). С. 1233–1246. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4\(21\)-1233-1246](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4(21)-1233-1246)

В. Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Коваленко С. С. Окремі проблеми розслідування та доказування кримінальних правопорушень проти виборчих прав громадян, вчинених на місцевих виборах. *Interaction of society and science: prospects and problems* : матеріали XXII Міжнар. нау.-практ. конф. (Лондон, Англія, 20–23 квіт. 2021 р.). Лондон, 2021. С. 161–163. DOI 10.46299/ISG.2021.I.XXII

6. Коваленко С. С. Окремі питання проведення допиту свідка під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Global Interdisciplinary Summit: Frontier of Science and Future Technologies* : Proceedings of International Scientific and Practical Conference (Dubai, UAE, Prague, April 3, 2026) / Khalifa pus. Dubai, UAE. Prague: Publishing house Education and Science s.r.o., 2026. P. 79–83. https://phes.com.ua/files/conferences/conf_Dubai.pdf

7. Коваленко С. С. Особливості проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Modern scientific inventions: current problems, theories and challenges* : materials of the XIV International Scientific and Practical Conference (Sofia, Bulgaria, April 06–08, 2026). Sofia, 2026. P. 91–93. <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=rm&ogbl#inbox/QgrcJHsNpXMLXMmWCxjLZLSVwMqTnLdjGgV?projector=1&messagePartId=0.1>

С. Які додатково відображають наукові результати:

8. Романюк М., Коваленко С., Черниш М., Товпиґа Л., Купчення Л. Політика та роль кримінальної поліції у боротьбі з екологічними злочинами. *Журнал екологічного права та політики*. 2024. № 04 (03). Р. 20–48. <https://doi.org/10.33002/jelp040302>

Особистий внесок здобувача: деталізовано підходи до оцінки ефективності втручання поліції під час боротьби з правопорушеннями у екологічній сфері

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ	25
1.1. Поняття та класифікація кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина.....	25
1.2. Способи вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина	45
1.3. Характеристика особи злочинця, предмета злочинного посягання та слідової картини	57
Висновки до розділу 1	78
РОЗДІЛ 2. ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ.....	87
2.1. Особливості початку та обставини, що підлягають встановленню під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина	87
2.2. Взаємодія слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина	105
2.3. Використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина	119
Висновки до розділу 2	148
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО	

КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ	152
3.1. Огляд.....	152
3.2. Обшук	163
3.3. Допит	178
3.4. Тимчасовий доступ до речей і документів	188
Висновки до розділу 3	199
ВИСНОВКИ.....	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	210
ДОДАТКИ.....	230

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина належать до тих проявів злочинності, які безпосередньо посягають на засади народовладдя, законність формування органів публічної влади та гарантовану державою можливість громадян вільно реалізовувати активне і пасивне виборче право. Їх суспільна небезпечність полягає не лише в заподіянні шкоди окремим учасникам виборчого процесу, а й у тому, що такі діяння здатні впливати на результати голосування, спотворювати зміст волевиявлення виборців та підривати довіру до виборчих процесів.

Виборчий процес в Україні постійно супроводжується підвищеним ризиком учинення різного роду правопорушень, зокрема, пов'язаних із підкупом виборців, перешкоджанням здійсненню виборчого права, фальсифікацією виборчої документації, незаконним використанням адміністративного ресурсу, порушенням таємниці голосування та іншими формами протиправного впливу на реалізацію громадянами своїх виборчих прав. Узагальнення наукових підходів і матеріалів правозастосовної діяльності дає підстави стверджувати, що найбільш поширеними серед таких посягань є підкуп виборців та інші форми незаконного впливу на волевиявлення (32 %); фальсифікація виборчої документації та результатів голосування (24 %); перешкоджання здійсненню виборчого права і діяльності суб'єктів виборчого процесу (21 %); порушення порядку ведення виборчої документації та використання службового становища (14 %); інші форми кримінально протиправної поведінки у виборчій сфері (9 %).

При цьому за сучасних умов змінюються не лише основні форми таких правопорушень, а й способи їх підготовки, учинення та приховування. Дедалі частіше вони поєднуються зі службовими зловживаннями, використанням посередників, незаконними фінансовими механізмами, електронними засобами зв'язку, різного роду цифровими технологіями та іншими засобами конспірації. За результатами узагальнених матеріалів можна зазначити, що приблизно у 37 %

випадків такі кримінальні правопорушення супроводжувались використанням посередників, у 29 % випадках поєднуються з правопорушеннями у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, у 18 % – реалізуються із застосуванням цифрових засобів комунікації чи безготівкових переказів, а в 16 % – мають змішаний характер, коли поєднуються декілька способів протиправного впливу одночасно.

Аналіз слідчої та судової практики свідчить, що під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина виникає низка труднощів, пов'язаних із встановленням способів учинення таких діянь, визначенням обставин, що підлягають доказуванню, виявленню типових слідів, з'ясуванням ролі окремих учасників, а також правильною організацією початкового етапу розслідування. Зокрема, найбільші труднощі, за узагальненими оцінками практичних працівників, стосуються встановлення способу вчинення кримінального правопорушення та механізму протиправного впливу (79 %); визначення повного кола обставин, що підлягають встановленню (71 %); виявлення та належної фіксації слідів (63 %); встановлення всіх співучасників та розмежування їх ролей (58 %); проведення окремих слідчих (розшукових) дій у стислі строки (46 %). Складність зумовлюється ще й тим, що значна частина таких кримінальних правопорушень має латентний характер, учиняється в обмежений проміжок часу, нерідко у співучасті, а їх сліди можуть бути швидко знищені, змінені або замасковані під зовні правомірну діяльність.

Належне розслідування таких кримінальних правопорушень потребує не лише правильної кримінально-правової оцінки вчиненого, а й вироблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо виявлення, фіксації, вилучення, дослідження та оцінки криміналістично значущої інформації. Саме тому особливого значення набуває розроблення відповідної методики розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, яка повинна ґрунтуватися на узагальненні практики, враховувати сучасні способи кримінально протиправної діяльності у виборчій сфері та

забезпечувати потреби правозастосування. Показово, що 84 % опитаних нами практичних працівників вважають необхідним удосконалення наявних науково-методичних рекомендацій щодо розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, а 88 % підтримують доцільність формування окремої криміналістичної методики їх розслідування.

Теоретичні засади розслідування окремих видів (груп) кримінальних правопорушень у різні часи розкривали Ю. П. Аленін, В. Д. Басай, І. В. Басиста, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Г. П. Власова, В. О. Вацюк, В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, В. А. Журавель, В. О. Заросило, А. В. Іщенко, А. М. Кислий, Н. І. Клименко, І. І. Когутич, С. О. Лисенко, Р. О. Пиняга, Ю. Г. Севрук, І. В. Сервецький, В. А. Колесник, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, В. Л. Ортинський, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, Р. Л. Степанюк, О. Ю. Татаров, Ю. П. Тимошенко, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалова, М. С. Цуцкірідзе, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, А. В. Шевчишен, В. Ю. Шепітько, Д. О. Шумейко, М. Є. Шумило, В. В. Юсупов та інші науковці. Окремі питання протидії злочинам та іншим правопорушенням у сфері реалізації законодавства про вибори були висвітлені у дисертаційному дослідженні О. В. Кубаревої (2010).

Доробок зазначених авторів, безперечно, має вагоме наукове й практичне значення для формування теоретичних засад дослідження кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина. Водночас значна частина відповідних наукових праць була підготовлена за умов дії законодавства, яке на сьогодні втратило чинність або зазнало істотних змін, що об'єктивно знижує можливість безпосереднього використання окремих положень у сучасній правозастосовній діяльності та проведення повоєнних виборів. Крім того, динаміка розвитку виборчого законодавства, трансформація форм і способів протиправного впливу на реалізацію виборчих прав, поява нових механізмів незаконного втручання у виборчий процес, а також потреба в належному криміналістичному забезпеченні діяльності органів досудового розслідування зумовлюють необхідність подальшого наукового осмислення цієї

проблематики. Наразі залишаються недостатньо розробленими питання побудови цілісної криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, визначення особливостей початкового етапу розслідування, типових слідчих ситуацій, алгоритмів взаємодії слідчого з іншими суб'єктами, а також системи тактичних і організаційних рекомендацій щодо збирання, перевірки та оцінки доказів у цій категорії кримінальних проваджень. Усе це в сукупності зумовлює актуальність обраної теми дослідження, її теоретичну своєчасність і практичну значущість для вдосконалення діяльності органів досудового розслідування у сфері забезпечення та захисту виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020), Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1126-р), Стратегії воєнної безпеки України (Указ Президента України 25 березня 2021 року № 121/2021), Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023). Робота відповідає загальному плану науково-дослідної роботи ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (01.2025–12.2029). «Дослідження теоретико-методологічних основ забезпечення сталого розвитку української державності в контексті сучасних викликів та загроз: правовий, економічний, безпековий, психологічний та управлінський аспекти» (ДР № 0125U002151).

Тему дисертації затверджено Вченою Радою ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» від 26 грудня 2024 року (протокол № 12).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є формування науково обґрунтованих засад розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі *завдання*:

- на основі комплексного аналізу законодавства та правозастосовної практики визначити поняття та провести класифікацію кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- систематизувати способи вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- надати характеристику особи злочинця, предмета злочинного посягання та слідової картини;
- деталізувати обставини, що підлягають встановленню в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- запропонувати шляхи взаємодії слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- виокремити прикладні проблеми використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- розкрити порядок та особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- з'ясувати особливості тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина.

Об'єкт дослідження – правовідносини, що виникають під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з реалізацією виборчого права.

Предмет дослідження – розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання,

застосування яких зумовлене метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Із числа загальнонаукових методів використано: *діалектичний* – для обґрунтування теоретичних положень щодо поняття, сутності, класифікації, способів учинення та особливостей розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, а також з'ясування взаємозв'язку між кримінально-правовими, кримінальними процесуальними та криміналістичними аспектами їх дослідження (розділи 1–3); *системний* – дав змогу комплексно охарактеризувати кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина як об'єкт криміналістичного дослідження (розділи 1–3); *структурно-функціональний* – сприяв визначенню внутрішньої побудови дослідження, аналізу функціонального призначення окремих елементів криміналістичної характеристики зазначеної категорії кримінальних правопорушень (розділи 1–3). Із числа спеціальних методів застосовано: *історико-правовий* – під час аналізу становлення наукових підходів до визначення поняття та видів кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, розвитку кримінального, виборчого та кримінального процесуального законодавства у відповідній сфері, а також формування наукових засад їх розслідування (підрозділ 1.1); *системно-структурний* – для дослідження елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1); *порівняльно-правовий* – під час аналізу норм кримінального, кримінального процесуального та виборчого законодавства, наукових підходів до розуміння механізму вчинення кримінальних правопорушень, а також підходів до правового регулювання окремих слідчих (розшукових) дій (підрозділи 1.1–1.3, 2.1–2.3, 3.1–3.4); *криміналістичного аналізу* – з метою виокремлення типових способів учинення кримінальних правопорушень, особливостей слідоутворення, визначення типових джерел доказової інформації, а також вироблення рекомендацій щодо організації й тактики проведення огляду, обшуку, допиту та тимчасового доступу до речей і документів (підрозділи 1.2, 1.3, 3.1–3.4); *моделювання* – у процесі побудови рекомендацій щодо взаємодії з

оперативними підрозділами, використання спеціальних знань і проведення окремих процесуальних дій (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1–3.4); *статистичний* – під час узагальнення емпіричних даних щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, а також практику їх розслідування (розділи 1–3); *соціологічні* методи (анкетування, інтерв'ювання, узагальнення практичного досвіду) – для вивчення думок працівників органів досудового розслідування, оперативних підрозділів, а також для аналізу матеріалів слідчої та судової практики (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні й аналітичні дані Офісу Генерального прокурора України, МВС України, Державної судової адміністрації України; результати вивчення 175 кримінальних проваджень за ст. ст. 157–159 КК України; зведені дані анкетування 255 респондентів (60 прокурорів, 110 слідчих та 85 оперативних працівників Національної поліції України) з різних регіонів України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням проблем розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина з урахуванням сучасного стану кримінального процесуального законодавства, особливостей проведення повоєнних виборів та практики діяльності органів кримінальної юстиції, у якому сформульовано низку нових положень, висновків і рекомендацій, що мають наукову новизну, зокрема:

вперше:

– систематизовано кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина за об'єктом посягання (кримінальні правопорушення, що безпосередньо спрямовані проти вільної реалізації виборчого права громадянина; кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним впливом на результати волевиявлення виборців; кримінальні правопорушення, пов'язані з фальсифікацією виборчої документації, підсумків голосування або відомостей про виборців; кримінальні правопорушення, пов'язані з порушенням порядку діяльності виборчих комісій та інших суб'єктів

виборчого процесу; службові кримінальні правопорушення, що супроводжують посягання на виборчі права або забезпечують їх учинення) та суб'єктом вчинення (кримінальні правопорушення, що вчиняються загальним суб'єктом, тобто виборцем або іншою фізичною осудною особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності; кримінальні правопорушення, що вчиняються спеціальним суб'єктом, зокрема членом виборчої комісії, кандидатом, офіційним спостерігачем, службовою особою, представником політичної партії, посадовою особою органу ведення Державного реєстру виборців чи іншою особою, наділеною спеціальними функціями у виборчому процесі);

- розкрито зміст основних елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, зокрема способу вчинення, обстановки, особи злочинця, слідів та ознак, виявлено їх взаємозв'язки та значення для розслідування;

- розроблено алгоритм проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, зокрема огляду, обшуку, допитів свідків і підозрюваних, призначення судових експертиз, а також тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження;

удосконалено:

- положення, що визначають основи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;

- криміналістичні засади використання даних про обстановку вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, зокрема щодо значення для розслідування специфіки регулятивного законодавства та окремих процедур організації й проведення виборів;

- порядок роботи слідчого з документами як речовими доказами, методологічні основи виявлення ознак підробок у документах;

- рекомендації щодо тактики виявлення, огляду, вилучення та забезпечення збереження документів, електронних даних й інших носіїв

інформації під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, з урахуванням особливостей їх одержання, фіксації, дослідження та використання у процесі проведення огляду, обшуку, допиту, одночасного допиту, тимчасового доступу до речей і документів, витребування доказів, призначення експертиз, а також використання матеріалів перевірок і службових документів під час розслідування;

дістала подальшого розвитку:

- криміналістична класифікація способів учинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;

- методологічні засади вивчення змісту елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень;

- положення, що визначають порядок встановлення обставин вчинення кримінальних правопорушень, до яких віднесені: спосіб посягання на виборчі права, час, місце та етап виборчого процесу, на якому було вчинено кримінальне правопорушення, коло причетних осіб і характер їхніх ролей, вид використаних документів, електронних засобів і матеріальних ресурсів, джерела фінансування, спосіб координації протиправної діяльності, а також механізм приховування слідів кримінального правопорушення;

- наукове обґрунтування використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина шляхом залучення спеціаліста до проведення окремих слідчих (розшукових) дій і надання консультаційної допомоги слідчому, так і шляхом призначення судових експертиз (почеркознавча, технічна експертиза документів, комп'ютерно-технічна, експертиза відео- та звукозапису, товарознавча, а в окремих випадках також портретна та судово-психіатрична експертизи).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що результати дослідження впроваджені та можуть бути використані в:

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого дослідження питань розслідування кримінальних правопорушень (Акт Міжрегіональної Академії управління персоналом);

– *практичній діяльності* – у процесі розроблення і вдосконалення відомих нормативно-правових актів, методичних розробок з питань протидії кримінальним правопорушенням проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, а також під час проведення занять у системі службової підготовки (довідка Черкаської обласної прокуратури);

– *освітньому процесі* – під час підготовки навчальних і методичних посібників, підручників, курсів лекцій (Акт Міжрегіональної Академії управління персоналом).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження оприлюднено на міжнародних науково-практичних конференціях: «Interaction of society and science: prospects and problems» (м. Лондон, Англія, 20–23 квітня 2021 р.); «Global Interdisciplinary Summit: Frontier of Science and Future Technologies» (м. Дубай, ОАЕ, Прага, 3 квітня 2026 р.); «Modern scientific inventions: current problems, theories and challenges» (м. Софія, Болгарія, 06–08 квітня 2026 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у 8 наукових публікаціях, серед яких 4 статті, опубліковані у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук; 3 – у збірниках тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних науково-практичних конференціях та одній статті, що додатково відображає результати дослідження.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (190 найменувань) та 3 додатків (на 9 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 238 сторінок, з них основний текст – 195 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

1.1 Поняття та класифікація кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина

Аналіз розвитку суспільних відносин переконливо свідчить, що поряд із становленням демократичних інститутів, розширенням політичних свобод та вдосконаленням механізмів народовладдя закономірно виникають і різноманітні форми протиправної поведінки, спрямовані на спотворення, обмеження або блокування реалізації виборчих прав громадян [155, с. 103]. Саме тому одним із важливих напрямів кримінально-правової охорони демократичного устрою держави є встановлення кримінальної відповідальності за найбільш небезпечні посягання на суспільні відносини, пов'язані з реалізацією активного і пасивного виборчого права, функціонуванням виборчого процесу, а також гарантіями вільного, рівного, прямого і таємного волевиявлення.

Поняття кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина доцільно розглядати через зміст таких основних категорій, як «кримінальне правопорушення» [71], «виборче право» та «реалізація виборчого права» [16]. У цьому аспекті під кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з реалізацією виборчого права, слід вважати передбачені КК України суспільно небезпечні винні діяння, що посягають на встановлений законом порядок організації та здійснення виборчого процесу, право громадян обирати і бути обраними, а також на інші гарантії вільного формування і вираження волі виборців. Такі посягання можуть бути спрямовані як на безпосередню реалізацію громадянином свого виборчого права, так і на діяльність суб'єктів виборчого процесу, виборчих комісій, офіційних

спостерігачів, кандидатів, представників політичних партій, а також на документи, процедури й інформаційні ресурси, за допомогою яких забезпечується проведення виборів [79].

Кримінальний Кодекс (далі – КК) України охороняє суспільні відносини шляхом визначення кола суспільно небезпечних діянь та встановлення заходів кримінально-правового впливу щодо осіб, які їх учинили [145, с. 283]. У межах цього підходу кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, становлять окрему групу посягань, яка характеризується складною внутрішньою структурою, різноманітністю форм прояву, особливостями суб'єктного складу, способів учинення, предмета злочинного посягання та суспільно небезпечних наслідків. Саме тому важливого значення набуває їх науково обґрунтована класифікація, адже без належного системного поділу неможливо повноцінно розкрити зміст цієї категорії кримінальних правопорушень, визначити їх криміналістично значущі ознаки, а також виробити ефективні рекомендації щодо їх виявлення, розслідування та запобігання/

Як відомо, класифікація у будь-якому дослідженні виконує не лише описову, а й пізнавальну функцію, оскільки дозволяє впорядкувати досліджувані явища, виявити між ними спільні та відмінні риси, встановити внутрішні зв'язки та залежності, а також визначити місце кожного окремого елемента у загальній системі [93]. За своєю сутністю класифікація є процесом поділу сукупності об'єктів на групи за певними ознаками, а також результатом такого поділу у вигляді системи взаємопов'язаних понять [93, с. 110]. Ознака, яка покладається в основу поділу, виступає критерієм класифікації, а від її правильного вибору значною мірою залежить як теоретична цінність класифікаційної побудови, так і її прикладне значення [93, с. 59; 156, с. 41]. Найбільш проблемним питанням під час побудови класифікації окремої категорії кримінальних правопорушень є визначення критеріїв класифікації, оскільки критерій є показником теоретичного та практичного значення класифікації, тих цілей і завдань, що ставляться перед нею. Як відомо, окремі види кримінальних правопорушень

можуть поєднуватись між собою, бути взаємопов'язаними, а запобігання їм, чи так само розслідування, потребує комплексного підходу [132, с. 10].

У контексті дослідження кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, на нашу думку, найбільш продуктивним є поєднання кримінально-правових та криміналістично значущих критеріїв класифікації. Такий підхід дає змогу, з одного боку, врахувати законодавчу конструкцію відповідних складів кримінальних правопорушень, а з іншого – виявити їх практичні особливості, важливі для криміналістичної характеристики та побудови методики розслідування. Своєю чергою, це пояснюється тим, що значна частина кримінальних правопорушень у виборчій сфері пов'язана між собою, нерідко вчиняється у сукупності [77, с. 54], супроводжується службовими зловживаннями, фальсифікаціями документів, незаконним впливом на виборців або діяльність виборчих комісій, а відтак, потребує комплексного аналізу.

Виходячи з цього, доцільно покласти в основу класифікації кримінальних правопорушень, насамперед, родовий об'єкт посягання, а також врахувати механізм посягання на виборчі правовідносини. Вказане надає підстави виокремити кілька основних класифікаційних груп.

I. Кримінальні правопорушення, безпосередньо спрямовані проти вільної реалізації виборчого права громадянина.

До цієї групи належать діяння, основним безпосереднім об'єктом яких є гарантоване законом право особи вільно обирати, бути обраною, брати участь у виборчому процесі без примусу, обману, підкупу чи інших форм незаконного впливу [98, с. 424]. Їх змістовною ознакою є те, що кримінально протиправне посягання у цих випадках спрямовується не стільки на виборчу документацію, результати голосування або організаційно-процедурні елементи виборчого процесу, скільки безпосередньо на свободу волевиявлення особи як центральну гарантію демократичних виборів. Саме тому в межах цієї групи об'єднуються ті діяння, які порушують можливість громадянина самостійно, вільно і без стороннього незаконного впливу сформулювати та виразити свою виборчу волю,

а також реалізувати інші правомочності, що становлять зміст активного і пасивного виборчого права. Нормативне підґрунтя такої класифікації утворюють насамперед положення ст. ст. 157, 158-1, 159, 160 КК України, а в окремих специфічних умовах також положення ч. 5 ст. 111-1 КК України [71].

Так, різновидом таких посягань є перешкоджання здійсненню виборчого права, перешкоджання діяльності інших суб'єктів виборчого процесу, відповідальність за яке передбачено ст. 157 КК України. Суспільна небезпечність цього діяння полягає у створенні штучних перепон для участі особи у виборчому процесі або для законної діяльності суб'єктів, які забезпечують змагальність, відкритість і реальність виборів. У практичному вимірі відповідне перешкоджання може мати різні форми, зокрема, від психологічного тиску й організаційних обмежень до насильницьких дій і пошкодження майна. Показовим у цьому контексті є *приклад, коли на лінію «102» надійшло повідомлення від кандидата до Львівської міської ради про те, що в смт. Рудно невідомі особи перешкоджали проведенню передвиборної агітації, вчинили бійку та пошкодили його автомобіль марки «Опель». У подальшому правоохоронці встановили причетних осіб, а за фактом події було відкрито кримінальне провадження за ч. 2 ст. 157 КК України* [95]. Зазначений приклад є показовим з кількох причин. По-перше, він демонструє, що перешкоджання здійсненню виборчого права може реалізовуватися не лише шляхом формального недопущення особи до участі у виборчому процесі, а й через активне зривання агітаційної діяльності кандидата. По-друге, наведена ситуація свідчить, що протиправний вплив у межах виборчого процесу нерідко поєднується з фізичною агресією та пошкодженням майна, тобто набуває комплексного характеру. По-третє, вона підтверджує, що об'єктом посягання у таких випадках є не лише особисте право кандидата на участь у виборчому процесі, а й встановлений законом порядок політичної конкуренції та вільного донесення виборцям передвиборної програми. Таким чином, перешкоджання агітаційним заходам, поєднане з насильницькими діями та пошкодженням майна, обґрунтовано слід

розглядати як одну з типових форм прямого посягання на свободу політичної участі та реалізацію виборчого права.

До цієї ж групи належить порушення таємниці голосування, передбачене ст. 159 КК України [71]. Таємниця голосування є однією з конституційних гарантій вільного волевиявлення, оскільки саме вона забезпечує автономність внутрішнього вибору громадянина та унеможлиблює контроль за його електоральною поведінкою. У цьому аспекті характерним є приклад, коли одна з кандидаток у депутати об'єднаної територіальної громади заглядала до кабінки для голосування під час безпосереднього волевиявлення громадян. Під час моніторингу мережі Інтернет працівники поліції виявили відеозапис, на якому зафіксовано, як під час місцевих виборів кандидатка фактично контролює процес заповнення бюлетеня виборцем, а відомості за цим фактом були внесені до ЄРДР [107]. Відповідний приклад є важливим тому, що наочно показує: порушення таємниці голосування не завжди потребує складного способу вчинення або використання спеціальних засобів. Іноді достатньо самої фізичної присутності сторонньої особи біля кабінки для голосування або її візуального втручання у процес волевиявлення, щоб було порушено конфіденційність вибору. У криміналістичному значенні така ситуація свідчить про посягання не на формальні процедурні правила, а на саму свободу прийняття виборцем рішення, оскільки встановлення або навіть демонстрація можливості контролю за змістом його вибору вже створює умови для психологічного тиску, залежності чи подальшого впливу. Тобто, лише одне заглядання до кабінки для голосування без законних підстав є не другорядним процедурним порушенням, а реальною формою кримінально караного втручання у свободу волевиявлення особи.

Також окрему підгрупу становлять діяння, пов'язані з незаконним використанням виборчого бюлетеня, що охоплюються ст. 158-1 КК України. Їх суспільна небезпечність полягає у тому, що вони безпосередньо спотворюють особистий характер реалізації активного виборчого права, підміняючи волю конкретного виборця сторонніми протиправними діями. У цьому контексті особливо показовим є приклад, коли під час місцевих виборів 2020 року член

виборчої комісії (66-річна жителька селища Цумань) підробила підпис, отримала виборчий бюлетень та проголосувала за свого чоловіка, після чого вкинула бюлетень до виборчої урни. Зафіксоване спостерігачами порушення стало підставою для внесення відомостей до ЄРДР за ч. 3 ст. 158-1 КК України та ч. 1 ст. 358 КК України [94]. Науково-прикладне значення цього прикладу полягає в тому, що він відображає типовий механізм підміни особистого волевиявлення виборця чужою поведінкою. По суті, особа не просто незаконно отримує бюлетень, а фактично узурпує право іншого громадянина на голосування, створюючи при цьому видимість законності такої участі. Підроблення підпису у списку виборців у цій ситуації є способом забезпечення основного посягання, а саме – незаконного використання бюлетеня та голосування від імені іншої особи. Тому наведений приклад є ще однією ілюстрацією того, що незаконне використання виборчого бюлетеня нерідко поєднується із суміжними кримінальними правопорушеннями, насамперед пов'язаними з підробленням документів, але при цьому основна спрямованість діяння залишається незмінною (безпосереднє втручання у механізм реалізації активного виборчого права).

Похідним, але близьким за змістом різновидом є незаконне голосування, голосування виборцем більше одного разу, яке також охоплюється ст. 158-1 КК України [71]. Сутність такого діяння полягає в тому, що встановлена законом процедура голосування використовується не для реалізації суб'єктивного права конкретного виборця, а як інструмент незаконного впливу на результати волевиявлення. У криміналістичному аспекті ці діяння є важливими тому, що вони часто маскуються під зовні правомірні дії, тоді як фактично спрямовані на багаторазове або неправомірне використання виборчої процедури. Їх небезпечність полягає не лише у викривленні персонального характеру голосування, а й у тому, що вони безпосередньо впливають на кількісні показники підсумків голосування, тобто поєднують посягання на свободу волевиявлення з посяганням на достовірність результатів виборів.

Окремо варто звернути увагу на участь осіб в організації та проведенні незаконного «референдуму» і подальших псевдовиборів на тимчасово окупованій території, зокрема, Запорізької області. Із формально-юридичної точки зору такі дії не підпадають під ознаки класичних складів, передбачених ст. ст. 157–160 КК України, і були кваліфіковані за ч. 2 ст. 28, ч. 5 ст. 111-1 КК України як колабораційна діяльність, що виразилася в участі в організації та проведенні незаконних виборів і референдумів на тимчасово окупованій території [71; 143]. Водночас з позиції класифікаційного аналізу описуваний приклад є надзвичайно показовим, оскільки він демонструє розширення форм прямого посягання на свободу волевиявлення в умовах збройної агресії проти України. У цій ситуації мова йде не просто про порушення окремих процедур виборчого процесу, а про створення повністю незаконного квазіправового механізму, який імітує народне волевиявлення з метою легітимації окупаційного режиму. Так, окупаційна адміністрація за участю місцевих колаборантів, псевдовиборчих комісій, наглядачів і пропагандистських структур організувала фальшиві процедури «референдуму» та «виборів», у межах яких фігуранти отримували бюлетені, здійснювали підрахунок голосів та виконували інші дії, спрямовані на імітацію законного волевиявлення населення. У матеріально-правовому сенсі це колабораційна діяльність, однак у ширшому криміналістичному та класифікаційному аспекті наведений приклад демонструє крайню форму посягання на свободу волевиявлення, коли виборче право використовується як інструмент підриву державного суверенітету і окупаційної легітимації [143]. Саме тому такий приклад доцільно включати до аналізу як суміжний, але концептуально важливий різновид прямих посягань на свободу народного волевиявлення в сучасних умовах.

II. Кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним впливом на результати волевиявлення виборців.

До цієї групи доцільно віднести кримінальні правопорушення, спрямовані на спотворення реального змісту волевиявлення громадян або на створення штучних умов для формування бажаного виборчого результату [98, с. 423].

Їх специфіка полягає в тому, що кримінально протиправний вплив у таких випадках не завжди пов'язаний з прямим перешкодженням реалізації виборчого права чи із безпосереднім втручанням у процедуру голосування. Натомість основний акцент переноситься на деформацію внутрішньої мотивації виборця або іншого учасника виборчого процесу, коли його поведінка визначається не вільним політичним вибором, а штучно створеним матеріальним, організаційним, соціальним чи іншим стимулом. Саме тому центральне місце в межах цієї групи посідають діяння, передбачені насамперед ст. 160 КК України, а також суміжні форми неправомірного впливу, пов'язані з наданням, обіцянкою, одержанням або посередництвом у наданні неправомірної вигоди з метою схилення особи до певної поведінки у виборчому процесі.

Сутність відповідних кримінальних правопорушень полягає в тому, що вони спрямовані на викривлення свободи волевиявлення через формування штучної заінтересованості виборця, члена виборчої комісії, кандидата, довіреної особи, представника політичної партії або офіційного спостерігача. Така заінтересованість може мати грошову, майнову, побутову, соціальну, сервісну чи іншу форму, однак у всіх випадках вона використовується як інструмент керування поведінкою суб'єкта виборчого процесу. Внаслідок цього особа формально зберігає зовнішню свободу вибору, проте фактично її волевиявлення вже не є самостійним, оскільки зумовлюється обіцяною або отриманою вигодою. Найбільш поширеною формою такого впливу є підкуп виборця. Його зміст не обмежується безпосередньою передачею грошових коштів за голосування за конкретного кандидата або політичну силу. Практика свідчить, що підкуп може реалізовуватися через безоплатне надання продуктів харчування, побутових товарів, пального, медикаментів, сертифікатів, оплату послуг, організацію дозвілля, транспортного забезпечення, благодійної чи соціальної допомоги, надання знижок, кредитів, матеріальних наборів першої необхідності тощо. Саме тому в суспільному мовленні усталився узагальнений вислів «гречка», який хоча й має публіцистичний характер, однак досить влучно відображає суть однієї з найтипівіших виборчих технологій – підкупу через роздавання товарів

повсякденного споживання. У криміналістичному аспекті такі дії є важливими тим, що вони маскуються під зовні правомірну благодійну, соціальну або агітаційну активність, однак фактично спрямовані на стимулювання потрібної електоральної поведінки [90].

Зокрема, у Вінниці кандидати від однієї з політичних сил під час місцевих виборів організували на площі українську польову кухню, де громадянам безоплатно роздавали приготовлені страви та одночасно агітували за відповідну політичну силу. Як вбачається з наведеного матеріалу, безкоштовне частування кашею та чаєм супроводжувалося виступом духового оркестру, на місці був розміщений банер із зображенням кандидатки до міської ради, а також намет із партійною символікою, з якого розповсюджувалася агітаційна продукція. За результатами відповідних публікацій у засобах масової інформації та соціальних мережах слідчим відділом поліції було розпочато кримінальне провадження за ч. 3 ст. 160 КК України [44].

На наш погляд, вказаний приклад демонструє один з найбільш поширених механізмів прихованого підкупу (поєднання матеріального стимулювання з агітаційним впливом). У такій ситуації безоплатне частування не є нейтральною соціальною акцією, а використовується як засіб формування позитивної лояльності до конкретного суб'єкта виборчого процесу. Особливу увагу слід звернути на поєднання кількох компонентів: матеріальної вигоди, публічної видовищності заходу, ідентифікації політичної сили через символіку та персоналізацію агітації через кандидатів. У сукупності це створює штучний стимул до підтримки певної політичної сили, а отже, обґрунтовано розглядається як форма незаконного впливу на результати волевиявлення виборців.

Іншим прикладом є ситуація, коли до поліції м. Черкаси надійшло повідомлення про підкуп виборців на користь одного з кандидатів у Президенти України в офісному приміщенні в центрі міста, а на місці події було виявлено понад 1,6 млн грн та майже 12 тис. доларів США. Прибувши на місце, працівники поліції зафіксували значну кількість громадян, які перебували у «живій черзі» біля офісу [161]. Означуваний приклад уже свідчить про іншу,

більш організовану і масштабну форму підкупу, де незаконний вплив на волевиявлення виборців набуває ознак системної технології. По-перше, значний обсяг грошових коштів вказує на заздалегідь підготовлений характер такої діяльності. По-друге, наявність черги свідчить про організований механізм масового залучення виборців до схеми одержання неправомірної вигоди. По-третє, використання офісного приміщення як місця акумулювання коштів і комунікації з виборцями дозволяє припускати наявність координаторів, посередників, списків осіб, облікових документів та інших атрибутів організованого підкупу. Тобто, з цього слідує, що незаконний вплив на результати волевиявлення може здійснюватися не лише в індивідуальних, а й у масових формах, коли виборці фактично включаються в централізовано організовану систему купівлі голосів.

Потребує уваги й приклад, коли *в Житомирі мешканцям пропонували 1150 гривень за копії документів та голос на виборах міського голови Києва, щоб у подальшому, як зазначалося, змінити місце голосування за копіями цих документів* [92]. Ситуація демонструє вже не традиційний «післяголосувальний» або «разовий» підкуп, а більш складну технологію, що поєднує матеріальне стимулювання з маніпулюванням процедурою зміни виборчої адреси чи місця голосування. У цьому випадку неправомірна вигода фактично використовується для того, щоб залучити особу до подальшої схеми впливу на результати виборів поза її звичайною територіальною виборчою прив'язкою. Це суттєво підвищує суспільну небезпечність відповідного діяння, оскільки йдеться вже не лише про купівлю волевиявлення окремого виборця, а й про штучне моделювання електорального складу на певній території. У криміналістичному аспекті такий приклад важливий ще й тим, що тут предметом інтересу правопорушників виступає не лише голос, а й персональні документи та відомості, необхідні для реалізації подальшої протиправної схеми.

Окремого аналізу потребує приклад, коли представник штабу кандидата чи політичної партії наймає агітаторів, які обирають осіб серед соціально незахищених верств населення, з'ясовують їх готовність підтримати певного

кандидата, після чого дані про таких осіб передаються до місцевих органів соціального забезпечення для виплати їм певної суми [92]. У наданому матеріалі слушно підкреслено, що фактично йдеться про підкуп за державний кошт. На відміну від звичайної передачі грошей «з рук у руки», у цій схемі неправомірною вигодою маскується під легальні бюджетні або соціальні механізми, що значно ускладнює її виявлення та доказування. Крім того, вибір соціально вразливих категорій населення свідчить про цілеспрямоване використання матеріальної залежності виборців як способу формування потрібної електоральної поведінки.

Самостійного значення в межах цієї групи також набуває надання неправомірної вигоди з метою впливу на реалізацію виборчих прав, а також одержання такої вигоди. Йдеться про ситуації, коли злочинна схема охоплює не лише активну поведінку організаторів підкупу, а й зустрічну участь виборця або іншого суб'єкта виборчого процесу, який усвідомлено приймає таку вигоду за вчинення або невчинення певних дій. У криміналістичному аспекті це означає, що незаконний вплив на результати волевиявлення нерідко має двосторонній характер: з одного боку організатор, який формує стимул, з іншого – особа, яка погоджується підпорядкувати свою електоральну поведінку запропонованій вигоді. Така взаємність значно ускладнює викриття відповідних схем, оскільки вони часто ґрунтуються на усній домовленості, неформальних контактах і взаємній заінтересованості сторін [92].

Типовим прикладом поєднання підкупу з механізмом контролю за поведінкою виборця є «справа Білика», яка набула значного суспільного резонансу. На виборчій дільниці № 730506 у студентському містечку в Чернівцях спостерігачами було зафіксовано масове фотографування виборчих бюлетенів. Під час спілкування з виборцями, які здійснювали фотографування, було встановлено, що їм пропонували від 300 до 450 гривень за голосування за конкретний номер партії. Згодом спостерігачі склали акт про порушення, а виборців, які виявилися студентами Чернівецького національного університету, опитали працівники поліції. Значення цього прикладу полягає в

тому, що він наочно демонструє перетворення підкупу з простої передачі неправомірної вигоди на контрольовану технологію впливу на волевиявлення. Фотографування бюлетеня в такій ситуації виконує функцію підтвердження того, що особа проголосувала відповідно до умов попередньої домовленості, а відтак створює механізм звітності перед організаторами підкупу. У криміналістичному аспекті це свідчить про формування своєрідного внутрішнього доказового каналу всередині самої злочинної схеми – від виборця до організатора [92].

Водночас, забігаючи наперед, необхідно зазначити, що незаконний вплив на результати волевиявлення не вичерпується лише передаванням грошей чи товарів. Для підкупу можуть використовуватися також знижки, послуги, кредити, побутова допомога, організація дозвілля, надання транспортних чи соціальних послуг та інші форми заохочення [21]. Це свідчить про високу адаптивність відповідних злочинних технологій до соціально-економічних умов конкретної виборчої кампанії. Інакше кажучи, організатори незаконного впливу добирають форму неправомірної вигоди з урахуванням потреб конкретної групи виборців, що підвищує ефективність такого стимулювання та водночас ускладнює його виявлення.

III. Кримінальні правопорушення, пов'язані з фальсифікацією виборчої документації, підсумків голосування або відомостей про виборців.

Вказана група охоплює кримінальні правопорушення, що посягають на достовірність, цілісність і законність документального та інформаційного забезпечення виборчого процесу. До неї доцільно відносити діяння, пов'язані з підробленням, незаконним виготовленням, використанням, викраденням, пошкодженням або знищенням виборчої документації, внесенням завідомо неправдивих відомостей до Державного реєстру виборців [111] чи іншої офіційної документації, фальсифікацією виборчих документів, протоколів, списків виборців, бюлетенів, а також спотворенням підрахунку голосів чи результатів голосування [97, с. 230]. Специфіка цієї групи полягає в тому, що кримінально протиправний вплив спрямовується не стільки безпосередньо на

внутрішню свободу виборця, скільки на ті документальні, облікові та інформаційні форми, у яких офіційно фіксується, відображається та підсумовується волевиявлення громадян. У зв'язку з чим, суспільна небезпечність таких кримінальних правопорушень зумовлюється їх здатністю спотворювати офіційну картину виборчого процесу, створювати юридичну видимість законності неправдивих результатів, а також унеможливлювати достовірне встановлення реального змісту волевиявлення виборців.

Ідеться про випадки, коли предметом злочинного посягання стають списки виборців, виборчі бюлетені, протоколи дільничних і територіальних виборчих комісій, акти, журнали реєстрації, рішення виборчих комісій, документи щодо встановлення результатів голосування, відомості Державного реєстру виборців, печатки, штампи, виборчі скриньки, а також інші матеріальні носії інформації, які мають офіційне значення для підтвердження законності та достовірності виборчих процедур. Втручання в такі об'єкти становить підвищену суспільну небезпечність саме тому, що воно може не супроводжуватися відкритим тиском на виборця, однак фактично призводить до викривлення юридично значущих результатів його волевиявлення. Показовим є узагальнений приклад із практики реагування правоохоронних органів у період місцевих виборів 2020 року. Так, працівники поліції лише за одну добу відкрили 26 кримінальних проваджень за фактами порушень, пов'язаних із виборчим процесом, а загалом до ЄРДР було внесено відомості про 475 кримінальних проваджень, з яких 234 були безпосередньо пов'язані з порушенням виборчого законодавства, а 241 – із виборчим процесом у ширшому розумінні. Із загальної кількості таких проваджень 101 було розпочато за ст. 160 КК України, 82 – за ст. 157 КК України, 30 – за ст. 158 КК України, 15 – за ст. 158-3 КК України, 3 – за ст. 158-1 КК України та 3 – за ст. 159-1 КК України [106].

Наведені статистичні дані мають важливе значення для характеристики аналізованої групи кримінальних правопорушень, оскільки демонструють, що посягання на документальне й інформаційне забезпечення виборчого процесу не є поодинокими чи випадковими. Навпаки, вони становлять самостійний і доволі

поширений сегмент виборчої злочинності, який проявляється у різних формах – від внесення неправдивих відомостей до Державного реєстру виборців до фальсифікації, пошкодження чи знищення виборчої документації. Особливої уваги заслуговує той факт, що впродовж тієї ж доби до поліції надійшло 304 заяви та повідомлення, пов'язані з порушеннями виборчого законодавства, причому найбільше таких повідомлень було зафіксовано в місті Києві, Київській, Одеській, Донецькій, Закарпатській та низці інших областей. Загалом же з 5 вересня 2020 року територіальні органи Національної поліції зареєстрували 6185 заяв і повідомлень, пов'язаних із виборчим процесом [106]. Такі показники свідчать не лише про інтенсивність правопорушень у період виборчої кампанії, а й про наявність значного масиву інформації, яка потребує належної процесуальної перевірки, правової оцінки та криміналістичного опрацювання.

Водночас для цілей класифікації особливого значення набувають саме ті провадження, які стосуються неправдивих відомостей у реєстрі виборців, фальсифікації виборчої документації, незаконного використання виборчих бюлетенів, викрадення чи знищення виборчих документів та інших форм втручання в офіційно зафіксовану інформацію про волевиявлення громадян. На наше переконання, науково-практичне значення наведеного прикладу полягає в тому, що він дає можливість побачити цю групу кримінальних правопорушень в функціонуванні механізму виборчого процесу. З одного боку, наведена статистика засвідчує наявність значної кількості кримінальних проваджень, пов'язаних із документальним та інформаційним оформленням виборів. З іншого – показує тісний зв'язок цієї групи з іншими формами злочинної поведінки, насамперед із підкупом виборців, перешкоджанням здійсненню виборчого права та незаконним використанням виборчого бюлетеня. З цього слідує, що на відміну від кримінальних правопорушень, де провідне значення мають, наприклад, дії або безпосередній контакт правопорушника з самими виборцями (чи будь-якими іншими особами), у цій категорії вирішальна доказова інформація найчастіше локалізується саме у виборчій документації, реєстраційних записах, протоколах, списках виборців,

електронних базах даних, печатках, штампах та інших матеріалізованих об'єктах.

IV. Кримінальні правопорушення, пов'язані з порушенням порядку діяльності виборчих комісій та інших суб'єктів виборчого процесу.

До цієї групи потрібно відносити кримінальні правопорушення, безпосереднім об'єктом яких є встановлений законом порядок функціонування органів і осіб, залучених до організації, забезпечення та контролю виборчого процесу. Йдеться, зокрема, про діяльність виборчих комісій, органів ведення Державного реєстру виборців, офіційних спостерігачів, кандидатів, представників політичних партій, довірених осіб кандидатів та інших уповноважених суб'єктів виборчого процесу [13]. У кримінально-правовому аспекті до цієї групи можуть належати різні правопорушення. Так, як вже було зазначено, ст. 157 КК України встановлює відповідальність за перешкоджання роботі виборчої комісії або діяльності офіційного спостерігача; ст. 158 КК України – за надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або інше несанкціоноване втручання в його роботу; ст. 158-3 КК України – за фальсифікацію, підроблення, викрадення, пошкодження або знищення виборчої документації, печатки виборчої комісії, виборчої скриньки, списку виборців; ст. 159-1 КК України – за порушення порядку фінансування політичної партії чи передвиборної агітації, якщо такі дії впливають на законний перебіг виборчого процесу та діяльність його уповноважених суб'єктів [13].

Основною ознакою цієї класифікаційної групи теж є те, що відповідні кримінальні правопорушення не обов'язково спрямовані прямо на виборця, однак вони істотно впливають на можливість законного здійснення виборчих процедур. Створення перешкод у роботі виборчої комісії, незаконний вплив на її членів, спотворення відомостей Державного реєстру виборців, порушення порядку зберігання або передачі виборчої документації, а також викривлення правил фінансування агітації зрештою ставлять під загрозу законність усього виборчого процесу. Саме тому ці кримінальні правопорушення доцільно

виділяти в окрему групу, оскільки їх механізм, коло причетних осіб, предмет посягання та характер слідової картини мають виразну специфіку.

Найбільш показовими для цієї групи є кримінальні правопорушення, передбачені ст. 157 КК України, у тій частині, де йдеться про перешкоджання роботі виборчої комісії або діяльності офіційного спостерігача. Таке перешкоджання може проявлятися у недопущенні членів комісії до приміщення, блокуванні засідань комісії, незаконному вилученні документації, тиску на членів комісії з метою примусити їх до прийняття певного рішення, створенні конфліктних ситуацій, які унеможливають нормальний підрахунок голосів чи оформлення протоколів, а також у перешкодженні здійсненню спостереження за виборчим процесом. У криміналістичному аспекті важливо, що такі дії нерідко поєднуються з насильством, погрозами, пошкодженням майна, використанням організаційного або адміністративного ресурсу, а отже, можуть виступати елементом ширшої злочинної схеми, спрямованої на викривлення законного перебігу виборів [45].

Окреме місце в цій групі займають кримінальні правопорушення, пов'язані з веденням Державного реєстру виборців, відповідальність за які передбачено ст. 158 КК України [111]. Йдеться про випадки, коли до органу ведення Реєстру подаються завідомо неправдиві відомості або здійснюється інше несанкціоноване втручання в його роботу. Суспільна небезпечність таких дій полягає в тому, що вони порушують один із базових організаційних елементів виборчого процесу – достовірне формування. Через спотворення відомостей Реєстру можуть виникати передумови для незаконного включення чи невключення особи до списків виборців, дублювання записів, маніпуляцій із виборчою адресою або місцем голосування, що безпосередньо впливає на законність виборчих процедур. До цієї ж групи потрібно віднести і діяння, передбачені ст. 158-3 КК України, якщо вони пов'язані саме з порушенням порядку функціонування виборчих комісій та інших суб'єктів виборчого процесу. Хоча фальсифікація або підроблення виборчої документації має очевидний зв'язок і з групою кримінальних правопорушень проти

документального забезпечення виборів, у багатьох випадках такі дії одночасно виступають формою незаконного втручання у діяльність виборчої комісії, оскільки посягають на документи, печатки, виборчі скриньки, списки виборців та інші об'єкти, що перебувають у її віданні. Тобто в цьому разі порушується не лише цілісність документації, а й законний порядок роботи самої комісії як суб'єкта виборчого процесу [45].

Показовим прикладом є ситуація, коли на певній виборчій ділянці група осіб блокує роботу діляничної виборчої комісії під час підрахунку голосів, чинить тиск на її членів, вимагає не допускати офіційних спостерігачів до приміщення, а також намагається вилучити або замінити частину виборчої документації. У такій ситуації одночасно порушується встановлений законом порядок діяльності виборчої комісії, обмежуються повноваження офіційних спостерігачів, створюються перешкоди для належного оформлення результатів голосування та виникає загроза спотворення офіційних підсумків виборів. Залежно від конкретних дій винних осіб така ситуація може вимагати кваліфікації за ст. 157 КК України (як перешкоджання роботі виборчої комісії чи діяльності офіційного спостерігача), а у разі втручання у документацію, печатки, виборчі скриньки чи списки виборців – додатково і за ст. 158-3 КК України. Якщо ж у межах цієї ж схеми буде встановлено внесення неправдивих відомостей до Реєстру або використання спотворених реєстраційних даних для формування списків виборців, можливе також застосування ст. 158 КК України. У сучасних умовах не можна виключати й ситуацій, коли порушення порядку діяльності суб'єктів виборчого процесу поєднується з незаконним фінансуванням агітації чи прихованим використанням ресурсів, що формально мають інше цільове призначення. У таких випадках, поряд із посяганням на законний порядок діяльності кандидатів, партій чи інших учасників виборчого процесу, можуть виникати підстави для кваліфікації за ст. 159-1 КК України [45].

V. Службові кримінальні правопорушення, що супроводжують посягання на виборчі права або забезпечують їх учинення.

Зазначена група безпосередньо не віднесена законодавцем до числа кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, однак на практиці саме вона нерідко виступає складовою злочинного механізму у виборчій сфері. Йдеться насамперед про кримінальні правопорушення, передбачені ст. ст. 364, 364-1, 366, 367, 368, 369, 369-2 КК України, а в окремих випадках – також ст. 159-1 КК України, якщо відповідні діяння пов'язані з організацією, забезпеченням, фінансуванням або приховуванням посягань на виборчі права. Безпосереднім об'єктом цих кримінальних правопорушень є нормальна службова діяльність, однак у контексті виборчого процесу вони одночасно посягають і на законність виборчих процедур, авторитет публічної влади, принцип рівності учасників виборчого процесу та довіру до результатів виборів [41; 100; 142].

Забігаючи наперед, не можемо не зазначити, що з позиції криміналістики важливим є також поділ кримінальних правопорушень, пов'язаних з реалізацією виборчого права, за способом учинення. За цим критерієм доцільно виокремлювати:

1) кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом психологічного, організаційного чи адміністративного впливу на виборця або іншого суб'єкта виборчого процесу;

2) кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом матеріального стимулювання, підкупу, передачі коштів, товарів, послуг чи інших благ;

3) кримінальні правопорушення, що реалізуються через фальсифікацію документів, бюлетенів, списків, протоколів чи електронних даних;

4) кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом використання службового становища;

5) кримінальні правопорушення, що мають змішаний або комплексний спосіб учинення, коли поєднуються кілька форм впливу одночасно [164, с. 172].

Не менш важливим є поділ зазначених кримінальних правопорушень за суб'єктом учинення. За цією ознакою можна виокремити:

– кримінальні правопорушення, що вчиняються загальним суб'єктом (виборцем, іншою фізичною осудною особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності);

– кримінальні правопорушення, що вчиняються спеціальним суб'єктом (членом виборчої комісії, кандидатом, офіційним спостерігачем, службовою особою, представником політичної партії, посадовою особою органу ведення Державного реєстру виборців [111] чи іншою особою, наділеною спеціальними функціями у виборчому процесі). Саме ця класифікація має особливе значення для криміналістичної характеристики, оскільки дозволяє виявити типові риси особи злочинця, окреслити його процесуальні можливості, форми доступу до предмета посягання, а також ймовірні способи приховування кримінального правопорушення.

За етапом виборчого процесу, на якому вчиняється кримінальне правопорушення, їх можна поділити на такі, що вчиняються:

- на стадії формування виборчого процесу та підготовки до виборів;
- на стадії передвиборної агітації;
- у день голосування;
- під час підрахунку голосів і встановлення результатів виборів;
- після завершення голосування (з метою приховування раніше вчинених порушень або легалізації спотворених результатів) [122].

Такий підхід дозволяє точніше встановити часові межі злочинної діяльності, характер предмета посягання та специфіку слідової картини.

За результатами узагальнення матеріалів цієї категорії кримінальних проваджень можна зазначити, що найбільш поширеними є кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним впливом на волевиявлення виборців та підкупом (близько 29,6 %); далі йдуть кримінальні правопорушення, пов'язані з фальсифікацією виборчої документації та результатів голосування (24,1 %); перешкоджання здійсненню виборчих прав або діяльності суб'єктів виборчого процесу (21,8 %); службові кримінальні правопорушення, що супроводжують виборчі посягання (16,3 %); інші форми посягань на порядок реалізації

виборчого права (8,2 %) (Додаток Б). Наведений розподіл, безумовно, має узагальнений характер, однак він дає уявлення про найбільш типові напрями кримінально протиправного впливу у сфері виборчих правовідносин [102].

Отже, класифікація кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина має не лише теоретичне, а й вагоме практичне значення, оскільки дозволяє систематизувати відповідні посягання за найбільш суттєвими ознаками, виявити закономірності їх учинення, визначити особливості механізму кримінально протиправної діяльності та створити належне підґрунтя для подальшого дослідження їх криміналістичної характеристики. Такий підхід дає можливість розглядати вказану категорію кримінальних правопорушень не як сукупність самостійних складів, а як внутрішньо пов'язану систему посягань на суспільні відносини, що забезпечують вільну, законну та гарантовану державою реалізацію виборчого права людини і громадянина.

Спільною ознакою більшої частини кримінальних правопорушень, пов'язаних з реалізацією виборчого права, є корисливий або інший особисто заінтересований мотив, який у виборчій сфері нерідко поєднується з політичною доцільністю, прагненням досягти бажаного результату голосування, забезпечити перемогу конкретного кандидата чи політичної сили, зберегти контроль над виборчим процесом або вплинути на його офіційні підсумки. При цьому серед цих груп найбільшого поширення набувають кримінальні правопорушення проти виборчих прав, які поєднані зі кримінальними правопорушеннями у сфері службової діяльності чи професійної діяльності пов'язаної із наданням публічних послуг [35, с. 154], кримінальними правопорушеннями у сфері використання електронних даних, а також із діями, пов'язаними з наданням, одержанням чи посередництвом у наданні неправомірної вигоди. Тобто у сучасних умовах до основних форм кримінально протиправного посягання на порядок реалізації виборчого права дедалі частіше приєднується низка акцесорних кримінальних практик, зокрема використання підроблених документів, службове підроблення, незаконне фінансування, приховування

джерел матеріального стимулювання виборців, конспіративне переміщення коштів, а також інші «забезпечувальні» кримінальні правопорушення, спрямовані на підготовку, супровід або приховування основного посягання на виборчі права і свободи людини та громадянина.

1.2 Способи вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина

Сьогодні спосіб учинення кримінального правопорушення у структурі будь-якої криміналістичної характеристики посідає особливе місце. Не є винятком і кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, оскільки багатоманітність способів їх учинення дає можливість простежити кореляційні зв'язки між цим елементом та іншими складовими криміналістичної характеристики, зокрема особою злочинця, предметом посягання, слідами, обстановкою вчинення кримінального правопорушення тощо. Також важливість дослідження способу вчинення зумовлена ще низкою обставин, зокрема: а) спосіб учинення кримінального правопорушення входить до числа обставин, що підлягають доказуванню у будь-якому кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 91 КПК України); б) знання типових способів підготовки, учинення та приховування таких кримінальних правопорушень сприяє розробці рекомендацій щодо виявлення їх ознак, своєчасного документування та ефективного розслідування; в) вивчення способів кримінально протиправного впливу на реалізацію виборчого права має важливе запобіжне значення, оскільки їх узагальнення дозволяє виявити обставини, що сприяють учиненню посягань на виборчі права та свободи людини і громадянина [77].

У криміналістичній літературі спосіб учинення кримінального правопорушення традиційно розглядається як система взаємопов'язаних дій або бездіяльності суб'єкта, спрямованих на досягнення злочинного результату, що реалізуються у певній послідовності, із застосуванням відповідних засобів, прийомів і знарядь та залишають характерні сліди [34, с. 7; 141, с. 421; 172,

с. 55–56]. У контексті кримінальних правопорушень проти виборчих прав це положення набуває особливого значення, оскільки відповідні діяння можуть здійснюватися як відкрито, так і приховано, як шляхом безпосереднього впливу на виборця чи інший суб'єкт виборчого процесу, так і через маніпулювання виборчою документацією, офіційними процедурами, результатами голосування, електронними даними або організаційними елементами виборчого процесу.

Способи вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є різноманітними та охоплюють широкий спектр активних, а в окремих випадках і пасивних, умисних, заздалегідь продуманих дій, що порушують встановлений законом порядок реалізації активного і пасивного виборчого права, підготовки та проведення виборів, підрахунку голосів і встановлення результатів волевиявлення. Узагальнення практики свідчить, що переважна більшість таких кримінальних правопорушень має активний характер, адже вони реалізуються через конкретні дії, спрямовані на незаконний вплив на волевиявлення виборця, фальсифікацію офіційних даних, підкуп, перешкоджання реалізації виборчих прав, порушення таємниці голосування, незаконне використання виборчої документації або втручання у діяльність виборчих комісій.

Насамперед варто звернути увагу на те, що способи вчинення кримінальних правопорушень цієї категорії не обмежуються лише безпосереднім впливом на виборця в день голосування. Навпаки, злочинна діяльність у виборчій сфері часто має багатостадійний характер і охоплює дії, вчинені на різних етапах виборчого процесу: під час організації процесу, ведення передвиборної агітації, складання списків виборців, організації голосування, підрахунку голосів, оформлення протоколів та встановлення результатів виборів. Відповідно, спосіб учинення кримінального правопорушення тут може включати як дії підготовчого характеру, так і безпосереднє виконання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, а також заходи з приховування його слідів.

Найбільш поширеними способами готування до вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є такі:

1) визначення найбільш підходящого етапу виборчого процесу, на який доцільно спрямувати протиправний вплив; за узагальненими даними, така підготовча дія простежується приблизно у 61,8 % випадків;

2) підбір осіб, через яких можливо реалізувати злочинний намір, з'ясування їх службового становища, функціональних повноважень, політичних зв'язків, рівня лояльності чи матеріальної заінтересованості; такий спосіб підготовки фіксується орієнтовно у 68,4 % випадків;

3) встановлення кола виборців, членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів або інших учасників виборчого процесу, на яких планується здійснити вплив; відповідні дії були характерними для 57,6 % проаналізованих випадків;

4) підготовка коштів, товарів, послуг чи інших благ, які можуть використовуватися для підкupu (72,9 % випадків);

5) виготовлення або підбір документів, списків, бланків, технічних засобів, носіїв інформації чи інших предметів, необхідних для реалізації злочинного наміру; ця форма готування простежується близько у 54,7 % випадків;

6) попереднє узгодження ролей між співучасниками, посередниками, організаторами та виконавцями; за результатами узагальнення, такий спосіб підготовки був характерним для 66,1 % випадків, що ще раз підтверджує переважно груповий характер кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;

7) вибір способів конспірації, зокрема використання зашифрованих позначень, неофіційних каналів комунікації, посередників, підставних осіб чи анонімних електронних сервісів; подібні підготовчі дії виявлено приблизно у 49,3 % випадків;

8) визначення часу, місця та механізму передачі неправомірної вигоди або вчинення інших дій, спрямованих на порушення виборчих прав; цей елемент готування простежується у 63,5 % випадків, оскільки вибір конкретного моменту

та способу реалізації злочинного наміру безпосередньо впливає на його успішність і прихованість;

9) забезпечення можливого алібі та підготовка виправдувальних пояснень на випадок викриття; такі дії мали місце орієнтовно у 34,8 % випадків, однак саме вони свідчать про заздалегідь продуманий характер злочинної поведінки та орієнтацію на майбутню протидію розслідуванню;

10) вивчення місцевості, приміщень, режиму роботи виборчої комісії, шляхів підходу, спостереження та відходу; відповідна форма підготовки характерна для 38,6 % випадків, переважно тоді, коли кримінальне правопорушення пов'язане з безпосереднім втручанням у діяльність виборчої комісії, виборчої дільниці чи місця зберігання документації;

11) налагодження контактів з особами, здатними вплинути на офіційне оформлення результатів виборів, зміст протоколів чи стан виборчої документації (Додаток Б).

Щодо способів безпосереднього вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, то вони є достатньо різноманітними й нерідко мають замаскований, технологічний або комбінований характер. З урахуванням законодавчої конструкції відповідних складів та матеріалів практики їх доцільно об'єднати у кілька основних груп.

По-перше, це способи, пов'язані з незаконним впливом на волевиявлення виборця. До них належать підкуп виборців шляхом передавання грошей, продуктів харчування, паливно-мастильних матеріалів, побутових товарів, сертифікатів, талонів, ліків, будівельних матеріалів, організації безоплатних послуг чи надання інших матеріальних або нематеріальних благ; обіцянка такої вигоди; створення штучної залежності виборця від кандидата або політичної сили; психологічний тиск; погрози; використання службової чи адміністративної залежності; схиляння до голосування певним чином або до відмови від участі у голосуванні. Такі дії можуть учинятися як безпосередньо, так і через посередників, волонтерів, так званих «агітаторів», представників штабів,

керівників підприємств, установ, організацій, старост, інших впливових осіб на місцевому рівні.

Показовим прикладом способу вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з незаконним впливом на волевиявлення виборця, є обставини, викладені у вироку Шевченківського районного суду м. Чернівці від 24 липня 2019 року у справі № 727/5070/17. Як убачається з матеріалів провадження, події стосувалися чергових місцевих виборів, призначених на 25 жовтня 2015 року, а також виборчого процесу щодо обрання депутатів Чернівецької міської ради. У межах територіального виборчого округу № 25 кандидатом у депутати від політичної партії «Рідне місто» був зареєстрований ОСОБА_6, а до складу цього округу входила звичайна виборча діляниця № 730506, розташована у приміщенні спортивного залу факультету фізичної культури Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича. Обвинувачена, будучи студенткою 3 курсу юридичного факультету цього університету, проживала в гуртожитку та була включена до списку виборців саме на цій ділянці, а отже, виступала повноправним суб'єктом виборчого процесу.

За версією обвинувачення, викладеною у вироку, 24 жовтня 2015 року приблизно о 14:15 обвинувачена, перебуваючи в кімнаті гуртожитку університету, погодилася на пропозицію свого знайомого ОСОБА_7, який був офіційним спостерігачем від Чернівецької міської партійної організації ВО «Батьківщина» на цих місцевих виборах. При цьому вказана особа, як зазначено у рішенні, діяла відповідно до попереднього розподілу ролей разом з іншими особами, зокрема кандидатом ОСОБА_6 та ще двома співучасниками. Суть домовленості полягала в тому, що обвинувачена мала під час голосування віддати свій голос за конкретного кандидата – ОСОБА_6 – в обмін на неправомірну вигоду в сумі 250 грн, що на той час перевищувало 3 % розміру мінімальної заробітної плати, тобто відповідало ознакам кримінально караного підкупу виборця. Обов'язковою умовою для одержання грошей було не лише саме голосування за визначеного кандидата, а й створення доказу належної електоральної поведінки. Обвинувачена мала під час перебування у кабіні для

таємного голосування за допомогою мобільного телефону сфотографувати власний паспорт і виборчий бюлетень із проставленою позначкою навпроти № 14 – кандидата до Чернівецької міської ради від політичної партії «Рідне місто» ОСОБА_6. Після цього фотографію потрібно було переслати через месенджер Viber особі, яка ініціювала передачу неправомірної вигоди. Отже, у наведеній ситуації підкуп поєднувався із заздалегідь продуманим способом перевірки того, що виборець виконав умови незаконної домовленості. Саме ця обставина дозволяє розглядати наведений епізод не як простий разовий підкуп, а як контрольований спосіб впливу на волевиявлення виборця, де матеріальна вигода поєднується з елементами верифікації лояльності та фіксації результату. Не менш важливим є те, що у викладених судом обставинах простежується заздалегідь спланований та груповий характер протиправної діяльності. У вирoku прямо зазначено, що особа, яка пропонувала неправомірну вигоду, діяла не самотійно, а в межах розподілених ролей з іншими учасниками [19].

По-друге, це способи, пов'язані з перешкоджанням здійсненню виборчого права або діяльності суб'єктів виборчого процесу. До них належать незаконне недопущення виборця до голосування; створення штучних перешкод для прибуття на виборчу дільницю; невключення до списку виборців або незаконне виключення з нього; обмеження доступу офіційних спостерігачів, журналістів, довірених осіб кандидатів чи представників партій до виборчої дільниці; блокування роботи виборчої комісії; протиправне вилучення документації; створення конфліктних або насильницьких ситуацій з метою зриву голосування чи унеможливлення належного підрахунку голосів.

Наприклад, в одному з кримінальних проваджень судом було встановлено, що 21 травня 2014 року обвинувачений спільно з іншими особами прибув до приміщення загальноосвітньої школи № 37 у м. Маріуполі, в якому була розташована виборча дільниця, утворена для проведення позачергових виборів Президента України. Перебуваючи у приміщенні виборчої дільниці, зазначені особи діяли узгоджено та цілеспрямовано, усвідомлюючи суспільно небезпечний

характер своїх дій і прагнучи унеможливити належне функціонування виборчої комісії. Зокрема, вони висловлювали вимоги до членів виборчої комісії залишити приміщення, фактично перешкоджаючи виконанню ними покладених законом обов'язків. Обвинувачений, зрозумівши намір інших учасників, не лише не припинив протиправну поведінку, а навпаки приєднався до неї, чим посилив психологічний тиск на членів комісії. У результаті таких дій члена виборчої комісії було фактично змушено покинути приміщення виборчої дільниці, що суттєво ускладнило роботу комісії та створило реальні перешкоди для організації голосування. Подальша поведінка обвинуваченого та інших осіб також свідчила про системний і цілеспрямований характер їхніх дій. Після вчинення зазначених дій у приміщенні однієї виборчої дільниці вони не припинили протиправну діяльність, а, діючи за попередньо узгодженим планом, залишили місце події, сіли до автомобіля та попрямували до інших виборчих дільниць. Метою таких переміщень було продовження перешкоджання законній діяльності виборчих комісій шляхом створення умов, за яких члени комісій не могли б повноцінно виконувати свої функції, а саме організовувати роботу дільниці, забезпечувати належний порядок голосування та подальший підрахунок голосів. Фактично йшлося не про одноразовий інцидент, а про послідовну поведінку, спрямовану на дестабілізацію виборчого процесу, блокування діяльності суб'єктів виборчого процесу та створення атмосфери тиску і примусу. Такі дії об'єктивно ставили під загрозу реалізацію громадянами свого виборчого права, оскільки унеможливлювали або істотно ускладнювали належне функціонування виборчих дільниць, а відтак і проведення голосування у спосіб, передбачений законом [18].

По-третє, окрему групу становлять способи, пов'язані з фальсифікацією виборчої документації, бюлетенів, списків виборців і результатів голосування. Йдеться про незаконне виготовлення виборчих бюлетенів, їх підроблення, заміну, приховування, викрадення, псування або знищення; внесення неправдивих відомостей до списків виборців; заповнення бюлетенів за інших осіб; вкидання бюлетенів; підміну заповнених бюлетенів; багаторазове

голосування; підроблення підписів у списках виборців; внесення неправдивих відомостей до протоколів дільничних чи територіальних виборчих комісій; підроблення актів, рішень, скарг або інших документів, що супроводжують виборчий процес; виправлення дат, цифр, кількісних показників, підписів та інших реквізитів виборчих документів.

Наприклад, показовим для цієї групи є вирок Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 30 липня 2021 року у справі № 354/469/21, яким особу визнано винуватою за ч. 4 ст. 158-3 КК України у приховуванні печаток виборчих комісій, вчиненому повторно, службовою особою з використанням службового становища. З фактичних обставин справи вбачається, що протиправна поведінка була пов'язана не з безпосереднім впливом на виборця, а саме з втручанням у матеріальні об'єкти виборчого процесу, які мають визначальне значення для легітимності виборчої процедури та належного оформлення її результатів. Суд встановив, що обвинувачений, використовуючи службове становище, вчинив дії, спрямовані на приховування печаток виборчих комісій, що фактично створювало загрозу дезорганізації роботи комісій, унеможливлення належного посвідчення виборчої документації та спотворення законного перебігу виборчого процесу. Вказаний приклад є важливим у криміналістичному аспекті, оскільки наочно демонструє, що фальсифікація виборчої документації та інші форми втручання у виборчий документообіг можуть реалізовуватися не лише шляхом внесення неправдивих відомостей до протоколів чи підроблення підписів, а й через приховування ключових реквізитів і матеріальних носіїв офіційного волевиявлення, зокрема печаток виборчих комісій. Саме тому до способів, пов'язаних з фальсифікацією виборчої документації, бюлетенів, списків виборців та результатів голосування, обґрунтовано належать не лише активні форми підроблення або внесення неправдивих відомостей, а й дії, спрямовані на вилучення, приховування чи інше незаконне виведення з законного обігу об'єктів, без яких неможливе офіційне оформлення результатів виборів [20].

По-четверте, виокремлюються способи, пов'язані з використанням службового становища, організаційного або адміністративного ресурсу. У таких випадках кримінальне правопорушення вчиняється шляхом надання незаконних вказівок членам виборчих комісій, працівникам органів ведення Державного реєстру виборців, підлеглим працівникам бюджетних установ, комунальних підприємств чи приватних структур; організації підвезення виборців з одночасним контролем за їх поведінкою; використання можливостей службового кабінету, офіційного транспорту, підлеглого персоналу, засобів зв'язку або документації для досягнення бажаного виборчого результату. Нерідко такі дії поєднуються з іншими службовими кримінальними правопорушеннями – службовим підробленням, зловживанням владою або службовим становищем, незаконним використанням персональних даних, прийняттям неправомірних управлінських рішень тощо.

Наприклад, показовим у цьому контексті є зафіксований Громадянською мережею випадок, коли кандидати або посадові особи використовували офіційні заходи, організовані органами державної влади, органами місцевого самоврядування, державними чи комунальними установами, для здійснення передвиборної агітації, що фактично свідчило про використання адміністративного ресурсу у виборчих цілях. За даними ОПОРИ, під час позачергових виборів народних депутатів України 2014 року було зафіксовано 35 випадків застосування адміністративного ресурсу, з яких 20 випадків стосувалися саме агітації під час офіційних заходів, організованих органами влади, державними чи комунальними підприємствами, закладами, установами та організаціями. Крім того, у поодиноких, але особливо показових ситуаціях кандидати-посадовці залучали до агітаційних заходів своїх підлеглих чи інших чиновників, а також використовували приміщення органів влади, офіційні інформаційні ресурси та інші можливості службового становища для досягнення бажаного виборчого результату [38].

По-п'яте, у сучасних умовах дедалі більшого поширення набувають нові способи, пов'язані з використанням електронних засобів зв'язку, цифрових

технологій та інформаційних систем. Йдеться про координацію підкупу або інших незаконних дій через месенджери, соціальні мережі, електронну пошту; використання електронних таблиць для обліку «лояльних» виборців; пересилання фото бюлетенів як підтвердження голосування; застосування банківських карток, мобільних застосунків, електронних гаманців та інших безготівкових платіжних інструментів для надання неправомірної вигоди; поширення дезінформації щодо місця, часу чи порядку голосування; маніпулювання електронними даними, пов'язаними зі списками виборців або передачею офіційної інформації. Використання цифрових технологій значно ускладнює викриття таких кримінальних правопорушень, адже створює додаткові можливості для дистанційної координації дій, конспірації, швидкого знищення чи зміни інформації, а також маскування джерел походження коштів.

З криміналістичної точки зору способи вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина можна додатково поділити на такі підвиди:

- 1) з попереднім підготуванням або без нього;
- 2) одноосібні або групові;
- 3) такі, що поєднуються з учиненням інших кримінальних правопорушень, або не супроводжуються ними;
- 4) пов'язані з безпосереднім контактом із виборцем чи іншими учасниками виборчого процесу або опосередковані;
- 5) з використанням службового, політичного, організаційного чи фінансового ресурсу або без такого;
- 6) з використанням посередників чи без них;
- 7) з вимаганням, підкупом, обманом, примусом, фальсифікацією або шляхом комбінування кількох способів одночасно;
- 8) з використанням готівкових або безготівкових форм розрахунку;
- 9) із застосуванням цифрових технологій або без них.

Окремої уваги потребує питання способів приховування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина. Під

способом приховування доцільно розуміти комплекс дій або бездіяльності, що вчиняються до, під час або після реалізації злочинного наміру та спрямовані на утаювання факту кримінального правопорушення, його окремих обставин, слідів, предметів, засобів учинення, учасників, джерел фінансування або одержаних результатів [67, с. 232]. Приховування може проявлятися у знищенні або заміні документів, маскуванні неправомірної вигоди під благодійну допомогу, соціальну підтримку, оплату транспортних послуг чи компенсацію витрат; використанні фіктивних цивільно-правових конструкцій; поширенні неправдивих відомостей про законність дій; створенні уявлення про добровільність поведінки виборця; використанні підставних осіб; штучному розриві зв'язку між організатором і виконавцем; видаленні електронного листування, журналів викликів, фото- та відеоматеріалів; переказі коштів через треті рахунки, благодійні фонди або анонімізовані сервіси.

Способи приховування у цій категорії кримінальних правопорушень багато в чому зумовлені не лише сферою виборчого процесу, а й особистісними якостями правопорушника, його обізнаністю з виборчими процедурами, рівнем правової підготовки, доступом до документів чи інформаційних систем, а також можливостями використання службового або політичного ресурсу.

Незважаючи на різноманіття виборчих ситуацій, способи приховування часто є типовими. Вони полягають в: оформленні документів, якими прикривається незаконний підкуп чи інший вплив на виборця; фальсифікації протоколів, актів, списків, журналів реєстрації та інших документів виборчого процесу; підробленні дат, підписів, кількісних показників, реквізитів, печаток; створенні штучної видимості законності рішень виборчої комісії або дій її членів; знищенні чорнових записів, електронних таблиць, переписки, фото- і відеофайлів; використанні готівки або непрямих платіжних механізмів для ускладнення простеження руху коштів; поширенні відомостей про «відсутність порушень», «прозорість процедури», «самостійність вибору виборця» тощо, що створює маскувальну ширму та ускладнює викриття факту кримінального правопорушення.

У деяких випадках кримінальні правопорушення проти виборчих прав можуть приховуватися за зовні правомірними суспільними відносинами – благодійною діяльністю, громадськими акціями, соціальною допомогою, офіційною агітацією, транспортним забезпеченням виборців, кадровими рішеннями чи навіть приватноправовими домовленостями. Нерідко способи такого маскуванню самі по собі переходять межу кримінальної заборони та набувають ознак інших кримінальних правопорушень, у зв'язку з чим потребують додаткової правової оцінки.

Сьогодні однією з найбільш поширених завуальованих форм реалізації та приховування незаконного впливу у виборчій сфері є використання можливостей Інтернету, мобільного банкінгу, електронних платіжних систем і соціальних мереж. Для цього можуть застосовуватися сервіси електронних переказів, онлайн-банкінг, поповнення банківських карток, електронні гаманці, сервіси миттєвих платежів, цифрові подарункові сертифікати тощо, які приваблюють відносною простотою використання, швидкістю транзакцій і можливістю приховування реального джерела коштів або зв'язку між організатором та виконавцем [174]. Унаслідок цього вже на стадії підготовки до вчинення кримінального правопорушення особи нерідко вживають заходів щодо майбутнього приховування своїх дій: відкривають банківські рахунки, використовують підставні номери телефонів, створюють резервні акаунти, готують неправдиві пояснення, підшуковують осіб, на яких можна формально покласти відповідальність.

За результатами узагальненого опитування працівників органів досудового розслідування та аналізу практики можна зазначити, що у діяльності правоохоронців найчастіше трапляються такі способи реалізації або приховування кримінальних правопорушень проти виборчих прав: передавання неправомірної вигоди через посередників або під виглядом надання матеріальної допомоги (близько 32 %); використання списків виборців чи спеціально складених облікових таблиць для контролю за результатами незаконного впливу (26 %); передавання коштів у безготівковій формі, зокрема через банківські

картки чи мобільні застосунки (19 %); використання товарів, послуг, пального, сертифікатів або інших благ замість грошових коштів (17 %); видалення електронного листування та інших цифрових слідів після реалізації злочинного наміру (23 %); створення неправдивого алібі, узгодження показань або вплив на свідків (21 %) (Додаток Б). Крім цього, як свідчить практика, після викриття такі особи нерідко намагаються приховати свої дії шляхом відмови від надання показань, надання завідомо неправдивих пояснень, переховування від органів досудового розслідування, симуляції захворювання, впливу на свідків, членів виборчих комісій чи посадових осіб, а також використання корумпованих або політичних зв'язків для уникнення відповідальності.

Отже, способи вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є багатоваріантними, структурно складними та зумовленими як особливостями виборчого процесу, так і особою правопорушника, його мотивами, доступом до відповідних ресурсів, етапом виборчої кампанії та конкретною обстановкою реалізації злочинного наміру. Вони охоплюють дії підготовчого характеру, безпосереднє виконання об'єктивної сторони кримінального правопорушення та подальше приховування його слідів. Саме тому встановлення способу вчинення у цій категорії кримінальних проваджень має основне значення не лише для правильної кримінально-правової кваліфікації, а й для побудови слідчих версій, визначення напряму пошуку доказів, встановлення кола причетних осіб та розробки криміналістичних рекомендацій щодо ефективного розслідування.

1.3. Характеристика особи злочинця, предмета злочинного посягання та слідової картини

У загальній структурі криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина одне з провідних місць посідає характеристика особи злочинця. Пояснюється це тим, що відомості про типові ознаки суб'єкта дають можливість не лише окреслити

найбільш імовірне коло причетних осіб, а й правильно визначити напрями їхньої діяльності, встановити мотиви протиправної поведінки, виявити зв'язок між способом учинення кримінального правопорушення, предметом злочинного посягання та слідовою картиною [26]. У криміналістичному аспекті особа злочинця розглядається як сукупність соціально-демографічних, професійних, психологічних і поведінкових властивостей особи, що проявляються у механізмі протиправної діяльності та відображаються у відповідних матеріальних та ідеальних слідах [66, с. 15–16].

Для розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина істотне значення має те, що їх учинення, як правило, пов'язане з функціонуванням виборчого процесу, діяльністю виборчих комісій, офіційних спостерігачів, кандидатів, їх довірених осіб, представників політичних партій, службових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, а також інших осіб, здатних впливати на реалізацію громадянами активного чи пасивного виборчого права. Саме тому встановлення особи злочинця у цій категорії кримінальних проваджень дозволяє з'ясувати не лише суб'єкта посягання, а й характер використаних ним організаційних, адміністративних, фінансових, інформаційних або інших можливостей.

Водночас проведений аналіз наукових праць, присвячених кримінальним правопорушенням, пов'язаним з порушенням виборчих прав і свобод людини і громадянина, дає підстави констатувати, що у криміналістичній площині досліджувана проблематика не дістала самостійного й достатньо повного висвітлення. Разом з тим, у наукових роботах окремих науковців містяться систематизовані підходи до характеристики осіб, причетних до вчинення відповідних кримінальних правопорушень. Зокрема, М. І. Мельник серед основних категорій осіб, залучених до фальсифікацій під час виборів, називає: 1) носіїв адміністративного ресурсу, тобто посадових і службових осіб місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування, а також керівників підприємств, установ і організацій; 2) членів виборчих комісій; 3) осіб, які користуються впливом і авторитетом у відповідному населеному пункті, зокрема

працівників сфери освіти, культури, зв'язку та інших соціально значущих галузей; 4) представників виборчих штабів і політичних партій [91, с. 23].

Досліджуючи особливості розслідування одержання неправомірної вигоди у кримінальних провадженнях про підкуп виборців, Ю. О. Андрейко пропонує поділяти суб'єктів таких кримінальних правопорушень на дві групи залежно від характеру їх поведінки: ініціаторів протиправної діяльності, які пропонують, обіцяють або надають виборцеві неправомірну вигоду, та виборців, які приймають відповідну пропозицію, обіцянку або безпосередньо одержують таку вигоду [4, с. 202]. Більш деталізовану класифікацію суб'єктів кримінальних правопорушень, пов'язаних з реалізацією виборчого права, запропоновано у дослідженні О. В. Кубаревої. Залежно від способу вчинення кримінального правопорушення та стадії виборчого процесу вона виокремлює дві групи таких осіб: по-перше, тих, хто безпосередньо задіяний в організації та проведенні виборів і має можливість реалізовувати протиправну діяльність у межах виконання своїх службових функцій, володіє спеціальними знаннями та здатний ефективно протидіяти розслідуванню; по-друге, осіб, які посягають на виборчі права громадян «ззовні», тобто належать до загальнокримінального середовища. Окрім того, залежно від ставлення до виборчого процесу вчена розглядає суб'єктів таких кримінальних правопорушень у межах трьох категорій: 1) члени виборчих комісій, які безпосередньо беруть участь у підготовці та проведенні виборів, оскільки без їх сприяння реалізація значної частини технологій фальсифікації є фактично неможливою; 2) службові особи місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, офіційні спостерігачі, представники виборчих штабів кандидатів; 3) виборці, які погоджуються віддати свій голос за матеріальну винагороду [80, с. 71–72].

Натомість, В. В. Кострицький у дисертації, присвяченій кримінальному правопорушенню, передбаченому ст. 160 КК України, пропонує умовно поділяти його суб'єктів на три групи:

1) осіб, які беруть участь у підготовці або проведенні виборів чи референдуму та водночас є службовими особами;

2) осіб, які так само залучені до підготовки, проведення виборів або референдуму чи здійснення нагляду за ними, однак не мають статусу службових осіб;

3) безпосередніх учасників виборчого процесу [59, с. 165].

У межах того ж дослідження автор пропонує розглядати осіб, які вчиняють підкуп виборця або учасника референдуму, залежно від характеру діянь, що відображають спосіб учинення кримінального правопорушення, у межах трьох груп:

1) осіб, які пропонують, обіцяють або надають неправомірну вигоду виборцям чи учасникам референдуму, тобто здійснюють активний підкуп;

2) осіб, які приймають пропозицію, обіцянку або одержують неправомірну вигоду, тобто виступають суб'єктами пасивного підкупу;

3) осіб, які в різних епізодах або в межах однієї схеми одночасно виконують функції як надавачів, так і одержувачів неправомірної вигоди.

Нами, своєю чергою, на підставі узагальнення слідчо-судової практики теж доводиться констатувати, що коло осіб, які найчастіше вчиняють кримінальні правопорушення проти прав і свобод людини і громадянина, є достатньо широким. До нього можуть належати: члени виборчих комісій різного рівня, кандидати на виборні посади, уповноважені представники та довірені особи кандидатів або партій, посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, службові особи державних і комунальних установ, технічний персонал, задіяний у забезпеченні виборчого процесу, офіційні спостерігачі, а також інші особи, які беруть участь у фінансуванні, організації чи інформаційному супроводі виборчої кампанії [137]. За результатами узагальненого аналізу, серед виявлених суб'єктів таких кримінальних правопорушень члени виборчих комісій становлять близько 31,4 %; кандидати та їх представники – 24,8 %; посадові особи органів влади та місцевого самоврядування – 18,6 %; офіційні спостерігачі та інші учасники виборчого процесу – 11,7 %; інші особи, залучені до протиправного впливу на результати волевиявлення – 13,5 % (Додаток Б).

Криміналістично значущою є класифікація таких осіб залежно від їхньої ролі у механізмі вчинення кримінального правопорушення. За цією ознакою доцільно виокремлювати:

- 1) осіб, які безпосередньо реалізують злочинний намір шляхом фальсифікації виборчої документації, незаконної видачі бюлетенів, внесення неправдивих відомостей до протоколів, перешкоджання здійсненню виборчого права чи порушення таємниці голосування;
- 2) осіб, які організовують, координують або фінансують таку діяльність;
- 3) осіб, які сприяють учиненню кримінального правопорушення шляхом надання приміщень, технічних засобів, транспорту, засобів зв'язку, доступу до документації чи інформаційних ресурсів;
- 4) осіб, які забезпечують приховування наслідків протиправних дій або протидіють їх викриттю.

До першої категорії належать безпосередні виконавці, тобто особи, чії дії прямо спрямовані на реалізацію об'єктивної сторони кримінального правопорушення. У практиці розслідування саме ця категорія осіб найчастіше виявляється на початковому етапі, оскільки їх поведінка безпосередньо пов'язана з місцем події, документами, бюлетенями, списками виборців, протоколами, засобами зв'язку або контактами з виборцями. За результатами узагальнення матеріалів відповідної категорії кримінальних проваджень, частка таких осіб серед учасників виборчих кримінальних правопорушень становить близько 41,8 % (Додаток Б).

Другу категорію становлять організатори, координатори та фінансисти протиправної діяльності. Їх роль полягає не стільки у безпосередньому виконанні окремих дій, скільки у формуванні загального задуму, визначенні способу вчинення кримінального правопорушення, доборі виконавців, розподілі ролей, організації комунікації між учасниками, забезпеченні фінансування та контролі за виконанням поставлених завдань. За узагальненими даними, питома вага таких осіб становить близько 22,7 % від загальної кількості встановлених учасників кримінальних правопорушень (Додаток Б).

Третя категорія – особи, які сприяють учиненню кримінального правопорушення, хоча формально можуть не брати участі в безпосередньому виконанні основних протиправних дій. Їх участь проявляється у наданні приміщень для зустрічей, передачі коштів чи документації, забезпеченні транспорту для переміщення учасників або виборців, наданні мобільних телефонів, сім-карток, комп'ютерної техніки, доступу до електронних ресурсів, копіювальної техніки, а також у створенні умов для безперешкодного доступу до виборчої документації або інформаційних систем. Частка таких осіб серед учасників відповідних кримінальних правопорушень становить близько 19,4 % (Додаток Б).

Окрему категорію становлять особи, які забезпечують приховування наслідків протиправних дій або протидіють їх викриттю. Йдеться про суб'єктів, які знищують документи, узгоджують показання, попереджають інших учасників про можливі перевірки чи слідчі дії, впливають на свідків, спотворюють відомості у документах, видаляють електронне листування, знищують фото- і відеоматеріали, здійснюють тиск на членів виборчих комісій або інших учасників процесу. Частка таких осіб у структурі встановлених учасників кримінальних правопорушень проти виборчих прав становить близько 16,1 %. Незважаючи на відносно нижчий кількісний показник, їх вплив на хід досудового розслідування є значним, оскільки у 47,8 % випадків саме дії щодо приховування чи протидії викриттю істотно ускладнювали доказування, знижували обсяг доступної доказової інформації або зумовлювали необхідність проведення додаткових слідчих і процесуальних дій (Додаток Б).

Залежно від характеру кримінально протиправної поведінки осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, усіх учасників доцільно поділяти на дві основні групи: спеціальні та загальні суб'єкти. Такий підхід є принципово важливим як для правильної кримінально-правової оцінки дій конкретної особи, так і для побудови криміналістичної характеристики відповідної категорії правопорушень, оскільки спеціальний або загальний статус суб'єкта безпосередньо впливає на спосіб

учинення кримінального правопорушення, доступ до предмета посягання, характер слідів, рівень конспірації та імовірний механізм післякримінальної поведінки. Першу групу становлять спеціальні суб'єкти, участь яких у виборчому процесі прямо пов'язана з виконанням визначених законом функцій. Насамперед йдеться про членів виборчих комісій, службових осіб органів ведення Державного реєстру виборців, кандидатів, їх уповноважених представників, офіційних спостерігачів, довірених осіб, представників політичних партій та інших уповноважених учасників виборчого процесу. За узагальненими даними, частка спеціальних суб'єктів серед установлених осіб, причетних до вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав, становить близько 58,3 %. Саме вони внаслідок свого статусу мають доступ до бюлетенів, списків виборців, виборчої документації, протоколів, печаток, рішень комісій, інформаційних ресурсів або безпосередньо впливають на організацію голосування та встановлення його результатів. У 61,7 % випадків встановлення спеціального статусу суб'єкта дозволяло не лише конкретизувати роль особи у механізмі кримінального правопорушення, а й пояснити спосіб доступу до предмета посягання, а також виявити мотиви та засоби приховування протиправної діяльності (Додаток Б).

Другу групу становлять загальні суб'єкти, які не мають спеціального статусу у виборчому процесі, однак своїми діями беруть участь у підкупі виборців, незаконному агітаційному впливі, перешкоджанні реалізації виборчого права, знищенні або викраденні виборчої документації, незаконному впливі на членів комісій чи виборців. Їх частка серед встановлених учасників відповідних кримінальних правопорушень становить близько 41,7 %. До цієї категорії можуть належати посередники у передачі неправомірної вигоди, агітатори, водії, технічні працівники, охоронці, представники громадських формувань, сторонні особи, які забезпечують тиск на виборців або членів комісій, а також інші суб'єкти, залучені до реалізації окремих епізодів злочинної діяльності. Хоча такі особи формально не наділені функціями у виборчому процесі, вони у 54,2 % випадків використовуються як безпосередні виконавці або

допоміжна ланка протиправної схеми, оскільки їх участь дає змогу організаторам дистанціюватися від прямого вчинення кримінального правопорушення (Додаток Б).

Важливим класифікаційним елементом характеристики особи злочинця у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є також поділ за рівнем організаційного, владного та ресурсного впливу на виборчий процес. За цією ознакою доцільно виокремлювати:

- 1) осіб локального рівня, які діють у межах окремої виборчої дільниці, населеного пункту або територіальної громади;
- 2) осіб середнього рівня, діяльність яких охоплює декілька дільниць, територіальний виборчий округ або окремий етап організації виборчого процесу;
- 3) осіб вищого рівня, які мають політичний, адміністративний, кадровий, фінансовий чи інший ресурс, достатній для впливу на значну частину виборчої інфраструктури та координації системних порушень.

До осіб локального рівня доцільно відносити тих суб'єктів, дії яких безпосередньо пов'язані з реалізацією конкретних протиправних дій на місцях. Це можуть бути окремі члени дільничних виборчих комісій, технічні працівники, офіційні спостерігачі, агітатори, посередники у підкупі виборців, особи, які здійснюють передачу грошових коштів, товарів чи інших благ, організовують підвезення виборців, збирають персональні дані або забезпечують інші локальні форми незаконного впливу на волевиявлення. Зазвичай, вони мають обмежений обсяг самостійності, виконують чітко визначені завдання та нерідко не володіють повною інформацією про весь злочинний механізм. За результатами узагальнення матеріалів відповідної категорії кримінальних проваджень, питома вага таких осіб серед установлених учасників виборчих кримінальних правопорушень становить близько 47,2 %, що свідчить про їх значну поширеність у структурі безпосередніх виконавців та пособників (Додаток Б).

До осіб середнього рівня належать суб'єкти, які посідають проміжне місце у структурі злочинної діяльності та забезпечують координацію окремих ланок

протиправної схеми. Їх роль зазвичай полягає в розподілі функцій, контролі за виконанням вказівок, організації комунікації між безпосередніми виконавцями та особами, які приймають стратегічні рішення. До такої категорії можуть належати керівники місцевих виборчих штабів, координатори окремих територій, посадові особи органів місцевого самоврядування, керівники установ, підприємств чи організацій, через яких здійснюється вплив на підлеглих або окремі соціальні групи виборців. Практика свідчить, що саме ця категорія суб'єктів найчастіше забезпечує функціонування стійких механізмів незаконного впливу на виборчий процес, організовує добір лояльних осіб, розподіл матеріальних ресурсів, контроль за виконанням доручень і приховування ознак протиправної діяльності. За узагальненими даними, частка таких осіб у структурі встановлених учасників відповідних кримінальних правопорушень становить близько 34,6 % (Додаток Б).

Вказаний показник дозволяє стверджувати, що саме суб'єкти середнього рівня часто виконують функцію сполучної ланки між безпосередніми виконавцями та організаторами, а тому їх викриття має вирішальне значення для встановлення повного механізму злочинної діяльності.

Проте найбільш суспільно небезпечною є категорія осіб вищого рівня, які мають політичний, адміністративний, організаційний або фінансовий вплив на значну частину виборчої мережі. До них можуть належати кандидати на виборні посади, керівники виборчих штабів, високопосадовці органів державної влади чи місцевого самоврядування, впливові представники політичних партій, особи, які контролюють фінансування виборчої кампанії, а також інші суб'єкти, здатні приймати рішення стратегічного характеру й забезпечувати реалізацію складних багаторівневих схем незаконного впливу на вибори. За результатами проведеного узагальнення матеріалів кримінальних проваджень та публікацій в медіа, питома вага таких осіб є меншою і становить близько 18,2 % (Додаток Б).

Порівняно невисокий відсоток цієї категорії пояснюється не відсутністю її значення, а навпаки — високим рівнем латентності, конспіративності та

віддаленості від безпосереднього виконання протиправних дій. Особи вищого рівня найчастіше використовують організаційний ресурс, службову чи політичну підлеглість, мережу лояльних осіб, неформальні зв'язки, фінансові можливості, доступ до інформації та управлінських механізмів як для вчинення кримінального правопорушення, так і для подальшої протидії його викриттю. Практика показує, що у 71,4 % випадків, коли йдеться про складні багатосуб'єктні схеми, організатори або координатори вищого рівня використовують саме опосередкований механізм впливу через посередників, довірених осіб, керівників нижчої ланки або формально непричетних суб'єктів. У 63,8 % випадків така категорія осіб вдається до поєднання адміністративного, кадрового та фінансового ресурсу, а у 42,7 % – використовує можливості впливу на спостерігачів, інших учасників виборчого процесу або на збереженість доказової інформації після вчинення кримінального правопорушення (Додаток Б).

При цьому необхідно додати, що рівень організаційного та владного ресурсу безпосередньо впливає не лише на спосіб учинення кримінального правопорушення, а й на характер післякримінальної поведінки винної особи, зокрема на її здатність протидіяти досудовому розслідуванню. Також варто вказати, що поділ злочинців за рівнем їх організаційного та владного ресурсу має важливе значення і для побудови криміналістичних версій. Дії особи локального рівня найчастіше виявляються через фактичні обставини окремого епізоду, тоді як встановлення суб'єктів середнього та особливо вищого рівня потребує аналізу значно складніших зв'язків: фінансових потоків, комунікацій між учасниками, службової залежності, політичної координації, розподілу ролей, а також взаємозв'язку між окремими епізодами протиправної діяльності.

Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень свідчить, що у 68,9 % випадків встановлення організатора або координатора стає можливим лише після аналізу сукупності декількох епізодів, а не окремої події. У 57,3 % випадків виявлення осіб вищого рівня потребує дослідження не лише показань учасників,

а й матеріальних слідів, які відображають приховану координацію злочинної діяльності (Додаток Б).

Тобто, більша частина кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина має груповий характер й вчиняється за попередньою змовою кількох осіб. За результатами узагальнення відповідних матеріалів встановлено, що близько 82,4 % досліджуваних кримінальних правопорушень були вчинені не одноособово, а в межах узгодженої колективної діяльності. При цьому учасники таких груп, як правило, діяли відповідно до заздалегідь визначеного плану, з урахуванням попереднього розподілу функцій, а сама протиправна діяльність у більшості випадків характеризувалася багатоепізодністю, повторюваністю дій та їх функціональною взаємопов'язаністю. У 64,7 % проаналізованих кримінальних проваджень встановлено, що окремі епізоди були об'єднані спільним задумом, єдиним механізмом координації та спільною метою впливу на хід або результати виборчого процесу. Водночас такі злочинні групи здебільшого не мають ознак стійких тривалих кримінальних формувань у класичному розумінні, а виступають тимчасовими об'єднаннями, період функціонування яких обмежується часом учинення конкретного кримінального правопорушення або серії взаємопов'язаних епізодів у межах певної виборчої кампанії. Їх активізація, як правило, припадає на окремі стадії виборчого процесу, насамперед період передвиборної агітації, день голосування, підрахунок голосів та оформлення підсумкової документації. За узагальненими даними, у 58,9 % випадків групова протиправна діяльність охоплювала лише один функціонально важливий етап виборчого процесу, тоді як у 41,1 % випадків вона поширювалася одночасно на декілька послідовних етапів, що свідчить про вищий рівень організованості та координації (Додаток Б).

Окремого значення у межах криміналістичної характеристики набуває аналіз загальних і спеціальних рис особи злочинця. До загальних ознак потрібно віднести стать, вік, освіту, громадянство, сімейний стан, професійну зайнятість, наявність чи відсутність судимості, досвід участі у виборчих процедурах.

За результатами узагальнення, серед осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення проти виборчих прав, переважають чоловіки – 68,9 %, тоді як жінки становлять 31,1 %. Абсолютна більшість таких осіб є громадянами України (99,1 %), раніше не судимими (88,4 %), а значна частина має повну вищу або фахову передвищу освіту (57,6 %), що обумовлено специфікою виборчого процесу, де для реалізації протиправного наміру нерідко необхідні знання щодо процедури голосування, оформлення документації, порядку підрахунку голосів та функціонування виборчих комісій (Додаток Б).

Щодо вікових характеристик, то найбільш поширеною є категорія осіб віком від 30 до 49 років (46,3 %). Особи віком від 18 до 29 років становлять близько 17,8 %, від 50 до 59 років – 24,6 %, а 60 років і більше – 11,3 % (Додаток Б). Такий розподіл пояснюється тим, що значна кількість кримінальних правопорушень у виборчій сфері вчиняється особами, які вже мають певний соціальний статус, досвід організаційної діяльності, сталі соціальні зв'язки та розуміння механізмів впливу на виборців або членів виборчих комісій.

Щодо сімейного стану, то наявні дані не завжди дозволяють сформулювати вичерпну характеристику, однак можна зазначити, що серед установлених осіб, причетних до вчинення таких кримінальних правопорушень, одружені або ті, що перебувають у фактичних сімейних відносинах, становили 63,8 % (Додаток Б). Певна частина з них має стабільне місце роботи, позитивну зовнішню соціальну характеристику, раніше не притягувалась до кримінальної відповідальності, що зумовлює підвищену латентність цієї категорії кримінальних правопорушень та ускладнює своєчасне виявлення злочинного наміру.

До спеціальних рис особи у цій категорії кримінальних правопорушень доцільно віднести:

- 1) наявність доступу до виборчої документації, виборчих бюлетенів, печаток, списків виборців, електронних баз даних або приміщень виборчих комісій;

- 2) включеність до організаційних або неформальних мереж політичного впливу;

3) обізнаність із процедурами підготовки, проведення виборів та встановлення їх результатів;

4) наявність матеріального, адміністративного чи комунікативного ресурсу для впливу на виборців або інших учасників виборчого процесу;

5) готовність до конспірації, узгоджених дій з іншими особами та подальшого приховування слідів кримінального правопорушення.

Мотиви та мета вчинення таких кримінальних правопорушень також мають свою специфіку. У переважній більшості випадків домінує політична або матеріальна заінтересованість. За результатами узагальнення, корисливий мотив або поєднання корисливого мотиву з політичною доцільністю виявлено у 52,7 % випадків. Мотив досягнення бажаного виборчого результату, збереження контролю над виборною посадою чи забезпечення перемоги певного кандидата або політичної сили встановлено у 33,9 % випадків. Ще у 13,4 % випадків провідними були мотиви службової залежності, кар'єризму, прагнення продемонструвати лояльність політичному керівництву, уникнути негативних наслідків у разі невиконання вказівок або приховати інші порушення (Додаток Б).

Отже, особа злочинця у кримінальних правопорушеннях проти виборчих прав і свобод людини і громадянина характеризується поєднанням загальних соціально-демографічних та спеціальних професійно-функціональних ознак, безпосередньо пов'язаних з роллю особи у виборчому процесі, її доступом до виборчого процесу, рівнем організаційного впливу та мотивами протиправної поведінки.

Поряд з цим відомості щодо предмета злочинного посягання у структурі криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина теж мають істотне значення для встановлення спрямованості кримінально протиправної діяльності, способу вчинення кримінального правопорушення, кола причетних осіб, а також механізму утворення слідів. Саме через аналіз предмета посягання можливо з'ясувати, на які елементи виборчого процесу був спрямований злочинний вплив,

які матеріальні носії чи інформаційні ресурси використовувалися, які документи зазнали підроблення, знищення, незаконного вилучення чи іншого протиправного втручання. У криміналістичному аспекті предмет злочинного посягання має не лише доказове, а й організаційно-тактичне значення, оскільки його властивості дають змогу визначити найбільш імовірні способи підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення, а також окреслити напрями пошуку доказової інформації. Крім того, ознаки предмета мають значення для оцінки суспільно небезпечних наслідків вчиненого, встановлення характеру порушення виборчих прав, а у певних випадках – для вирішення питання щодо відновлення порушених прав, достовірності результатів голосування чи законності окремих процедур виборчого процесу [184, с. 343].

На відміну від кримінальних правопорушень, де предмет посягання має переважно майновий характер, у сфері виборчих прав він є значно складнішим за своєю структурою. Це пояснюється тим, що кримінально протиправний вплив у межах виборчого процесу може бути спрямований як на матеріальні об'єкти, так і на документи, інформацію, офіційні процедури, результати волевиявлення, порядок реалізації активного і пасивного виборчого права, а також на гарантії вільного, рівного, прямого і таємного голосування.

У вузькому розумінні предметом злочинного посягання при вчиненні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина виступають конкретні об'єкти, щодо яких здійснюється безпосередній протиправний вплив. До них доцільно віднести: виборчі бюлетені; списки виборців; протоколи виборчих комісій; документацію, пов'язану з реєстрацією кандидатів; документи виборчих комісій щодо організації голосування і підрахунку голосів; печатки, штампи та інші офіційні реквізити виборчих комісій; документи й електронні відомості Державного реєстру виборців; документи щодо фінансування виборчої кампанії; агітаційні матеріали; засоби зв'язку та технічні носії інформації, що використовуються для координації протиправної діяльності; фото-, відео- та електронні дані, які

фіксують перебіг голосування, підрахунку голосів або передачі виборчої документації [116].

Особливе місце серед предметів злочинного посягання займають виборчі бюлетені, оскільки саме вони є матеріалізованою формою реалізації волевиявлення виборця. Незаконне виготовлення, викрадення, приховування, знищення, підроблення або незаконна видача бюлетенів безпосередньо впливають на достовірність результатів голосування та порушують встановлений законом порядок реалізації виборчого права [165].

Водночас важливим предметом посягання є списки виборців, у яких містяться персональні дані осіб, що мають право голосу, відомості про їх включення чи виключення зі списку, а також інформація, яка використовується для організації голосування. Протиправні дії з цими списками можуть полягати у внесенні недостовірних відомостей, незаконному включенні чи невключенні осіб до списків, дублюванні даних, фальсифікації відомостей про місце голосування або використанні персональних даних виборців у протиправних цілях [110].

До самостійної групи предметів злочинного посягання належить виборча документація. Йдеться, насамперед, про протоколи дільничних і територіальних виборчих комісій, акти, заяви, скарги, рішення, журнали реєстрації, контрольні талони, акти приймання-передачі виборчих бюлетенів та інші офіційні документи, що відображають перебіг виборчого процесу. Саме через вплив на такі документи часто здійснюється спотворення офіційних результатів голосування, легалізація фальсифікацій чи приховування вже вчинених кримінальних правопорушень [165].

Окремої уваги потребують електронні дані та інформаційні ресурси, які у сучасних умовах дедалі частіше виступають предметом злочинного посягання у виборчій сфері. Це можуть бути відомості, що містяться у Державному реєстрі виборців, електронні бази даних, цифрові копії документів, внутрішнє службове листування, електронні таблиці обліку, файли з попередніми результатами голосування, комунікація у месенджерах між організаторами та виконавцями

протиправних дій, а також цифрові носії, на яких зберігаються дані про хід голосування, підрахунок голосів чи фінансування незаконного впливу на виборців.

У структурі предмета злочинного посягання доцільно також виокремити нематеріальні компоненти, хоча вони й не завжди мають чітке матеріалізоване вираження. Йдеться про офіційно встановлений порядок реалізації виборчих прав, гарантовану законом свободу формування і вираження волі виборця, таємницю голосування, рівність умов участі у виборчому процесі, неупереджений порядок підрахунку голосів та встановлення результатів виборів. Хоча такі категорії мають, передусім, правовий характер, у криміналістичному дослідженні вони конкретизуються через матеріальні носії та процедури, на які посягає злочинець. Тобто, порушення таємниці голосування, перешкоджання здійсненню виборчого права чи незаконний вплив на результати виборів завжди знаходять своє відображення у відповідних документах, діях, цифрових записах, показаннях свідків та інших слідах.

Залежно від способу вчинення кримінального правопорушення предмет злочинного посягання може мати різний характер. Так, у разі підкупу виборців або учасників виборчого процесу предмет посягання нерідко пов'язаний із незаконним впливом на вільне волевиявлення особи, а також із матеріальними цінностями, грошовими коштами, товарами, послугами чи іншими благами, що використовуються як засіб досягнення злочинного результату. У випадках фальсифікації результатів голосування основним предметом посягання зазвичай є виборча документація, бюлетені, протоколи, печатки та електронні дані. Якщо ж йдеться про перешкоджання здійсненню виборчого права, предметом злочинного посягання можуть бути документи, що підтверджують статус суб'єкта виборчого процесу, доступ до виборчої дільниці, а також організаційні елементи проведення голосування.

Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень цієї категорії дає підстави стверджувати, що найчастіше предметами злочинного посягання виступають виборчі бюлетені та інша виборча документація (близько 34 %);

списки виборців та пов'язані з ними облікові дані (18 %); протоколи та документи щодо підрахунку голосів (21 %); грошові кошти, товари, послуги чи інші блага, що використовуються для незаконного впливу на волевиявлення виборців (16 %); електронні дані, цифрові носії та інформаційні ресурси (11 %) (Додаток Б). Такий розподіл свідчить про те, що предмет злочинного посягання у сфері виборчих прав є багатокомпонентним, а його конкретний зміст залежить від форми кримінально протиправної поведінки, статусу суб'єкта та етапу виборчого процесу, на якому вчиняється кримінальне правопорушення.

Таким чином, саме властивості предмета, особливості доступу до нього, способи його використання, підроблення, вилучення, знищення чи незаконного обігу значною мірою зумовлюють механізм слідоутворення у відповідній категорії проваджень. Інакше кажучи, предмет злочинного посягання є тим елементом, через який протиправна діяльність набуває зовнішнього прояву та залишає відображення у вигляді і слідів. У зв'язку з цим логічним продовженням аналізу особи злочинця та предмета злочинного посягання є звернення до слідової картини.

Отже, якщо характеристика особи злочинця дозволяє з'ясувати, хто саме, з якими мотивами, можливостями та функціональними повноваженнями може бути причетним до протиправного посягання, а характеристика предмета дає уявлення про те, на що саме був спрямований злочинний вплив, то слідова картина показує, яким чином такі дії об'єктивувалися у реальній дійсності, які відображення вони залишили та за допомогою яких джерел може бути відтворено повну картину події.

Під слідовою картиною кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина доцільно розуміти сукупність матеріальних, документальних, цифрових та ідеальних слідів, що виникають у процесі підготовки, вчинення і приховування кримінального правопорушення та відображають його зміст, спосіб, обстановку, предмет посягання і властивості особи злочинця [141]. Подія кримінального правопорушення, як і підготовка до неї, завжди відбувається у певній процесуальній, організаційній та просторовій

обстановці, пов'язаній з діяльністю виборчих комісій, функціонуванням виборчих дільниць, рухом виборчої документації, комунікацією між учасниками виборчого процесу, а також реалізацією громадянами активного чи пасивного виборчого права. Усі ці елементи залишають характерні відображення, що можуть бути виявлені, зафіксовані та досліджені під час розслідування. Саме тому за слідами, які формуються у межах виборчого процесу, можливо судити про зміст кримінального правопорушення, спрямованість злочинного наміру і характер порушення виборчих гарантій [34].

Традиційно у криміналістиці сліди поділяють на сліди-відображення, сліди-предмети та сліди-речовини [182, с. 202]. Однак у кримінальних провадженнях щодо посягань на виборчі права і свободи людини і громадянина така класифікація потребує певного розширення з урахуванням специфіки предмета доказування. У цій категорії кримінальних проваджень слідова картина охоплює:

- 1) матеріальні сліди у вигляді документів, бюлетенів, печаток, чорнових записів, грошових коштів, агітаційних матеріалів, технічних носіїв інформації;
- 2) документальні сліди, що відображають зміст та етапи виборчого процесу;
- 3) електронні (цифрові) сліди, пов'язані з електронною комунікацією, функціонуванням баз даних, використанням мобільних пристроїв та відеофіксацією;
- 4) ідеальні сліди, тобто відомості, збережені у пам'яті свідків, потерпілих, членів виборчих комісій, спостерігачів, кандидатів, довірених осіб та інших учасників виборчого процесу.

За результатами проведеного узагальнення матеріалів відповідної категорії кримінальних проваджень можна зазначити, що приблизно у 74 % випадків основні сліди виявляються безпосередньо у місці вчинення кримінального правопорушення – на виборчій дільниці, у приміщенні виборчої комісії, у службовому кабінеті чи місці передачі виборчої документації, тоді як у 26 % випадків вони локалізуються в інших місцях: за місцем проживання або роботи

причетних осіб, у транспортних засобах, офісах партійних осередків, приміщеннях штабів, а також у цифровому середовищі (Додаток Б).

У структурі процесуальних джерел доказів у цій категорії кримінальних проваджень важливе місце займають речові докази. До них, залежно від способу вчинення кримінального правопорушення, можуть належати: виборчі бюлетені з ознаками незаконного виготовлення, підроблення чи повторного використання; контрольні талони; списки виборців із виправленнями чи неправдивими відомостями; протоколи виборчих комісій з ознаками підчищення, дописки, заміни аркушів або невідповідності реквізитів; печатки, штампи, канцелярське приладдя, за допомогою яких виготовлялися або посвідчувалися офіційні документи; чорнові записи з розподілом голосів або списками осіб, які мали проголосувати певним чином; грошові кошти, товари, талони, сертифікати чи інші блага, що використовувалися для підкупу виборців; мобільні телефони, сім-картки, карти пам'яті, ноутбуки, флеш-накопичувачі, системні блоки, відеореєстратори та інші носії інформації. У відповідних протоколах огляду, обшуку чи тимчасового доступу має бути детально зафіксовано кількість, індивідуальні ознаки, серійні номери, реквізити, зовнішній стан, місце виявлення та спосіб пакування таких об'єктів [135, с. 22–23].

Особливу роль у сучасних умовах відіграють електронні (цифрові) сліди, оскільки значна частина підготовки, координації та приховування кримінальних правопорушень проти виборчих прав здійснюється саме за допомогою електронних засобів комунікації. Як свідчить практика, цифрові сліди у таких провадженнях найчастіше утворюються та зберігаються:

- 1) на цифрових носіях інформації – у внутрішній пам'яті мобільних телефонів, планшетів, ноутбуків, комп'ютерів, флеш-накопичувачів та інших пристроїв у вигляді текстових файлів, таблиць, фотографій, відеозаписів, електронних копій документів, сканованих протоколів чи списків виборців;

- 2) в електронній пошті – у листах, вкладеннях, метаданих щодо часу, способу відправлення і технічних параметрів повідомлень;

3) у месенджерах та соціальних мережах – у листуванні між організаторами, виконавцями та посередниками, у пересиланні файлів, списків, фото бюлетенів, інструкцій або звітів про виконання поставлених завдань;

4) на серверах операторів мобільного зв'язку – у даних про з'єднання, маршрути передачі повідомлень, IMSI, IMEI, дату, час і тривалість дзвінків та SMS;

5) у банківських системах – при перерахуванні коштів, знятті готівки, здійсненні платежів чи фіксації входів;

6) у системах відеоспостереження – у записах камер на виборчих дільницях, у приміщеннях комісій, біля банкоматів, у транспорті чи офісах [62, с. 327].

Саме ці дані нерідко дозволяють встановити комунікаційні зв'язки, часову послідовність дій, місце перебування учасників події та їхню роль у механізмі кримінального правопорушення.

Окрему й надзвичайно важливу групу становлять показання, тобто ідеальні сліди кримінального правопорушення, які зберігаються у пам'яті людей та можуть бути відтворені у ході допиту чи інших слідчих (розшукових) дій вербального характеру. Іншими словами, це сліди, що виникли внаслідок сприйняття, запам'ятовування і подальшого відтворення обставин підготовки, вчинення або приховування кримінального правопорушення.

Залежно від змісту такої інформації та процесуального статусу осіб, до носіїв ідеальних слідів у кримінальних провадженнях цієї категорії доцільно віднести:

а) осіб, які брали участь у вчиненні кримінального правопорушення чи були співучасниками;

б) виборців, членів виборчих комісій, спостерігачів, кандидатів, довірених осіб або представників партій, які були свідками передачі коштів, домовленостей, незаконної видачі бюлетенів, підрахунку голосів чи оформлення протоколів;

в) осіб, яким відомі обставини, що передували кримінальному правопорушенню, зокрема підготовка підкупу, розподіл ролей, виготовлення документів або координація дій;

г) осіб, які безпосередньо спостерігали за процесом підготовки, учинення та приховування кримінального правопорушення.

За узагальненими даними, типовими носіями ідеальних слідів у таких провадженнях є члени виборчих комісій та інші працівники, задіяні у виборчому процесі (близько 100 % випадків); офіційні спостерігачі, представники кандидатів, довірені особи (49,6 %); виборці, які стали свідками протиправної діяльності або зазнали незаконного впливу (34,2 %); особи, пов'язані з правопорушником особистими, службовими чи політичними відносинами (28,5 %); інші випадкові очевидці (16,8 %) (Додаток Б).

Зміст інформації, що зберігається у пам'яті таких осіб, може стосуватися різних елементів вчинення кримінального правопорушення. Найчастіше йдеться про дані щодо суб'єкта протиправної діяльності, його ролі та зв'язків; про об'єкти та предмети, на які був спрямований злочинний вплив; про спосіб дій, послідовність подій, засоби комунікації, використання грошей, документів чи техніки; про мету та очікуваний результат; а також про обставини приховування події та протидії викриттю. За результатами узагальнення можна стверджувати, що відомості про суб'єкта кримінального правопорушення містилися у показаннях у 91,8 % випадків, про предмет посягання та об'єкти впливу – у 88,7 %, про можливу мету протиправної діяльності – у 73,4 %, а про результати дій та утворені сліди – у 100 % випадків (Додаток Б).

Практичне значення слідової картини полягає також у тому, що вона визначає напрями пошуку доказів. У цій категорії кримінальних проваджень пошук слідів доцільно здійснювати не лише безпосередньо на місці вчинення кримінального правопорушення, а й за місцем перебування членів виборчих комісій, кандидатів, посередників, інших причетних осіб, у транспортних засобах, офісах, місцях можливого зберігання документації чи техніки, а також у цифровому середовищі – на серверах, акаунтах електронної пошти,

месенджерах, банківських сервісах та системах відеоспостереження. З огляду на це слідчі (розшукові) дії повинні проводитися комплексно, невідкладно, з урахуванням фактору раптовості.

Підсумовуючи викладене вище, необхідно зазначити, що особа злочинця, предмет злочинного посягання та слідова картина у своїй сукупності формують взаємопов'язаний блок структурних елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, пізнання якого має визначальне значення для правильної побудови слідчих версій, організації досудового розслідування та встановлення всіх обставин кримінального провадження. Характеристика особи злочинця дає змогу окреслити найбільш імовірне коло суб'єктів протиправної діяльності, з'ясувати їх функціональну роль у виборчому процесі, мотиви, можливості та способи реалізації злочинного наміру. Предмет злочинного посягання, своєю чергою, конкретизує спрямованість кримінально протиправного впливу, дозволяє встановити, на які саме матеріальні об'єкти, документи, інформаційні ресурси чи процедури виборчого процесу було посягання, а також визначає особливості механізму слідоутворення [47, с. 217–230]. Відтак, слідова картина є зовнішнім відображенням взаємодії особи злочинця з предметом посягання у певній обстановці, оскільки саме у слідах матеріалізуються спосіб учинення кримінального правопорушення, послідовність дій правопорушника, характер використаних засобів і наслідки протиправного впливу на виборчі права громадян. Саме тому комплексний аналіз зазначених елементів створює належне теоретичне й прикладне підґрунтя для виявлення, фіксації, вилучення та оцінки доказової інформації у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Висновки до розділу 1

1. Розроблено поняття та представлено криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. За *об'єктом* посягання виокремлено: кримінальні правопорушення, що безпосередньо спрямовані проти вільної реалізації

виборчого права громадянина; кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним впливом на результати волевиявлення виборців; кримінальні правопорушення, пов'язані з фальсифікацією виборчої документації, підсумків голосування або відомостей про виборців; кримінальні правопорушення, пов'язані з порушенням порядку діяльності виборчих комісій та інших суб'єктів виборчого процесу; службові кримінальні правопорушення, що супроводжують посягання на виборчі права або забезпечують їх учинення.

За *суб'єктом* учинення такі кримінальні правопорушення поділено на: кримінальні правопорушення, що вчиняються загальним суб'єктом, тобто виборцем або іншою фізичною осудною особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності; кримінальні правопорушення, що вчиняються спеціальним суб'єктом, зокрема членом виборчої комісії, кандидатом, офіційним спостерігачем, службовою особою, представником політичної партії, посадовою особою органу ведення Державного реєстру виборців чи іншою особою, наділеною спеціальними функціями у виборчому процесі.

За *етапом* виборчого процесу, на якому вчиняється кримінальне правопорушення, їх поділено на такі, що вчиняються: на стадії формування виборчого процесу та підготовки до виборів; на стадії передвиборної агітації; у день голосування; під час підрахунку голосів і встановлення результатів виборів; після завершення голосування, коли протиправна поведінка спрямована на приховування раніше вчинених порушень або легалізацію спотворених результатів.

Констатовано, що найбільш *поширеними* є кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним впливом на волевиявлення виборців і підкупом (29,6 %); далі за поширеністю йдуть кримінальні правопорушення, пов'язані з фальсифікацією виборчої документації та результатів голосування (24,1 %); перешкоджання здійсненню виборчих прав або діяльності суб'єктів виборчого процесу (21,8 %); службові кримінальні правопорушення, що супроводжують виборчі посягання (16,3 %); інші форми посягань на порядок реалізації виборчого права (8,2 %).

2. З'ясовано основні способи (підготовки, безпосереднього вчинення та приховування) вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Найбільш поширеними способами *готування* до вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є такі:

- 1) визначення найбільш підходящого етапу виборчого процесу, на який доцільно спрямувати протиправний вплив; за узагальненими даними, така підготовча дія простежується приблизно у 61,8 % випадків;
- 2) підбір осіб, через яких можливо реалізувати злочинний намір, з'ясування їх службового становища, функціональних повноважень, політичних зв'язків, рівня лояльності чи матеріальної заінтересованості; такий спосіб підготовки фіксується орієнтовно у 68,4 % випадків;
- 3) встановлення кола виборців, членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів або інших учасників виборчого процесу, на яких планується здійснити вплив; відповідні дії були характерними для 57,6 % проаналізованих випадків;
- 4) підготовка коштів, товарів, послуг чи інших благ, які можуть використовуватися для підкупу (72,9 % випадків);
- 5) виготовлення або підбір документів, списків, бланків, технічних засобів, носіїв інформації чи інших предметів, необхідних для реалізації злочинного наміру; ця форма готування простежується близько у 54,7 % випадків;
- 6) попереднє узгодження ролей між співучасниками, посередниками, організаторами та виконавцями; за результатами узагальнення, такий спосіб підготовки був характерним для 66,1 % випадків, що ще раз підтверджує переважно груповий характер кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- 7) вибір способів конспірації, зокрема використання зашифрованих позначень, неофіційних каналів комунікації, посередників, підставних осіб чи анонімних електронних сервісів; подібні підготовчі дії виявлено приблизно у 49,3 % випадків;
- 8) визначення часу, місця та механізму передачі неправомірної вигоди або вчинення інших дій, спрямованих на порушення виборчих прав; цей елемент готування простежується у 63,5 % випадків, оскільки вибір конкретного моменту та способу реалізації злочинного

наміру безпосередньо впливає на його успішність і прихованість; 9) забезпечення можливого алібі та підготовка виправдувальних пояснень на випадок викриття; такі дії мали місце орієнтовно у 34,8 % випадків, однак саме вони свідчать про заздалегідь продуманий характер злочинної поведінки та орієнтацію на майбутню протидію розслідуванню; 10) вивчення місцевості, приміщень, режиму роботи виборчої комісії, шляхів підходу, спостереження та відходу; відповідна форма підготовки характерна для 38,6 % випадків, переважно тоді, коли кримінальне правопорушення пов'язане з безпосереднім втручанням у діяльність виборчої комісії, виборчої дільниці чи місця зберігання документації; 11) налагодження контактів з особами, здатними вплинути на офіційне оформлення результатів виборів, зміст протоколів чи стан виборчої документації.

Щодо способів *безпосереднього вчинення* кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, то вони різноманітні й нерідко мають замаскований, технологічний або комбінований характер. Узагальнення наукових джерел, матеріалів правозастосовної практики та емпіричних спостережень дає підстави стверджувати, що найпоширенішими є: а) способи, пов'язані з незаконним впливом на волевиявлення виборця (34 %) до них належать підкуп виборців шляхом передавання грошей, продуктів харчування, паливно-мастильних матеріалів, побутових товарів, сертифікатів, талонів, ліків, будівельних матеріалів, організації безоплатних послуг чи надання інших матеріальних або нематеріальних благ; обіцянка такої вигоди; створення штучної залежності виборця від кандидата або політичної сили; психологічний тиск; погрози; використання службової чи адміністративної залежності; схиляння до голосування певним чином або до відмови від участі у голосуванні; б) способи, пов'язані з перешкоджанням здійсненню виборчого права або діяльності суб'єктів виборчого процесу (21 %); незаконне недопущення виборця до голосування; створення штучних перешкод для прибуття на виборчу дільницю; невключення до списку виборців або незаконне виключення з нього; обмеження доступу офіційних спостерігачів, журналістів, довірених осіб

кандидатів чи представників партій до виборчої дільниці; блокування роботи виборчої комісії; протиправне вилучення документації; створення конфліктних або насильницьких ситуацій з метою зриву голосування чи унеможливлення належного підрахунку голосів; в) способи, пов'язані з фальсифікацією виборчої документації, бюлетенів, списків виборців і результатів голосування (24 %); незаконне виготовлення виборчих бюлетенів, їх підроблення, заміна, приховування, викрадення, псування або знищення; внесення неправдивих відомостей до списків виборців; заповнення бюлетенів за інших осіб; вкидання бюлетенів; підміна заповнених бюлетенів; багаторазове голосування; підроблення підписів у списках виборців; внесення неправдивих відомостей до протоколів дільничних чи територіальних виборчих комісій; підроблення актів, рішень, скарг або інших документів, що супроводжують виборчий процес; виправлення дат, цифр, кількісних показників, підписів та інших реквізитів виборчих документів; г) способи, пов'язані з використанням службового становища, організаційного або адміністративного ресурсу (13 %); кримінальне правопорушення вчиняється шляхом надання незаконних вказівок членам виборчих комісій, працівникам органів ведення Державного реєстру виборців, підлеглим працівникам бюджетних установ, комунальних підприємств чи приватних структур; організації підвезення виборців з одночасним контролем за їх поведінкою; використання можливостей службового кабінету, офіційного транспорту, підлеглого персоналу, засобів зв'язку або документації для досягнення бажаного виборчого результату; г) способи, пов'язані з використанням електронних засобів зв'язку, цифрових технологій та інформаційних систем (8 %); йдеться про координацію підкупу або інших незаконних дій через месенджери, соціальні мережі, електронну пошту; використання електронних таблиць для обліку «лояльних» виборців; пересилання фотобюлетенів як підтвердження голосування; застосування банківських карток, мобільних застосунків, електронних гаманців та інших безготівкових платіжних інструментів для надання неправомірної вигоди; поширення дезінформації щодо місця, часу чи порядку голосування;

маніпулювання електронними даними, пов'язаними зі списками виборців або передачею офіційної інформації.

Способи вчинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина було *поділено й на такі підвиди*: 1) з попереднім підготуванням або без нього; 2) одноосібні або групові; 3) такі, що поєднуються з учиненням інших кримінальних правопорушень, або не супроводжуються ними; 4) пов'язані з безпосереднім контактом із виборцем чи іншими учасниками виборчого процесу або опосередковані; 5) з використанням службового, політичного, організаційного чи фінансового ресурсу або без такого; 6) з використанням посередників чи без них; 7) з вимаганням, підкупом, обманом, примусом, фальсифікацією або шляхом комбінування кількох способів одночасно; 8) з використанням готівкових або безготівкових форм розрахунку; 9) із застосуванням цифрових технологій або без них.

За результатами узагальненого опитування працівників органів досудового розслідування та аналізу практики встановлено, що у діяльності правоохоронців найчастіше трапляються такі способи *приховування* правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина: передавання неправомірної вигоди через посередників або під виглядом надання матеріальної допомоги (32 %); використання списків виборців чи спеціально складених облікових таблиць для контролю за результатами незаконного впливу (26 %); передавання коштів у безготівковій формі, зокрема через банківські картки чи мобільні застосунки (19 %); використання товарів, послуг, пального, сертифікатів або інших благ замість грошових коштів (17 %); видалення електронного листування та інших цифрових слідів після реалізації злочинного наміру (23 %); створення неправдивого алібі, узгодження показань або вплив на свідків (21 %). Крім цього, як свідчить практика, після викриття такі особи нерідко намагаються приховати свої дії шляхом відмови від надання показань, надання завідомо неправдивих пояснень, переховування від органів досудового розслідування, симуляції захворювання, впливу на свідків, членів виборчих комісій чи посадових осіб,

а також використання корумпованих або політичних зв'язків для уникнення відповідальності.

3. Найбільш поширеними *суб'єктами* кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є члени виборчих комісій (31,4 %); кандидати та їх представники (24,8 %); посадові особи органів влади та місцевого самоврядування (18,6 %); офіційні спостерігачі (11,7 %), а також інші особи, залучені до протиправного впливу на результати волевиявлення (13,5 %).

За *роллю* у механізмі вчинення кримінального правопорушення найбільшу частку становлять безпосередні виконавці. Частка встановлених організаторів, координаторів і фінансистів становить (22,7 %); осіб, які сприяють учиненню кримінального правопорушення (19,4 %); осіб, які забезпечують приховування наслідків протиправних дій або протидіють їх викриттю (16,1 %).

У *структурі* встановлених учасників кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина переважають спеціальні суб'єкти (58,3 %), тоді як загальні суб'єкти становлять (41,7 %). Загальні суб'єкти, хоча й не мають спеціального статусу у виборчому процесі, відіграють важливу роль у реалізації злочинних схем, причому у 54,2 % випадків вони використовувалися як безпосередні виконавці або допоміжна ланка, що давало змогу організаторам дистанціюватися від прямого вчинення кримінального правопорушення.

Більшість кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина має *груповий* характер: 82,4 % з них вчиняються в межах узгодженої колективної діяльності. За рівнем організаційного, владного та ресурсного впливу на виборчий процес найбільш поширеними є особи локального рівня (47,2 %); особи середнього рівня становлять 34,6 %, а особи вищого рівня – 18,2 % (основна маса викритих учасників діє на рівні окремих виборчих дільниць, або територіальних громад. Встановлення організаторів і координаторів є значно складнішим, ніж викриття безпосередніх виконавців, оскільки у 68,9 % випадків це ставало можливим лише після аналізу сукупності кількох епізодів.

Найбільш типовою віковою категорією осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, є особи віком від 30 до 49 років (46,3 %). Особи від 50 до 59 років становлять 24,6 %, від 18 до 29 років – 17,8 %, а 60 років і більше – 11,3 %. Серед встановлених осіб, причетних до вчинення таких кримінальних правопорушень, 63,8 % становлять одружені або ті, що перебувають у фактичних сімейних відносинах, що вказує на поширеність цієї категорії правопорушень серед осіб із зовні стабільним соціальним статусом.

У мотивації в числі досліджуваних кримінальних правопорушень домінує корисливий мотив або його поєднання з політичною доцільністю (52,7 % випадків). Мотив досягнення бажаного виборчого результату, збереження контролю над виборною посадою чи забезпечення перемоги певного кандидата або політичної сили встановлено у 33,9 % випадків, тоді як мотиви службової залежності, кар'єризму, демонстрації лояльності політичному керівництву чи уникнення негативних наслідків виявлено у 13,4 % випадків.

Загальна криміналістична характеристика особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, свідчить про переважання спеціальних суб'єктів, групових форм злочинної діяльності, осіб активного працездатного віку, а також про значну роль організованої координації, прихованого впливу та використання службового, адміністративного і ресурсного потенціалу у механізмі таких посягань.

Предметом злочинного посягання є виборчі бюлетені та інша виборча документація (34 %); списки виборців та пов'язані з ними облікові дані (18 %); протоколи та документи щодо підрахунку голосів (21 %); грошові кошти, товари, послуги чи інші блага, що використовуються для незаконного впливу на волевиявлення виборців (16 %); електронні дані, цифрові носії та інформаційні ресурси (11 %).

У 74 % випадків основні сліди вчинення кримінальних правопорушень виявляються безпосередньо на місці його вчинення – на виборчій дільниці, у приміщенні виборчої комісії, у службовому кабінеті чи місці передачі виборчої

документації, тоді як у 26 % випадків вони локалізуються в інших місцях: за місцем проживання або роботи причетних осіб, у транспортних засобах, офісах партійних осередків, приміщеннях штабів, а також у цифровому середовищі.

Типовими носіями *матеріальних слідів* у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є: виборчі бюлетені з ознаками незаконного виготовлення, підроблення чи повторного використання (22,4 %); посвідчення (7,8 %); списки виборців із виправленнями чи неправдивими відомостями (14,6 %); протоколи виборчих комісій з ознаками підчищення, дописки, заміни аркушів або невідповідності реквізитів (16,9 %); печатки, штампи, канцелярське приладдя, за допомогою яких виготовлялися або посвідчувалися офіційні документи (6,3 %); чорнові записи з розподілом голосів або списками осіб, які мали проголосувати певним чином (9,7 %); грошові кошти, товари, талони, сертифікати чи інші блага, що використовувалися для підкупу виборців (11,8 %); агітаційні листівки, плакати та інші друковані матеріали (4,5 %); мобільні телефони, сім-картки, карти пам'яті, ноутбуки, флеш-накопичувачі, системні блоки, відеореєстратори та інші носії інформації (25 %).

Типовими носіями *ідеальних слідів* у таких провадженнях є члени виборчих комісій та інші працівники, задіяні у виборчому процесі (близько 100 % випадків); офіційні спостерігачі, представники кандидатів, довірені особи (49,6 %); виборці, які стали свідками протиправної діяльності або зазнали незаконного впливу (34,2 %); особи, пов'язані з правопорушником особистими, службовими чи політичними відносинами (28,5 %); інші випадкові очевидці (16,8 %).

РОЗДІЛ 2

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

2.1 Особливості початку та обставини, що підлягають встановленню під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина

Початок розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні в сучасних умовах пов'язується не зі стадією порушення кримінальної справи, а з внесенням відповідних відомостей до ЄРДР. Відповідно до ст. 214 КПК України слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язані невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або самостійного виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про його вчинення, внести відповідні відомості до ЄРДР і розпочати досудове розслідування [77; 117]. Отже, використання в сучасному науковому обігу конструкцій на кшталт «порушення кримінальної справи» чи «дослідча перевірка» не відповідає чинному кримінальному процесуальному законодавству України [134]. Водночас діяльність слідчого на початковому етапі розслідування, як і раніше, має складний, інтелектуально насичений і творчий характер, оскільки саме вихідна інформація про подію з ознаками кримінального правопорушення визначає подальший напрям доказування, коло першочергових дій, слідчих версій і тактичних рішень.

Одним із джерел отримання первинної інформації про кримінальні правопорушення проти виборчих прав можуть бути матеріали оперативно-розшукової діяльності. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачає, що така діяльність спрямована, зокрема, на виявлення і фіксацію

даних про протиправні діяння, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України [120]. Водночас у сучасному кримінальному процесі результати оперативно-розшукової діяльності не підміняють собою початок досудового розслідування, а лише можуть виступати джерелом відомостей, які підлягають оцінці слідчим, дізнавачем або прокурором для вирішення питання про внесення інформації до ЄРДР [65]. У цьому аспекті особливостями отримання первинної інформації про кримінальні правопорушення проти виборчих прав є використання різних каналів надходження таких відомостей, а також необхідність подолання протидії з боку заінтересованих осіб, які можуть бути пов'язані з організацією або реалізацією виборчого процесу.

Оцінка первинної інформації про можливе вчинення кримінального правопорушення проти виборчих прав передбачає використання не лише власне криміналістичних, а й документознавчих, технічних, інформаційно-аналітичних, а в окремих випадках також фінансово-економічних знань. Це зумовлено складним механізмом учинення таких кримінальних правопорушень, який нерідко охоплює підроблення документів, використання засобів комунікації для координації протиправної діяльності, незаконний матеріальний вплив на виборців, а також приховування окремих обставин через формально правомірні організаційні процедури. На практиці така оцінка, як правило, здійснюється одночасно за кількома взаємопов'язаними напрямками: встановлення наявності й місцезнаходження документів, що відображають перебіг виборчого процесу (24 %); виявлення осіб, яким можуть бути відомі обставини події, у тому числі членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів, довірених осіб кандидатів, виборців та інших учасників процесу (19 %); з'ясування можливих джерел фінансування незаконного впливу на виборця чи виборчий процес, включаючи походження коштів, порядок їх передачі та коло причетних осіб (14 %); аналіз цифрових слідів, пов'язаних із комунікацією між учасниками події, використанням месенджерів, соціальних мереж, телефонного зв'язку та інших електронних сервісів (17 %); перевірка даних про підроблення виборчих

документів, незаконне втручання в роботу виборчих комісій, підкуп виборців, порушення таємниці голосування, незаконну агітацію або інші форми посягання на виборчі права і свободи людини і громадянина (26 %) (Додаток Б).

Доцільно враховувати, що наведені напрями реалізуються переважно у поєднанні, оскільки вже на початковому етапі перевірки повідомлення про кримінальне правопорушення слідчий або інша уповноважена особа має сформувати цілісне уявлення про характер події, її можливих учасників, спосіб вчинення протиправного діяння, а також про джерела доказової інформації. Необхідно також пам'ятати, що Виборчий кодекс України визначає виборчий процес як сукупність виборчих процедур, здійснюваних протягом встановленого законом періоду [16], а тому будь-яке кримінально протиправне втручання в цей процес має оцінюватися з урахуванням його процедурної та часової специфіки.

На сучасному етапі джерелами відомостей, що можуть зумовити початок досудового розслідування у вказаній категорії кримінальних проваджень, найчастіше виступають: заяви або повідомлення членів виборчих комісій; повідомлення виборців; звернення офіційних спостерігачів, довірених осіб кандидатів, уповноважених представників політичних партій; матеріали, одержані оперативними підрозділами; дані, виявлені під час розслідування інших кримінальних проваджень; публікації у медіа та цифровому просторі; а також інші відомості, самостійно виявлені уповноваженими суб'єктами [85]. В умовах чинного КПК України кожне з таких джерел не формує окрему стадію «перевірки заяви про злочин» у старому розумінні, а підлягає оцінці саме з точки зору наявності відомостей, що можуть свідчити про вчинення правопорушення та є достатніми для внесення відповідної інформації до ЄРДР [117].

У криміналістичному аспекті початковий етап розслідування має спиратися на правильне визначення кола джерел інформації та їх носіїв. Аналіз практики дозволяє виокремити три основні групи таких джерел у справах цієї категорії:

1) особи, від яких надійшла первинна інформація, – члени виборчих комісій, виборці, офіційні спостерігачі, кандидати, представники політичних партій та інші суб'єкти виборчого процесу;

2) інші особи, які стали очевидцями події та можуть підтвердити, уточнити або спростувати відповідні факти;

3) документи та інші носії інформації, що відображають перебіг виборчого процесу, зокрема протоколи, списки виборців, бюлетені, акти, заяви, рішення комісій, записи камер спостереження, електронне листування, дані мобільних пристроїв, фінансові документи та інші об'єкти [10].

З огляду на це, на початковому етапі розслідування важливого значення набуває не лише саме внесення відомостей до ЄРДР, а й швидке планування комплексу першочергових слідчих (розшукових) дій та заходів забезпечення кримінального провадження, спрямованих на недопущення втрати або спотворення доказової інформації [63].

Особливу увагу необхідно приділяти тому, що не всі кримінальні правопорушення, пов'язані з порушенням виборчих прав, обмежуються лише складами, безпосередньо закріпленими у статтях, які традиційно пов'язують із виборчою тематикою. Чинний КК України передбачає у розділі V низку норм, які безпосередньо захищають виборчі права, зокрема ст. ст. 157, 158, 158-1, 158-2, 158-3, 159, 159-1, 160 КК України, однак залежно від способу вчинення, суб'єктного складу та фактичних обставин діяння може виникати сукупність і з іншими кримінальними правопорушеннями, передбаченими іншими розділами Особливої частини КК України [71]. Саме тому вже на початковому етапі розслідування слідчий повинен правильно зорієнтуватися в ознаках події, щоб визначити належну правову кваліфікацію та побудувати належний предмет доказування.

Звичайно, розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, особливо у випадках багатоепізодності, участі кількох осіб, значного обсягу документації, необхідності проведення одночасних слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань,

нерідко потребує створення слідчої групи, а за потреби – організації належної взаємодії слідчого з оперативними підрозділами. У сучасних умовах зусиллями одного слідчого не завжди можливо забезпечити оперативність, повноту та результативність розслідування. Саме тому вже на початковому етапі після внесення відомостей до ЄРДР має бути вирішено питання про доцільність визначення групи слідчих, розподіл обов'язків між її учасниками, а також порядок взаємодії з оперативними підрозділами відповідно до вимог ст. ст. 36, 39, 40, 41 КПК України [77]. Ефективність такої взаємодії значною мірою залежить від діяльності за єдиним узгодженим планом, чіткого розподілу функцій, належної поінформованості про результати роботи кожного учасника та своєчасного коригування тактики розслідування залежно від зміни слідчої ситуації [11]. При цьому, ситуаційний підхід у криміналістиці є одним із найбільш актуальних напрямів вирішення різноманітних завдань щодо вдосконалення та оптимізації методів, прийомів і засобів розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень. Значущість цього підходу зумовлена самою природою криміналістики і насамперед складністю об'єктів її пізнання, залежністю їх розвитку та функціонування від широкого кола внутрішніх і зовнішніх чинників. Основне значення ситуаційного підходу в науці полягає в спробі теоретично сформулювати, емпірично перевірити і потім практично рекомендувати різні рішення стосовно кожної з типових ситуацій [56, с. 106].

Розслідування будь-якого кримінального правопорушення спрямоване на встановлення певного кола обставин, що мають значення для повного, всебічного й неупередженого дослідження події. У криміналістичній методиці такі обставини традиційно іменуються обставинами, що підлягають встановленню у відповідній категорії кримінальних проваджень. Їх зміст значною мірою залежить від специфіки кримінального правопорушення, зокрема від способу його вчинення, характеру посягання, особливостей обстановки, кола учасників та типових джерел доказової інформації. Разом з тим, попри індивідуальність кожної події, практика розслідування дозволяє виокремити типові, характерні для кримінальних правопорушень проти виборчих прав

і свобод людини і громадянина обставини, які потребують першочергового встановлення.

До таких обставин належать насамперед: спосіб підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення; стадія виборчого процесу, на якій відбулося посягання; обстановка, місце і час події; характер порушення виборчих прав чи перешкоджання діяльності інших учасників виборчого процесу; наявність ознак матеріальної або інтелектуальної підробки виборчих документів; відповідність дій суб'єктів виборчого процесу вимогам Виборчого кодексу України та інших нормативно-правових актів; коло осіб, причетних до події, а також роль і місце кожного з них у механізмі кримінального правопорушення. З урахуванням чинного КК України це особливо важливо для належної кваліфікації діянь, передбачених, зокрема, ст. ст. 157, 158, 158-1, 160 КК України, а в разі потреби – і для встановлення сукупності з іншими кримінальними правопорушеннями [71].

Криміналістична розробка проблем початкового етапу розслідування традиційно пов'язується з категорією слідчих ситуацій. Доцільно розглядати етапи розслідування не лише як часові відрізки, а як підсистеми слідчих, розшукових, процесуальних та організаційних дій, об'єднаних спільними завданнями, що зумовлюються типовими інформаційними умовами, характером наявних доказів, рівнем визначеності події та можливими формами протидії розслідуванню [89]. Правильна оцінка слідчої ситуації має вирішальне значення для побудови версій, визначення черговості процесуальних дій, вибору тактики допиту, огляду, обшуку, тимчасового доступу до речей і документів, а також для ухвалення рішень щодо залучення спеціалістів, призначення експертиз та організації взаємодії між учасниками розслідування [31].

Як вже було зазначено, ситуаційний підхід у криміналістиці є важливим для вдосконалення процесу розслідування кримінальних правопорушень, який, на думку В. В. Тіщенка, дозволяє оптимізувати методи та засоби, що використовуються для збирання доказів і визначення головних напрямів розслідування конкретних видів кримінальних правопорушень. Завдяки цьому

підходу можна створити алгоритми, які допоможуть ефективніше виявляти протиправні діяння та забезпечувати розслідування. Криміналістика, як наука, постійно розвивається, і ситуаційний підхід є одним із найактуальніших напрямів для її вдосконалення, що підкреслює його важливість у сучасній практиці [157, с. 270]. В. К. Лисиченко визначає зазначену категорію як криміналістичну, яка формується на основі аналізу слідчої практики. Вона є частиною реальної обстановки, в якій проводиться розслідування певного злочину, та виконує орієнтовно-методичну функцію [84]; Г. А. Матусовський визначає це як «об'єктивно повторюване в процесі розслідування становище, обумовлене фактичними даними, яке визначає процес виявлення, збирання доказів». Це означає, що під час розслідування виникають певні ситуації або обставини, які постійно повторюються і впливають на те, як збираються та аналізуються докази. Ці обставини можуть включати різні фактори, такі як тип злочину, місце події, наявність свідків або інших доказів. Важливо розуміти ці фактори для ефективного проведення розслідування та прийняття обґрунтованих рішень [89, с. 26]; слідча ситуація, за визначенням В. В. Лисенка, є комплексом фактичних даних, що відображають суттєві аспекти подій і формують уявлення про них на різних етапах розслідування злочинів [83, с. 94]; В. А. Журавель вважає, що слідча ситуація є важливим аспектом розслідування злочинів. Вона становить об'єктивну реальність, яку слідчий повинен оцінити для ефективного проведення своєї роботи. Віддзеркалення цієї реальності в свідомості слідчого є частиною його пізнавальної діяльності, що спрямована на дослідження злочину як соціального явища [32].

Дослідники наголошують на тому, що особа, яка проводить досудове розслідування, не завжди може повністю оцінити всі умови, що впливають на розслідування. Це ускладнює правильну оцінку ситуації та типізацію криміналістичних ситуацій для різних категорій правопорушень. Тому важливо виокремлювати типові ситуації на основі інформації про конкретні обставини кримінального правопорушення на різних етапах розслідування [127, с. 204–207].

На початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина доцільно виокремлювати дві загальні проблемні ситуації. Перша пов'язана з необхідністю встановлення самої події кримінального правопорушення, коли наявні відомості ще не дають змоги однозначно відмежувати кримінально каране діяння від виборчого спору, процедурного порушення чи іншого правопорушення. Друга стосується встановлення особи правопорушника або кола причетних осіб, коли факт порушення виборчих прав уже виявлено, але відсутні достатні дані про конкретних виконавців, організаторів, пособників чи інших учасників [37]. Вирішення цих двох загальних завдань і становить зміст у встановленні істини на початковому етапі.

З урахуванням змісту вихідної інформації доцільно виокремити три типові ситуації. Перша ситуація характеризується тим, що вихідні дані є недостатніми для однозначного висновку про сутність події і дозволяють припускати як наявність, так і відсутність ознак кримінального правопорушення. Друга ситуація полягає в тому, що з наявних даних уже вбачаються ознаки кримінального правопорушення, однак невідомими залишаються мотив, загальна мета, коло співучасників або конкретний суб'єкт. Прикладом може бути виявлення факту підроблення підпису, внесення змін до протоколу виборчої комісії або появи сумнівних відомостей у списках виборців без негайного встановлення конкретної особи, яка це зробила. Третя ситуація має місце тоді, коли первинні матеріали містять відомості про основні обставини події, включаючи дані про ймовірно причетну особу, однак ця інформація ще потребує перевірки та належного процесуального закріплення.

Аналіз практики дає підстави також говорити про дві найбільш типові слідчі ситуації у цій категорії кримінальних проваджень. Перша виникає тоді, коли первинна інформація надходить у результаті діяльності оперативних підрозділів, інших правоохоронних органів або виявляється в межах іншого кримінального провадження. У такому разі вихідні дані часто характеризуються наявністю значного обсягу орієнтуючої інформації про спосіб вчинення

кримінального правопорушення, причетних осіб, документи чи цифрові сліди, що мають доказове значення. Друга типова ситуація пов'язана з тим, що вихідна інформація формується внаслідок діяльності офіційних спостерігачів, членів виборчих комісій, кандидатів, довірених осіб, виборців або інших суб'єктів виборчого процесу, які виявляють порушення виборчого законодавства та повідомляють про них уповноваженим органам. У цих випадках вихідні дані можуть містити досить повні відомості як про саму подію, так і про конкретних осіб, однак також потребують процесуального підтвердження й належного закріплення.

Залежно від змісту вихідної інформації, О. В. Кубарєва кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина умовно поділила на дві великі групи. До першої належать очевидні кримінальні правопорушення, для яких характерна наявність даних про конкретну особу, причетну до події, уже на момент початку розслідування. До другої групи – неочевидні кримінальні правопорушення, коли орган досудового розслідування володіє інформацією лише про факт порушення виборчих прав, але ще не має достатніх даних про конкретного правопорушника. Такий поділ має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки впливає на характер початкових версій, обсяг першочергових дій, потребу у проведенні негласних заходів, залученні оперативних підрозділів, призначенні експертиз і тактику взаємодії з учасниками виборчого процесу [79].

Класифікація слідчих ситуацій у цій категорії кримінальних проваджень може також ґрунтуватися на характері джерел первинної інформації, ступені поінформованості зацікавлених осіб про стан і перспективи розслідування, а також наявності чи відсутності протидії. Саме ці чинники визначають комплекс дій слідчого, спрямованих на подолання дефіциту інформації та нейтралізацію можливих наслідків протидії [55]. Особливої уваги заслуговують проблемні ситуації, пов'язані з активною чи пасивною протидією з боку зацікавлених осіб. У справах про кримінальні правопорушення проти виборчих прав така протидія може виявлятися у приховуванні або знищенні документів, узгодженні позицій

учасників події, спотворенні пояснень, відмові від співпраці, приховуванні цифрових носіїв, тиску на свідків чи інших формах перешкоджання встановленню істини. Саме тому виявлення намірів або конкретних дій, спрямованих на протидію розслідуванню, має становити одне з ключових завдань органу досудового розслідування вже на початковому етапі [139].

Стосовно кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина доцільно розрізняти внутрішню та зовнішню протидію розслідуванню. Під внутрішньою протидією потрібно розуміти діяльність учасників кримінально протиправної діяльності та інших заінтересованих осіб, спрямовану на приховування слідів кримінального правопорушення, спотворення доказової інформації, узгодження позицій, знищення документів, приховування цифрових носіїв, фальсифікацію виборчої документації та інші дії, що ускладнюють встановлення об'єктивних обставин події. Під зовнішньою протидією доцільно розуміти вплив на суб'єктів розслідування з боку осіб, які формально не є безпосередніми учасниками події, але зацікавлені у певному результаті кримінального провадження і намагаються створити умови для вчинення незаконних дій, службових зловживань, штучних процесуальних або організаційних перешкод. Практичне значення має й урахування того, що на різних етапах реалізації кримінального правопорушення та його розслідування форми і способи такої протидії можуть змінюватися.

Аналіз практики дає підстави стверджувати, що під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина можуть виявлятися обидві форми протидії досудовому розслідуванню – як внутрішня, що пов'язана з недоліками організації, несвоєчасністю реагування, помилками у збиранні та фіксації доказів, так і зовнішня, яка виявляється у цілеспрямованому впливі заінтересованих осіб на хід кримінального провадження. Водночас результати узагальнення матеріалів кримінальних проваджень, а також опрацювання наукових і практичних джерел свідчать, що переважаючою є саме зовнішня форма протидії, яка реалізується через активні або пасивні дії осіб, заінтересованих у приховуванні факту

вчинення кримінального правопорушення, мінімізації його наслідків, уникненні кримінальної відповідальності або дискредитації доказової бази.

Найчастіше така протидія проявляється у приховуванні, спотворенні або фальсифікації джерел доказової інформації на етапі підготовки, вчинення чи приховування кримінального правопорушення (31 %). Ідеться, зокрема, про внесення неправдивих відомостей до виборчої документації, підміну окремих документів, коригування списків виборців, оформлення фіктивних актів, протоколів чи заяв, навмисне викривлення змісту службової документації, а також створення штучної інформаційної картини, яка ускладнює встановлення реального механізму події. У цій частині особлива складність зумовлена тим, що спотворення доказової інформації нерідко маскується під звичайні технічні помилки, процедурні неточності або організаційні недоліки, що потребує від слідчого підвищеної уваги до зіставлення документів, часу їх складання, суб'єктів підписання, а також до перевірки відповідності таких даних фактичним обставинам (Додаток Б).

Досить поширеною формою протидії є ненадання фізичними чи юридичними особами документів, електронних даних або інших носіїв інформації, що мають доказове значення, або знищення таких джерел (24 %). На практиці це може полягати як у прямій відмові надати документи чи доступ до інформації, так і в умисному затягуванні їх видачі, посиланні на відсутність документів, їх нібито втрату, технічну неможливість вилучення цифрових даних, випадкове пошкодження електронних носіїв, видалення листування, журналів реєстрації, відеозаписів, відомостей із технічних засобів спостереження або мобільних пристроїв. У справах цієї категорії така протидія має особливе значення, оскільки виборчі правопорушення часто характеризуються коротким часовим проміжком між підготовкою, вчиненням і приховуванням протиправних дій, а отже, окремі джерела інформації можуть бути втрачені у дуже стислий строк.

Відчутний вплив на ефективність розслідування справляє також незаконний вплив на свідків, членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів,

заявників та інших учасників кримінального провадження (27 %). Така протидія може виявлятися у формах переконання, психологічного тиску, погроз, підкупу, схиляння до відмови від показань, узгодження неправдивої версії події, формування лояльної позиції щодо підозрюваних або інших заінтересованих осіб. У деяких випадках вплив здійснюється не прямо, а через авторитетних посередників, колег по роботі, представників політичних штабів, місцевих лідерів громадської думки або осіб, які мають організаційний чи неформальний вплив на учасників виборчого процесу. небезпека цього виду протидії полягає в тому, що вона здатна суттєво змінювати зміст усних доказів, породжувати суперечності у показаннях, створювати атмосферу страху або небажання співпрацювати з органами досудового розслідування (Додаток Б).

Окрему групу становить використання службових, політичних чи корупційних зв'язків для створення штучних перешкод кримінально-процесуального або організаційного характеру (18 %). Зазначена форма протидії найчастіше полягає у впливі на прийняття процесуальних або управлінських рішень, створенні перепон для отримання дозволів, доступу до документів чи приміщень, навмисному затягуванні проведення окремих процесуальних дій, формуванні формальних підстав для відмови у взаємодії, спробах дискредитувати заявників, свідків або сам факт повідомлення про кримінальне правопорушення. У відповідних ситуаціях протидія виходить за межі поведінки окремого підозрюваного і набуває ознак системного впливу на процес доказування, що істотно ускладнює не лише збирання доказів, а й організацію належної міжвідомчої взаємодії (Додаток Б).

Поряд із наведеними формами, у практиці розслідування можуть також зустрічатися й інші способи протидії, які хоча й не мають такого поширення, однак істотно впливають на результати кримінального провадження. До них доцільно віднести штучне створення альтернативних версій події, поширення недостовірної інформації в медіа чи соціальних мережах з метою зміщення акцентів суспільного сприйняття, організоване подання численних однотипних скарг і клопотань для перевантаження слідства, а також використання

процесуальних прав не для захисту, а для блокування або дезорганізації розслідування. Сукупно такі дії формують додаткове навантаження на слідчого і вимагають від нього не лише належної криміналістичної підготовки, а й уміння прогнозувати поведінку заінтересованих осіб.

У сучасних умовах до найвпливовіших суб'єктів такої протидії можуть належати підозрювані та пов'язані з ними особи, кандидати або їх довірені особи, окремі посадові особи органів публічної влади, представники суб'єктів виборчого процесу, члени виборчих комісій, а також інші особи, заінтересовані у приховуванні факту порушення виборчих прав. Їхня роль у механізмі протидії може бути різною – від безпосереднього знищення чи спотворення доказів до координації дій інших учасників, фінансування заходів прикриття, здійснення неформального тиску або використання адміністративного ресурсу. Саме тому під час розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії доцільно виходити з того, що протидія є не випадковим супутнім явищем, а одним із типових елементів криміналістичної характеристики, який повинен враховуватися під час висунення версій, планування першочергових слідчих (розшукових) дій та організації всього процесу доказування (Додаток Б).

Варто додати, що у криміналістиці проблема дослідження слідчих ситуацій і ситуацій слідчих (розшукових) дій нерозривно пов'язана з проблемою тактичних рішень, які приймає слідчий у ході розслідування. Зазначені проблеми в науці й практиці органічно взаємозалежні, тому варто розглянути деякі аспекти їх взаємного впливу.

У юридичній літературі тактичне рішення розглядають, як правило, в рамках загальних положень криміналістичної тактики й у зв'язку з тактикою проведення окремих слідчих (розшукових) дій і визначають як «вибір мети тактичного впливу на слідчу ситуацію загалом чи окремі її компоненти, на хід і результати розслідування та його елементи і визначення методів, прийомів й засобів досягнення мети» [136, с. 20–48; 146, с. 272].

Тактичне рішення структурно складається з трьох елементів:

1) інформаційного (що полягає в аналізі й оцінці слідчої ситуації і її компонентів, стратегічних і тактичних цілей);

2) організаційного (що містить висновок про розподіл функцій, форми і напрямки взаємодії, можливості, що наявні в резерві проведення необхідних організаційних заходів);

3) операційного (що полягає у встановленні мети тактичного впливу, умов і способів її досягнення, прогнозу результатів реалізації рішення) [68, с. 77–105].

Тактичне рішення у слідчій діяльності є важливим елементом, який допомагає слідчому ефективно вирішувати завдання розслідування. Для прийняття такого рішення необхідно ретельно аналізувати наявну інформацію, оцінюючи її з різних аспектів [60]. Основними цілями тактичного рішення можуть бути зміна ситуації на більш сприятливу для слідства, модифікація окремих елементів ситуації або навіть використання несприятливих обставин на користь розслідування. Важливо, щоб рішення базувалося на вірогідних обставинах, які визначаються слідчим через побудову версій. Нестача або суперечливість інформації про подію може ускладнювати процес прийняття рішення, але це також стимулює активний пошук нових даних та їх аналіз [69].

На думку більшості дослідників цієї проблеми, інформація, що визначає зміст слідчої ситуації при підготовці тактичного рішення, може бути оцінена двома способами. Такій же оцінці підлягає і ситуація слідчої дії. Зокрема, перший спосіб полягає в постійному і всебічному врахуванні змін кожного компонента ситуації незалежно від типу тактичного рішення, що готується. Аналізуються не лише доказові дані, які не завжди є ключовими, але й орієнтовна, оперативна та інша інформація. Наприклад, на початковому етапі розслідування, коли у слідчого мало доказів, рішення розробляються на базі оцінки інших елементів ситуації. Другий спосіб передбачає першочерговий і максимально повний аналіз тих елементів слідчої ситуації, які є визначальними для тактичного рішення (наприклад, наявність доказів, психологічний стан слідчого та інші компоненти). Оцінка інших, менш актуальних для конкретного рішення елементів може бути зайвою, оскільки вона знижує його оптимальність.

Оптимальність тактичного рішення означає досягнення найкращих результатів з мінімальними витратами часу, зусиль і ресурсів на стадіях прийняття і виконання рішення, а також під час оцінки його результатів [61].

Аналіз наукових поглядів дослідників проблем тактичних рішень дозволяє дійти висновку, що тактичне рішення повинно бути оптимальним за умови, що процеси його розробки, реалізації та оцінки результатів не були тривалими, не потребували обробки неактуальної інформації, а ефективність передбачених заходів була досить високою. Тому під час підготовки тактичних рішень доцільно використовувати другий спосіб оцінки ситуації слідчої дії, оскільки він сприяє оптимізації процесу розробки тактичного рішення та проведення слідчої дії. Підготовка тактичних рішень передбачає попередній аналіз ситуації з метою визначення її елементів для всебічної оцінки. Водночас ігнорується інформація, яка не відноситься до конкретного рішення. Професійні знання, навички слідчого, його досвід, а також рекомендації, розроблені в межах криміналістики, слугують основою для виділення елементів ситуації.

Ситуація проведення окремих слідчих дій постійно змінюється, а тому слідчому доводиться її неодноразово оцінювати, оскільки зміна деяких елементів значно змінює характер усієї ситуації. Таким елементам необхідно приділяти особливу увагу при розробці тактичного рішення. Найбільш динамічними є елементи, що включають орієнтовну і доказову інформацію, а стабільними – елементи, що характеризують організаційно-технічну діяльність слідчого. Слідчий найчастіше в змозі визначити, які елементи ситуації можуть зазнати змін в обстановці, що склалась, тому їх, передусім, треба виокремлювати і враховувати при розробці тактичного рішення [138].

З урахуванням викладеного вважаємо, що оцінка існуючої ситуації дозволяє слідчому прийняти тактичне рішення, яке полягає у визначенні виду ситуації слідчої (розшукової) чи іншої процесуальної дії, у створенні сприятливих умов для її проведення, у тому числі виборі найсприятливіших тактичних прийомів, визначенні конкретних осіб, які будуть брати участь у слідчій (розшуковій) дії і виконувати певні дії.

Відповідно до результатів аналізу практики можна дійти висновку, що під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина на початковому етапі доцільно проводити такі першочергові дії:

- тимчасовий доступ до речей і документів;
- обшуки приміщень виборчих комісій, штабів, офісів, місць проживання чи інших об'єктів, де можуть зберігатися документи, чорнові записи, заготовки підроблених документів, печатки, штампи, мобільні телефони, комп'ютерна техніка та інші електронні носії інформації;
- огляд приміщень, документів, предметів, виборчої документації та цифрових носіїв;
- допит свідків, потерпілих, заявників і підозрюваних;
- призначення техніко-криміналістичних, почеркознавчих, комп'ютерно-технічних та інших судових експертиз;
- доручення оперативним підрозділам на проведення слідчих (розшукових) або негласних слідчих (розшукових) дій у випадках і порядку, передбачених КПК України [77]. Чинний КПК прямо визначає повноваження оперативних підрозділів у межах письмових доручень слідчого, дізнавача чи прокурора.

У найбільш складних слідчих ситуаціях на початку розслідування зазвичай наявний обмежений обсяг інформації про саму подію та осіб, причетних до неї, а тому саме на цьому етапі особливого значення набуває побудова й перевірка типових слідчих версій [146]. Версія є логічним засобом пізнання, який використовує слідчий для пояснення наявних даних і визначення напрямів подальшої перевірки [68]. Очевидно, що специфіка формування версій і ситуаційний характер початкового етапу розслідування мають тісний взаємозв'язок. У цьому контексті можна спостерігати не лише їх взаємозв'язок, але й взаємозалежність. Деякі версії можуть бути сформульовані під час розслідування будь-якого кримінального провадження щодо таких випадків, незалежно від конкретної слідчої ситуації. Для забезпечення повноти

й об'єктивності розслідування дотримання правил побудови та перевірки версій є ключовим. З кожної непевної чи сумнівної обставини вчиненого діяння мають бути висунуті й ретельно перевірені всі можливі версії. Недопустимо надавати перевагу певним версіям і нехтувати іншими з огляду на їхню первинну малоймовірність. Кожна версія повинна мати достатнє обґрунтування і підлягати детальному розгляду. Нехтування цим принципом може призвести до упередженості в розслідуванні, що частіше є наслідком однобічного захоплення слідчого певною версією, яку він спочатку вважає ймовірнішою. Один із методів запобігання такій упередженості полягає у постійному самоконтролі слідчого, критичному ставленні до одержуваної інформації та всебічному аналізі висунутих версій [65, с. 272].

Різноманітність слідчих версій може бути обумовлена їх масштабом: вони можуть зосереджуватися на конкретній деталі події або включати декілька взаємопов'язаних аспектів. У межах однієї версії часто інтегруються різні припущення щодо обставин кримінального правопорушення, такі як суб'єкт, мотив, час, місце і метод вчинення. Лише висококваліфікований і досвідчений слідчий здатний ефективно аналізувати та перевіряти такі комплексні версії. У складних кримінальних провадженнях з багатьма епізодами зазвичай варто пропонувати кілька версій. Окрім цього, слідчі версії є ключовим елементом будь-якого плану розслідування. Ефективність плану, правильність обраних напрямів і загальний успіх досудового розслідування значною мірою залежать від висунення достовірних версій, заснованих на реальних факторах, а не лише на необґрунтованих припущеннях. Щоб кожна версія була життєздатною, вона повинна базуватися на достовірній фактичній основі і відповідати правилам логіки при формуванні висновків з наявних даних

Розглядаючи питання про типові версії початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, доцільно виходити із загальних положень криміналістики про систему слідчих версій та спиратися на типові обставини і слідчі ситуації, що характеризують цю категорію кримінальних проваджень [69].

Першу групу типових версій початкового етапу розслідування становлять загальні версії про правову сутність події:

- 1) мало місце кримінальне правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- 2) мало місце інше кримінальне правопорушення, пов'язане з посяганням на виборчий процес або таке, що супроводжує відповідне посягання;
- 3) мало місце інше правопорушення, зокрема адміністративне чи дисциплінарне;
- 4) подія кримінального правопорушення відсутня, а наявні відомості пояснюються помилкою, непорозумінням, процедурним порушенням без ознак кримінальної караності або свідомо неправдивим повідомленням.

До другої групи належать окремі версії, які доцільно розподіляти залежно від елементів кримінально-правової характеристики та предмета доказування. Вони являють собою припущення, спрямовані на встановлення:

- 1) особливостей предмета посягання, зокрема обігу виборчої документації, бюлетенів, списків виборців, протоколів, електронних даних та інших носіїв інформації;
- 2) обставин об'єктивної сторони кримінального правопорушення, тобто загальної схеми його вчинення, механізмів підготовки, реалізації та приховування, а також окремих злочинних технологій;
- 3) суб'єкта кримінального правопорушення, можливих співучасників, посередників, організаторів, пособників, а також їх зв'язків із членами виборчих комісій, кандидатами, довіреними особами, офіційними спостерігачами, виборцями та іншими суб'єктами виборчого процесу;
- 4) мотиву та мети діяння, у тому числі політичної, майнової, службової, корпоративної або іншої заінтересованості.

При цьому варто враховувати сучасний нормативно-правовий контекст. Виборчий кодекс України визначає основні види суб'єктів виборчого процесу, виборчі процедури та документи [16], а КК України у ст. ст. 157, 158, 158-1, 158-

2, 158-3, 159, 159-1, 160 [71] передбачає основні склади кримінальних правопорушень проти виборчих прав.

Отже, для початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина визначальними є: своєчасне внесення відомостей до ЄРДР; правильне визначення обставин, що підлягають встановленню; урахування типових слідчих ситуацій; побудова і перевірка обґрунтованих версій; своєчасне застосування комплексу процесуальних, організаційних і криміналістичних засобів; а також прогнозування і нейтралізація можливої внутрішньої та зовнішньої протидії розслідуванню.

2.2 Взаємодія слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина

Аналіз сутності, змісту, форм та основних напрямів взаємодії слідчого з оперативними й іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні є передумовою підвищення результативності досудового розслідування. Своєю чергою, це пояснюється тим, що ефективність встановлення обставин таких кримінальних правопорушень залежить не лише від професійної підготовки слідчого, а й від того, наскільки належно організовано його спільну діяльність із прокурором, оперативними підрозділами, спеціалістами, експертами, членами виборчих комісій, представниками органів ведення Державного реєстру виборців, операторами телекомунікацій, банківськими установами та іншими суб'єктами, у розпорядженні яких можуть перебувати джерела доказової інформації. Особливої ваги така взаємодія набуває на початковому етапі досудового розслідування, коли необхідно в короткий строк з'ясувати обставини події, окреслити коло причетних осіб, забезпечити збереження виборчої документації, електронних даних, технічних носіїв, записів засобів відеофіксації,

а також не допустити втрати, спотворення чи знищення слідів кримінального правопорушення.

Насамперед зазначимо, що у Великому тлумачному словнику української мови поняття «взаємодія» визначається як взаємний зв'язок або погоджена дія між об'єктами чи суб'єктами у процесі певної діяльності; в іншому значенні – як спільне функціонування сторін, що зумовлює їх взаємовплив [15, с. 85]. Таке загальнонаукове трактування дає підстави стверджувати, що взаємодія завжди передбачає наявність кількох учасників, їх узгоджену активність, взаємний вплив один на одного та спрямованість на досягнення конкретного результату.

У соціологічному аспекті взаємодію зазвичай розглядають як послідовність пов'язаних між собою соціальних дій, коли поведінка одного суб'єкта викликає відповідну реакцію іншого, а ця реакція, своєю чергою, зумовлює наступні дії. Такий підхід дозволяє розуміти взаємодію як один з основоположних механізмів формування стійких соціальних зв'язків, координації поведінки учасників та забезпечення функціонування складних організаційних систем [147, с. 244]. У сфері управління взаємодія, як правило, пов'язується з узгодженням розрізнених дій учасників і перетворенням їх у цілісну спільну діяльність, поєднану за метою, часом і змістом. За такого підходу визначальне значення має постійний обмін інформацією між учасниками, який забезпечує безперервність, злагодженість та узгодженість спільної роботи [87, с. 184].

Водночас координацію традиційно відносять до управлінських функцій, тоді як взаємодію у вузькому значенні зазвичай не розглядають як самостійну функцію управління. Організація взаємодії та забезпечення її належного рівня фактично є зовнішнім проявом координаційної діяльності [3, с. 70; 46]. Інакше кажучи, координація передбачає погодження дій на стадії їх підготовки та реалізації, а взаємодія характеризує вже практичний результат такого погодження – тобто реальний рівень узгодженості дій учасників для досягнення поставленої мети. При цьому і в самому процесі координації фактично

відбувається взаємодія, оскільки вона неможлива без комунікації, взаємовпливу та інформаційного обміну між її учасниками [27].

У правоохоронній діяльності поняття взаємодії набуває більш конкретного й прикладного змісту. Так, О. Я. Черепненко розглядає її як спеціально організовану, нормативно врегульовану і скоординовану за цілями, завданнями, місцем і часом спільну діяльність, спрямовану на максимально ефективне використання сил, засобів і методів правоохоронних органів для запобігання, виявлення та розкриття кримінальних правопорушень, а також розшуку осіб, причетних до їх учинення [171, с. 958]. Своєю чергою, В. В. Топчій та В. Я. Горбачевський визначають взаємодію у кримінальному провадженні як погоджену діяльність суб'єктів кримінальної юстиції, що базується на завданнях кримінального процесу та передбачає комплексне поєднання процесуальних і оперативно-розшукових засобів з метою ефективного виявлення, розслідування та попередження кримінальних правопорушень, а також забезпечення притягнення винних осіб до відповідальності лише в межах вимог закону [158, с. 126]. При цьому слушно підкреслюється важливість чіткого розмежування компетенції учасників взаємодії, раціонального поєднання дозволених засобів, належного ресурсного забезпечення та дотримання режиму таємниці досудового розслідування.

Отже, взаємодія як наукова категорія має комплексний зміст, у якому поєднуються загальнотеоретичні, соціологічні, управлінські та правоохоронні підходи. Узагальнення наведених позицій дає підстави для формулювання власного визначення взаємодії слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. На нашу думку, під такою взаємодією потрібно розуміти організовану відповідно до вимог чинного законодавства, погоджену за метою, завданнями, місцем, часом, обсягом повноважень і послідовністю виконання систему взаємопов'язаних дій слідчого, прокурора, оперативних підрозділів, спеціалістів, експертів, суб'єктів виборчого процесу, представників виборчих комісій, органів ведення Державного реєстру виборців,

банківських установ, операторів електронних комунікацій та інших осіб, спрямовану на своєчасне виявлення, фіксацію, збереження, дослідження й належне процесуальне використання документальної, цифрової, матеріальної та іншої інформації, що відображає подію кримінального правопорушення, механізм його вчинення, наслідки та коло причетних осіб.

Таке розуміння зумовлюється самою природою цієї категорії кримінальних правопорушень. Посягання на виборчі права і свободи людини і громадянина є складними для виявлення та доказування, оскільки нерідко поєднують організаційні, службові, інформаційні, документальні, фінансові та комунікаційні аспекти. Їх розслідування вимагає не тільки використання криміналістичних засобів і процесуальних інструментів, а й залучення відомостей про порядок організації виборчого процесу, обіг виборчої документації, правила складання протоколів виборчих комісій, функціонування Державного реєстру виборців, порядок фінансування виборчої кампанії, використання мобільного зв'язку й електронних сервісів для координації дій, а також особливості збереження документів і цифрових носіїв інформації. Саме з цієї причини взаємодія в таких кримінальних провадженнях є змістовно ширшою і практично складнішою, ніж у багатьох інших категоріях кримінальних правопорушень.

Як слушно наголошує Ю. М. Чорноус, сучасна злочинність набуває дедалі більш організованого, інтелектуального і технологічного характеру, активно використовує досягнення науки й техніки, що потребує об'єднання зусиль різних уповноважених суб'єктів для досягнення спеціальних завдань кримінального провадження [175, с. 581].

Повною мірою це стосується і кримінальних правопорушень проти виборчих прав. Такі посягання можуть вчинятися як безпосередніми учасниками виборчого процесу, які мають доступ до виборчої документації, організаційних процедур чи фінансових ресурсів, так і іншими особами, що використовують посередників, цифрові комунікації, підроблені документи, технічні засоби зв'язку, фінансові інструменти або інші механізми незаконного впливу на

результати волевиявлення. За таких умов слідчий об'єктивно неспроможний самотійно забезпечити повне вирішення завдань досудового розслідування без належним чином налагодженої взаємодії з іншими суб'єктами.

Водночас результати проведеного дослідження дають підстави констатувати, що ефективна взаємодія слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні на практиці супроводжується низкою труднощів як нормативного, так і організаційного, інформаційного та тактичного характеру. Узагальнення позицій опитаних слідчих, прокурорів, працівників оперативних підрозділів, а також аналіз матеріалів кримінальних проваджень дають підстави стверджувати, що повноцінній реалізації такої взаємодії перешкоджають насамперед: недостатня узгодженість нормативного регулювання міжвідомчої та внутрішньо-організаційної співпраці (16 %); нечітке розуміння окремими учасниками реального змісту, меж, форм і практичних завдань взаємодії (19 %); несвоєчасне інформування слідчого про відомості, які мають значення для кримінального провадження (27 %); відсутність належної ініціативності або формальне ставлення окремих суб'єктів до виконання покладених на них завдань (24 %); неналежний рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності, пов'язаної з виявленням, вилученням, копіюванням, збереженням та дослідженням документальної і цифрової інформації (48 %) (Додаток Б).

Поряд з цим суттєвим ускладнюючим чинником залишається відсутність усталеної практики швидкого і повного інформаційного обміну між слідчим, оперативними підрозділами, прокурором, спеціалістами та іншими залученими суб'єктами. Як показують результати опитування, у 31 % випадків учасники взаємодії обмежуються передачею узагальнених або формалізованих відомостей без достатнього розкриття їх змісту, походження, зв'язку з іншими встановленими фактами та можливого значення для висунення і перевірки слідчих версій. Унаслідок цього слідчий нерідко змушений самотійно уточнювати обставини, які вже могли бути попередньо встановлені іншими

суб'єктами, що негативно позначається на оперативності розслідування та призводить до дублювання дій. Не менш важливою проблемою є й відсутність належного алгоритму реагування на повідомлення про порушення виборчих прав у ситуаціях, коли інформація надходить одночасно з кількох джерел – від виборчих комісій, офіційних спостерігачів, громадян, оперативних підрозділів, засобів масової інформації або з цифрового середовища. Така неузгодженість, за оцінками респондентів, має місце у 22 % випадків (Додаток Б).

Окрему групу проблем становлять недоліки у взаємодії слідчого зі спеціалістами та експертами. Зокрема, у 26 % випадків труднощі пов'язані з несвоєчасним залученням спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій, унаслідок чого частина слідів або джерел доказової інформації втрачається або фіксується неналежним чином. Ще у 18 % випадків спостерігається нечітке визначення завдань, які мають бути поставлені перед спеціалістом чи експертом, що знижує практичну цінність їх участі у кримінальному провадженні. Додатково 14 % опитаних вказали на складність оперативного залучення фахівців вузького профілю – у сфері телекомунікацій, комп'ютерної техніки, цифрового аналізу, документознавства, фінансового контролю чи виборчого адміністрування, – коли така допомога потрібна невідкладно, особливо на початковому етапі розслідування (Додаток Б).

Серйозною проблемою залишається й недостатній рівень взаємодії з тими суб'єктами, у володінні яких перебуває важлива доказова інформація. За результатами дослідження, у 28 % випадків труднощі виникають під час одержання документів або електронних даних від виборчих комісій, банківських установ, операторів електронних комунікацій, органів ведення Державного реєстру виборців чи інших установ. Причинами цього є як тривалість внутрішніх погоджувальних процедур, так і побоювання відповідальних осіб щодо правомірності передачі інформації, формальне трактування вимог щодо захисту персональних даних, охоронюваної законом таємниці або внутрішніх режимних обмежень. У певних випадках така поведінка має не лише обережний, а й відверто деструктивний характер, коли затягування з передачею інформації

фактично створює умови для втрати доказів або унеможлиблює їх своєчасне використання. Не менш істотним чинником є і наявність організаційно-тактичних прорахунків у плануванні спільної діяльності. Так, 23 % опитаних відзначили, що перешкодою для належної взаємодії є відсутність єдиного погодженого плану дій між слідчим, прокурором та оперативними підрозділами, а 17 % звернули увагу на неналежний розподіл функцій між учасниками взаємодії, що призводить або до дублювання роботи, або, навпаки, до залишення окремих напрямів без належного опрацювання. Окрім цього, у 20 % випадків проблеми виникають через відсутність належного контролю за виконанням уже наданих доручень, а також через несвоєчасне коригування спільного плану розслідування залежно від зміни слідчої ситуації (Додаток Б).

Досить показовою є й проблема недостатньої спеціалізації окремих учасників взаємодії саме на розслідуванні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина. За результатами опитування, 25 % респондентів вказали, що складність взаємодії зумовлюється недостатнім знанням окремими учасниками специфіки виборчого процесу, порядку функціонування виборчих комісій, особливостей обігу виборчої документації, процедур підрахунку голосів, ведення списків виборців, фінансування передвиборної кампанії та інших спеціальних питань. Унаслідок цього навіть за наявності формальної взаємодії не завжди досягається її реальний змістовний результат, оскільки окремі учасники не можуть правильно оцінити значення тих чи інших документів, дій, процедур або джерел інформації для кримінального провадження.

Крім того, в сучасних умовах варто враховувати ще одну важливу проблему – вплив чинника часу. Кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина часто пов'язані з короткотривалими процедурами, швидкою зміною обстановки, інтенсивним документообігом, динамічною комунікацією між учасниками виборчого процесу, а також можливістю швидкого знищення або зміни як паперових, так і електронних слідів. Саме тому навіть незначні затримки у взаємодії між слідчим та іншими

суб'єктами можуть мати критичне значення. На це звернули увагу 34 % опитаних, які вказали, що однією з практичних проблем є саме несвоєчасність спільного реагування на подію кримінального правопорушення, зокрема при необхідності негайного вилучення документів, проведення огляду, звернення по тимчасовий доступ до речей і документів, отримання даних від операторів телекомунікацій чи залучення спеціаліста (Додаток Б).

За відсутності належно організованої взаємодії між слідчим, прокурором, оперативними підрозділами, спеціалістами у сфері виборчого процесу, комп'ютерних технологій, телекомунікацій, документознавства, банківської діяльності, представниками виборчих комісій, органів ведення Державного реєстру виборців, а також експертними установами істотно знижується ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина.

У загальному вигляді взаємодія у кримінальних провадженнях цієї категорії реалізується як у межах процесуальних механізмів, так і в організаційних формах. До першої групи належать доручення слідчого оперативним підрозділам, погодження процесуальних рішень із прокурором, залучення спеціалістів, призначення судових експертиз, проведення слідчих (розшукових) дій за участю відповідних фахівців, використання можливостей тимчасового доступу до речей і документів, одержання інформації від володільців документів, електронних систем та інших джерел доказової інформації. До другої групи відносяться спільне планування дій, постійний обмін інформацією між суб'єктами взаємодії, проведення координаційних нарад, погодження алгоритмів реагування на виявлені порушення виборчого законодавства, визначення кола відповідальних осіб, а також узгодження порядку доступу до документів, електронних даних, технічних засобів та інших об'єктів, що мають значення для кримінального провадження. Саме поєднання процесуальних і організаційних форм взаємодії забезпечує системний підхід до розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина.

Разом з тим варто наголосити, що розслідування кримінальних правопорушень зазначеної категорії може здійснюватися за участю різних органів досудового розслідування та інших правоохоронних органів залежно від конкретних обставин події, суб'єкта вчинення, характеру посягання, способу його реалізації та правил підслідності. Йдеться, зокрема, про органи Національної поліції України, Службу безпеки України, Державне бюро розслідувань, а у випадках наявності корупційної складової або спеціального суб'єкта – також про Національне антикорупційне бюро України та Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру. Така множинність суб'єктів пояснюється тим, що кримінальні правопорушення проти виборчих прав можуть поєднувати ознаки посягань не лише на виборчі права як такі, а й на встановлений порядок службової діяльності, фінансування виборчого процесу, використання документів, електронних даних, засобів зв'язку, а в окремих випадках – і на інформаційну безпеку держави. Саме тому розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень нерідко відбувається в умовах перетину компетенції різних органів, що об'єктивно потребує чіткої, системної та узгодженої взаємодії між ними.

Повноваження органів Національної поліції України як одного з основних суб'єктів взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина закріплені як у Законі України «Про Національну поліцію», так і в підзаконних нормативно-правових актах, що конкретизують напрями та форми взаємодії поліції з іншими державними органами, установами та організаціями. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про Національну поліцію» поліція у процесі своєї діяльності взаємодіє з органами правопорядку, іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування відповідно до закону та інших нормативно-правових актів [119]. Зазначене положення конкретизоване й у Положенні про Національну поліцію, відповідно до якого вона під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями [118].

У контексті розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав така взаємодія набуває особливого значення, оскільки встановлення та доказування відповідних діянь потребує не лише роботи слідчих підрозділів, а й залучення оперативних служб, підрозділів кримінального аналізу, кіберполіції, працівників, які здійснюють документування фінансових операцій, а також фахівців, здатних забезпечити аналітичний, технічний і цифровий супровід розслідування.

Крім того, завдання та повноваження окремих підрозділів поліції, які можуть бути залучені до документування та розкриття кримінальних правопорушень досліджуваної категорії, конкретизуються у відомчих нормативних актах. Практика свідчить, що належний рівень організації взаємодії між слідчим, прокурором, оперативними працівниками, працівниками підрозділів кримінального аналізу, кіберполіції, технічними фахівцями та іншими залученими суб'єктами значною мірою забезпечується своєчасним і повним обміном інформацією про характер виявленого порушення, зміст виборчої документації, результати попередніх перевірок, джерела фінансування, цифрові контакти між фігурантами, дані операторів телекомунікацій, а також інші відомості, що дають змогу своєчасно сформулювати обґрунтовані слідчі версії та визначити напрями подальшої роботи.

У теорії та практиці однією з найбільш результативних форм інформаційної взаємодії є безпосереднє ознайомлення слідчого з матеріалами, що містять відомості про характер виявленого порушення виборчого законодавства, результати внутрішніх перевірок, акти офіційних спостерігачів, матеріали службових розслідувань, дані попереднього аналізу документів, цифрових носіїв або фінансових операцій, а також інформацію, отриману оперативним шляхом. Це дозволяє спільно визначити основні напрями досудового розслідування, конкретизувати слідчі версії, запланувати невідкладні слідчі (розшукові) дії та своєчасно вжити заходів для збереження документальної й цифрової інформації. Разом з тим аналіз практики застосування ст. 41 КПК України свідчить, що в окремих випадках слідчі отримують від оперативних

підрозділів лише узагальнені довідки або формальні повідомлення без достатнього розкриття змістовних зв'язків між установленими фактами, особами, документами, технічними або цифровими даними та можливими напрямками подальшої перевірки [77]. Такий підхід суттєво знижує пізнавальну цінність відповідної інформації. При цьому міркування про можливий негативний вплив ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами на об'єктивність розслідування є дискусійними, оскільки не узгоджуються ні з логікою ефективного доказування, ні з положеннями Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [120], який допускає передачу слідчому відомостей, отриманих оперативним шляхом, без розкриття джерел їх одержання для використання під час організації та планування процесуальних дій.

Служба безпеки України як державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями також може виступати важливим суб'єктом взаємодії у кримінальних провадженнях цієї категорії. Це стосується насамперед тих випадків, коли посягання на виборчі права супроводжується втручанням у функціонування інформаційних ресурсів, використанням спеціальних технічних засобів, організованими формами впливу, елементами інформаційно-психологічних операцій, зовнішнім втручанням або іншими діями, що можуть створювати загрозу інформаційній чи державній безпеці. Специфіка статусу СБУ в такій взаємодії полягає у поєднанні правоохоронних, безпекових та аналітичних функцій, що дає змогу виявляти приховані, системні та міжрегіональні загрози, одержувати інформацію про способи координації протиправної діяльності, канали зовнішнього впливу, використання спеціальних засобів маскування чи цифрового приховування активності [130, с. 159]. За таких умов взаємодія слідчого з підрозділами СБУ може набувати особливого значення під час одержання аналітичної інформації, технічних матеріалів, відомостей про способи організації злочинної діяльності або канали комунікації між її учасниками.

Важливим учасником взаємодії у кримінальних провадженнях цієї категорії є й органи прокуратури, які здійснюють процесуальне керівництво

досудовим розслідуванням. У провадженнях про кримінальні правопорушення проти виборчих прав прокурор не лише погоджує основні процесуальні рішення, а й забезпечує належну координацію дій між слідчим, оперативними підрозділами, спеціалістами, експертами, представниками виборчих комісій, володільцями документів та іншими суб'єктами, які мають значення для кримінального провадження. Якщо ж кримінальне правопорушення має корупційну складову, вчинене спеціальним суб'єктом або віднесене до підслідності НАБУ, особливого значення набуває взаємодія зі Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою, яка відповідно до Закону України «Про прокуратуру» є окремим структурним елементом системи прокуратури [123]. У таких провадженнях ефективність діяльності прокурора можлива лише за умови належно організованої процесуальної та організаційної взаємодії з детективами НАБУ, що включає погодження процесуальних рішень, визначення пріоритетів розслідування, спільне планування слідчих (розшукових) дій, обмін аналітичною і документальною інформацією, а також чітке розмежування функцій прокурора як процесуального керівника і детектива як суб'єкта досудового розслідування [160, с. 327–328].

У системі суб'єктів, з якими слідчий може взаємодіяти під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, допоміжне, проте практично значуще місце може посідати й Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), яке відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики [114]. Хоча НАЗК не є безпосереднім суб'єктом досудового розслідування або оперативного реагування на порушення виборчих прав, його інформаційні ресурси та результати реалізації контрольних повноважень можуть мати орієнтує чи доказове значення у тих кримінальних провадженнях, де порушення виборчих прав поєднується з корупційною складовою, конфліктом інтересів, зловживанням службовим становищем, незаконним використанням фінансових

ресурсів або приховуванням зв'язків між учасниками протиправної діяльності [39, с. 250].

Практична цінність взаємодії слідчого з НАЗК у таких провадженнях полягає у можливості отримання відомостей про задекларовані активи посадових осіб, їх корпоративні права, участь у юридичних особах, наявність пов'язаних осіб, отримані доходи, ознаки конфлікту інтересів, а також дані про можливі розбіжності між задекларованим майновим станом і фактичними обставинами. Такі відомості можуть використовуватися для перевірки версій щодо вчинення кримінального правопорушення з корисливих мотивів, в інтересах афілійованих осіб чи структур, із використанням службового становища або з метою приховування неправомірного впливу на виборчий процес. Крім того, результати перевірок декларацій, матеріали моніторингу способу життя та інші відомості з інформаційних ресурсів НАЗК можуть бути використані як орієнтуюча база для обґрунтування слідчих версій, ініціювання тимчасового доступу до речей і документів, накладення арешту на майно та підготовки відповідних клопотань до слідчого судді.

Специфіка досудового розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина зумовлює необхідність взаємодії слідчого не лише з класичними суб'єктами кримінального провадження, а й з широким колом посадових та службових осіб, які забезпечують організаційне, технічне, інформаційне або документальне функціонування виборчого процесу. Йдеться насамперед про членів виборчих комісій, працівників секретаріатів, осіб, відповідальних за ведення документації, органів ведення Державного реєстру виборців, технічних адміністраторів окремих інформаційних ресурсів, працівників банківських установ, операторів електронних комунікацій, осіб, відповідальних за зберігання виборчої документації, а також інших суб'єктів, яким можуть бути відомі обставини обігу виборчих документів, організації голосування, підрахунку голосів, передачі протоколів, використання електронних засобів зв'язку або фінансування виборчої кампанії. Саме ці особи нерідко володіють інформацією про порядок

функціонування відповідних процедур, доступ до документів, межі повноважень окремих учасників, факти несанкціонованого втручання, підроблення, зміни змісту документів, порушення порядку передачі чи зберігання бюлетенів, а також інші обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження. Водночас така взаємодія потребує особливої процесуальної та тактичної обережності, оскільки окремі з названих осіб можуть бути не лише джерелами відомостей, а й потенційно причетними до події кримінального правопорушення або заінтересованими у приховуванні його слідів.

У цьому контексті важливо підкреслити, що взаємодія слідчого з представниками виборчих комісій, органів ведення Державного реєстру виборців, банківських установ або інших установ не може зводитися до формального витребування довідок чи пояснень. Ефективне розслідування вимагає встановлення реального кола осіб, які мали організаційний, технічний чи документальний стосунок до певного етапу виборчого процесу, з'ясування, хто саме мав доступ до бюлетенів, списків виборців, протоколів, печаток, електронних даних, фінансових документів, засобів зв'язку, хто відповідав за їх оформлення, передачу, зберігання або використання, кому були відомі коди доступу, внутрішні процедури, маршрути передачі інформації, а також хто міг впливати на інші організаційні чи технічні аспекти виборчого процесу. Без з'ясування цих обставин встановити механізм кримінального правопорушення, часові межі його реалізації та роль конкретних осіб фактично неможливо.

Окреме місце у системі взаємодії можуть посідати й органи державної влади чи інші інституції, у розпорядженні яких перебувають відомості, що мають значення для кримінального провадження. Практичний зміст такої взаємодії полягає у можливості отримання документів, матеріалів перевірок, рішень, повідомлень, актів реагування, внутрішніх висновків або інших документів, здатних підтвердити системність порушень, повторюваність подібних випадків, наявність скарг чи звернень, а також інші обставини, важливі для перевірки слідчих версій. Водночас така взаємодія повинна здійснюватися виключно у процесуально допустимих формах – шляхом витребування документів,

тимчасового доступу до речей і документів, допиту осіб, які володіють відповідною інформацією, а також використання матеріалів перевірок чи повідомлень у межах правил допустимості доказів.

Таким чином, взаємодія слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні має багаторівневий і функціонально складний характер. Її ефективність залежить від своєчасного залучення належних суб'єктів, чіткого розмежування їх компетенції, постійного обміну інформацією, поєднання процесуальних та організаційних форм співпраці, а також від здатності слідчого забезпечити тактичну узгодженість усіх дій, спрямованих на виявлення, фіксацію, дослідження та належне процесуальне використання доказової інформації.

2.3 Використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина

В умовах сучасного розвитку суспільних відносин, цифровізації комунікаційних процесів, ускладнення механізмів впливу на волевиявлення громадян та появи нових способів протиправного втручання у виборчий процес суттєво зростає значення спеціальних знань у кримінальному провадженні. Саме кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина дедалі частіше характеризуються складним механізмом учинення, поєднанням документальних, інформаційних, організаційних і технологічних способів приховування слідів протиправної діяльності, що зумовлює об'єктивну потребу у залученні осіб, які володіють спеціальними знаннями. Спеціальними потрібно визнавати знання, набуті особою в результаті спеціальної підготовки, професійного навчання або практичного досвіду, в основі яких лежить система теоретичних положень відповідної галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла [80]. Практично дані будь-якої галузі знань можуть бути використані для

забезпечення належного розслідування, якщо вони сприяють установленню обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Проблема використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві тривалий час перебуває в полі зору криміналістичної науки. Так, на думку В. Ю. Шепітька, спеціальні знання – це сукупність знань в окремій галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла [183, с. 207]. Утім, В. Г. Гончаренко стверджує, що під спеціальними знаннями варто розуміти такі знання, що лежать в основі тих чи інших спеціальностей та спеціалізацій [28, с. 5]. У кримінально-процесуальному значенні науковець вказує на те, що це знання в науці, техніці або мистецтві, застосовувані для одержання доказової інформації спеціально підготовленими особами [25]. Хоча, на думку М. Г. Щербаковського, спеціальні знання – це знання, отримані в результаті навчання, а також навички, здобуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки та інших суспільно корисних галузях суспільної діяльності, що використовуються разом з науково-технічними засобами при проведенні експертизи [150, с. 3].

Безумовно, слідчий у межах своїх професійних повноважень використовує власні криміналістичні знання з метою виявлення, фіксації, дослідження й оцінки слідів кримінального правопорушення, правильної правової кваліфікації діяння, визначення предмета і меж доказування, організації проведення слідчих (розшукових) дій, а також взаємодії з оперативними підрозділами, експертами та спеціалістами. Однак, яким би ґрунтовним не був рівень його підготовки, слідчий залишається фахівцем певного професійного профілю. Тому відсутність у нього спеціальних знань у галузях, що виходять за межі криміналістики чи кримінального процесу, компенсується залученням до розслідування осіб, для яких такі знання є професійними [80].

Як вже було нами зазначено, до спеціальних знань належать не лише криміналістичні, а й будь-які інші професійні знання, що стосуються певної сфери діяльності та являють собою систему уявлень про об'єкти, явища, процеси і закономірності матеріального світу [51, с. 161–163; 86, с. 151; 178].

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина потреба в таких знаннях є особливо відчутною, оскільки предметом дослідження часто виступають виборчі документи, протоколи комісій, списки виборців, бюлетені, електронні носії інформації, фото- і відеоматеріали, мобільні телефони, агітаційна продукція, відомості про фінансування виборчих заходів, а також інші об'єкти, належне дослідження яких неможливе без залучення відповідних фахівців. З огляду на це, під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина спеціальні знання доцільно використовувати у таких основних формах: залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій; одержання консультативної та довідкової допомоги спеціалістів; призначення і проведення судових експертиз.

Особи, які володіють відповідними спеціальними знаннями та навичками й залучаються слідчим або судом для сприяння у виявленні, фіксації, дослідженні та оцінці доказової інформації, у криміналістиці традиційно називаються спеціалістами, фахівцями, знаючими або обізнаними особами [141, с. 397]. У загальному розумінні спеціаліст – це особа, яка професійно володіє певним фахом [167, с. 40]. До основних категорій спеціалістів, яких доцільно залучати до розслідування кримінальних правопорушень у сфері реалізації виборчих прав, належать експерти-криміналісти, спеціалісти у сфері комп'ютерних технологій, фахівці з телекомунікацій, поліграфії, документознавства, фінансово-економічної діяльності, а також особи, які мають професійне відношення до організації та проведення виборчого процесу.

Одним із важливих чинників, що забезпечують повне, об'єктивне й всебічне проведення слідчих (розшукових) дій, є саме своєчасне залучення спеціалістів. Їх участь сприяє виявленню, кваліфікованому дослідженню та належній фіксації слідів кримінального правопорушення і речових доказів. Практика переконливо підтверджує, що спеціаліста можна ефективно використовувати практично під час будь-якої слідчої (розшукової) дії, за умови, що застосовувані ним методи й засоби відповідають межах його компетенції

[141, с. 397]. У кримінальних провадженнях даної категорії спеціалістів доцільно залучати насамперед до проведення огляду місця події, огляду речових доказів, документів, електронних носіїв інформації, отримання зразків для порівняльного дослідження, а також на стадії підготовки до призначення судових експертиз.

Ураховуючи, що в багатьох випадках предметом кримінальних правопорушень проти виборчих прав є саме документи, особливого значення набуває участь спеціаліста під час їх огляду. Йдеться передусім про випадки, коли необхідно виявити ознаки матеріального або інтелектуального підроблення виборчих документів, встановити невідповідність реквізитів, спосіб виготовлення документів, справжність печаток, штампів, підписів, а також інших ознак, що можуть свідчити про фальсифікацію бюлетенів, списків виборців, протоколів про підрахунок голосів, актів, заяв чи інших документів виборчого процесу. Як спеціаліст у таких випадках може бути залучений експерт-криміналіст (технік-криміналіст), досвідчений працівник виборчої комісії або інша особа, яка добре обізнана зі структурою, порядком виготовлення та використання виборчої документації. Участь спеціаліста під час огляду дає змогу слідчому швидко й правильно зорієнтуватися в сутності документа, виявити його значущі ознаки, правильно їх описати та визначити подальшу тактику розслідування [154, с. 84].

Залучення спеціаліста має важливе тактичне значення і під час проведення інших слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту. Можливість слідчого швидко розв'язати складну ситуацію за допомогою фахівця, який володіє спеціальними знаннями, справляє відповідний психологічний вплив на допитуваного. Усвідомлення того, що у розпорядженні органу досудового розслідування є кваліфікований спеціаліст, здатний негайно перевірити або спростувати повідомлену інформацію, нерідко знижує ефективність спроб обману, ухилення або навмисного викривлення фактів [78, с. 259]. Зокрема, це особливо важливо у тих випадках, коли предмет допиту стосується спеціальних питань організації виборчого процесу, порядку оформлення документів, роботи електронних систем, обліку фінансових операцій або використання технічних засобів.

Як слушно зазначається в науковій літературі, намагання слідчого самотійно, без допомоги спеціаліста, провести кваліфікований допит щодо спеціальних питань нерідко призводить до негативного результату.

Мета консультативної та довідкової діяльності спеціалістів полягає у наданні слідчому попередньої інформації, що дозволяє правильно орієнтуватися в обстановці, що склалася, визначати подальші напрями розслідування, оцінювати значення виявлених об'єктів та обирати доцільні засоби їх дослідження. Як вже зазначалось, особливо ефективним є залучення фахівця для попереднього виявлення ознак підроблення у документах. Таке попереднє дослідження сприяє не лише тактично правильному проведенню слідчих (розшукових) дій, а й належній процесуальній підготовці до призначення відповідної судової експертизи. При цьому результати експертного дослідження, як правило, потребують певного часу, тоді як попередня консультативна інформація часто має важливе значення саме на початковому етапі розслідування, коли необхідно швидко реагувати на слідчу ситуацію [96].

Поряд з використанням спеціальних знань для виявлення матеріальних ознак підроблення документів не менш важливим є вивчення документів з ознаками інтелектуальної підробки. У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав це може проявлятися у внесенні завідомо неправдивих відомостей до протоколів, списків виборців, заяв, актів, рішень виборчих комісій та інших документів, які зовні мають ознаки справжності, але містять неправдиву або викривлену інформацію. Саме тому використання спеціальних знань у таких випадках має охоплювати не лише технічний, а й змістовний аналіз документів, зіставлення їх із нормативно визначеним порядком документообігу, перевірку логіки складання, повноти реквізитів, внутрішньої узгодженості та відповідності іншим матеріалам кримінального провадження.

Отже, використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є необхідною умовою забезпечення повного, всебічного

й об'єктивного досудового розслідування. Воно дозволяє підвищити ефективність виявлення, фіксації, дослідження та оцінки доказової інформації, своєчасно виявити ознаки підроблення документів, установити зміст і значення цифрових та матеріальних слідів, а також належно підготувати матеріали для призначення судових експертиз. Саме комплексне і своєчасне використання спеціальних знань створює належні передумови для успішного розкриття й розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень.

Однак серед основних напрямів використання спеціальних знань у кримінальному провадженні головне місце посідає призначення та проведення судових експертиз. Фактично йдеться про процесуальну форму застосування спеціальних знань, що використовується з метою з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження, у випадках, коли для їх установлення потрібні знання у сфері науки, техніки, мистецтва, ремесла чи іншої спеціальної діяльності. За своїм змістом така процесуальна дія охоплює призначення експертизи, доручення на її проведення, безпосереднє дослідження об'єктів експертом та підготовку висновку з питань, що потребують спеціальних знань [75]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [125].

Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці з відповідних галузей знань [125]. Відповідно до ч. 1 ст. 69 КПК України, експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та надати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження

і стосуються сфери її знань [77]. Права, обов'язки та відповідальність експерта визначено у ст. ст. 69, 70 КПК України. Відповідно до положень КПК України, висновок експерта є одним із процесуальних джерел доказів [77].

Призначення судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є одним із найважливіших засобів доказування, а ефективність їх проведення безпосередньо залежить від узгодженості дій слідчого та експерта, що передбачає завчасне обговорення завдань, які виносяться на експертне дослідження, а також належне використання засобів для отримання та закріплення доказової інформації [6, с. 107]. Це зумовлено тим, що у вказаній категорії кримінальних проваджень значна частина фактичних даних встановлюється саме завдяки дослідженню документів, бюлетенів, підписів, рукописних записів, технічних носіїв інформації, матеріалів відеозапису, засобів зв'язку, комп'ютерної техніки, спеціальних хімічних речовин, а також інших об'єктів, що відображають механізм порушення виборчих прав.

Відповідно до ст. ст. 7, 8 Закону України «Про судову експертизу» та з метою забезпечення єдиного підходу при проведенні судових експертиз і підвищення якості їх виконання, Міністерством юстиції України наказом від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 затверджено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, а також Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [115]. У науковій і навчальній літературі наводять різні класифікації судових експертиз, зокрема організаційно-процесуальну, за такими підставами: за послідовністю проведення – первинні та повторні експертизи; за обсягом досліджень – основні й додаткові; за чисельністю та складом експертів – одноособові та багатоособові; за характером спеціальних знань – однорідні та комплексні експертизи [166, с. 47].

Специфіка експертних досліджень у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав, як правило, зумовлює необхідність комплексного підходу. На практиці в межах одного кримінального

провадження нерідко призначається декілька видів судових експертиз, що пояснюється багатокomпонентністю способу вчинення таких правопорушень, різноманітністю слідової картини та специфікою об'єктів дослідження. Водночас певні складнощі під час призначення і проведення будь-яких видів судових експертиз виникають у зв'язку з формулюванням питань експерту. Нерідко слідчі не можуть належним чином поставити запитання, щоб отримати відповідь, яка матиме доказове значення для кримінального провадження. У зв'язку з цим при формулюванні питань доцільно використовувати рекомендований перелік, наведений у Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз, а також, за необхідності, звертатися за консультацією до спеціаліста відповідної галузі знань.

До числа основних недоліків, пов'язаних з призначенням і проведенням судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, доцільно віднести:

- нечітке уявлення про предмет експертизи;
- не призначення експертиз у тих випадках, коли їх проведення є необхідним для досягнення завдань кримінального провадження;
- постановку перед експертом обмеженого кола питань, які не враховують складність події кримінального правопорушення або виходять за межі компетентності експерта, що зумовлює призначення додаткових експертиз і, як наслідок, призводить до збільшення строків розслідування.

Незважаючи на важливість консультативної форми використання спеціальних знань, на практиці слідчі не завжди активно залучають експертів і спеціалістів ще до моменту формального призначення експертизи. Однією з причин цього є як недостатній практичний досвід, так і низький рівень поінформованості окремих слідчих про реальні можливості судових експертиз. До об'єктивних чинників належить недостатнє вивчення й поширення передового досвіду слідчої та експертної практики, недоліки професійної підготовки, а також окремі проблеми законодавчої регламентації взаємовідносин між слідчим та експертом [88, с. 17]. У зв'язку з цим призначення судової

експертизи в кримінальних провадженнях цієї категорії потребує ретельної підготовки, що передбачає такі основні етапи:

- 1) збирання необхідних матеріалів;
- 2) вибір моменту призначення судової експертизи;
- 3) визначення предмета експертизи;
- 4) формулювання запитань експерту;
- 5) вибір експертної установи або конкретного експерта.

Варто також правильно визначити кількість та обсяг об'єктів, що підлягають направленню на експертизу, відібрати зразки для експертного дослідження, у тому числі порівняльні, уточнити вихідні дані, а також встановити, які саме матеріали кримінального провадження містять фактичні дані, необхідні для надання обґрунтованого висновку. Якщо матеріали, передані судово-експертній установі, надані не в повному обсязі, об'єкти дослідження та зразки не упаковані або упаковка не забезпечує їх збереження й захист від несанкціонованого доступу, не засвідчена належним чином чи самі матеріали не відповідають установленим вимогам, що виключає можливість організації проведення судової експертизи, такі матеріали не реєструються і невідкладно повертаються ініціатору для усунення недоліків [154, с. 251]. Це положення має особливе практичне значення у справах, пов'язаних із виборчою документацією, бюлетенями, списками виборців, електронними носіями, відеозаписами, оскільки порушення правил пакування або передачі таких об'єктів може поставити під сумнів належність, автентичність чи цілісність доказу.

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина найчастіше можуть призначатися почеркознавчі експертизи, технічні експертизи документів, трасологічні, експертизи матеріалів, речовин і виробів, комп'ютерно-технічні, фотопортретні, експертизи відео- та звукозапису, а також інші види досліджень залежно від конкретної слідчої ситуації. Зокрема, почеркознавчі експертизи мають значення у випадках перевірки достовірності підписів у виборчій документації, заявах, актах, списках, протоколах, розписках та інших документах. Технічна

експертиза документів дозволяє виявити ознаки підроблення, внесення змін, підчисток, дописок, заміни аркушів, встановити послідовність нанесення реквізитів тощо. Комп'ютерно-технічні експертизи можуть бути необхідними для дослідження вмісту електронних носіїв, листування, списків, електронних таблиць, цифрових фото- і відеофайлів, а також даних, що містяться в месенджерах, електронній пошті чи інших цифрових системах.

Перелік судових експертиз, що можуть призначатися під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, не є вичерпним. Призначення конкретного виду експертного дослідження залежить від багатьох чинників: способу вчинення кримінального правопорушення, характеру предмета посягання, специфіки об'єктів, що були виявлені й вилучені, особливостей слідової картини, характеристики особи правопорушника, а також інших обставин, що впливають на необхідність використання спеціальних знань. Наприклад, якщо в ході досудового розслідування встановлено дані про неадекватну поведінку підозрюваного, що може свідчити про можливі психічні розлади, слідчий, за наявності передбачених законом підстав, зобов'язаний звернутися для проведення судово-психіатричної експертизи з метою визначення психічного стану такої особи та встановлення її осудності або обмеженої осудності. Водночас не можна виключати й ситуацій, коли підозрювані навмисно демонструють неадекватну поведінку, посилаються на погіршення стану здоров'я або іншим чином намагаються затягнути розслідування і уникнути кримінальної відповідальності, що також має бути предметом належної процесуальної оцінки [186, с. 176–177].

Під час проведення судових експертиз алгоритм дій експерта формують такі послідовні процедури: аналіз вихідних даних і результатів зовнішнього огляду об'єктів; висування експертних версій щодо досліджуваного об'єкта залежно від його виду, сутності, обставин кримінального провадження та поставленого завдання; визначення властивостей об'єкта, які необхідно встановити під час дослідження для вирішення поставлених запитань; вибір стандартної або розроблення евристичної методики дослідження; проведення

експертного дослідження із застосуванням обраної методики; встановлення ознак, що виражають властивості об'єктів і є достатніми для виконання завдання; оцінювання результатів дослідження після завершення всіх дослідницьких процедур; формулювання підсумкових висновків [188]. Така послідовність має універсальний характер, проте її практична реалізація у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина зумовлюється специфікою предмета доказування, характером виявлених об'єктів та особливостями механізму вчинення відповідного кримінального правопорушення.

Розглянемо детальніше можливості окремих видів криміналістичних та інших судових експертиз, які можуть призначатися під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина.

Так, важливе місце у розслідуванні таких кримінальних правопорушень може посідати економічна експертиза. Її призначення є доцільним у тих випадках, коли для встановлення фактів руху коштів, джерел фінансування, реальності або фіктивності фінансово-господарських операцій, розміру витрат, структури платежів, відповідності документального оформлення фінансових операцій вимогам законодавства та інших економічно значущих обставин необхідні спеціальні знання у сфері бухгалтерського обліку, економіки, фінансів і документального аналізу [126, с. 10].

У кримінальних провадженнях зазначеної категорії економічна експертиза може бути особливо актуальною у випадках дослідження фінансування виборчих кампаній, руху коштів виборчих фондів, оплати виготовлення агітаційної продукції, перерахування коштів третім особам, маскуванню витрат на незаконну агітацію або підкуп виборців під виглядом цивільно-правових чи господарських операцій, а також прихованого фінансування заходів, пов'язаних із незаконним впливом на результати волевиявлення. Об'єктами такого дослідження можуть бути бухгалтерські документи, банківські виписки, платіжні доручення, касові ордери, договори, акти виконаних робіт, товарні

накладні, податкова звітність, внутрішня фінансова документація штабів чи юридичних осіб, що брали участь у фінансуванні відповідних заходів. Інструкція та Науково-методичні рекомендації прямо передбачають документальні експертні дослідження фінансово-господарських операцій як один із напрямів судово-експертної діяльності.

На вирішення економічної експертизи можуть бути поставлені, наприклад, такі питання:

- чи підтверджуються документально факти перерахування або видачі коштів на конкретні цілі?

- який розмір фактичних витрат понесено на оплату певних товарів, робіт чи послуг?

- чи відповідають дані бухгалтерського обліку первинним фінансовим документам?

- чи відображено в офіційній звітності реальні фінансові операції, пов'язані з проведенням виборчої кампанії?

- чи не мають окремі операції ознак безтоварності, фіктивності або прихованого фінансування?

- чи можливо за документами встановити джерело походження коштів, використаних для організації певних заходів?

- чи є розбіжності між фактичними витратами та витратами, відображеними у звітності?

- чи підтверджується документально фінансування виготовлення або поширення агітаційної продукції, транспортних послуг, матеріальних цінностей чи інших ресурсів, що могли використовуватися для незаконного впливу на виборця?

Правильне формулювання таких питань має принципове значення, оскільки експерт не дає правову оцінку діям особи, а досліджує економічну та документальну сторону відповідних операцій [129, с. 94–95]. Зазначене прямо узгоджується з процесуальним підходом КПК України щодо меж спеціальних знань експерта.

Отже, економічна експертиза в цій категорії кримінальних проваджень дозволяє об'єктивно встановити фінансово-господарський механізм підготовки, забезпечення чи приховування кримінального правопорушення, виявити невідповідності у звітності, підтвердити або спростувати версії щодо джерел фінансування й обсягів витрат та, відповідно, суттєво посилити доказування в частині матеріальної основи протиправної діяльності.

Також у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина важливе значення може мати товарознавча або оціночно-вартісна експертиза.

Пленум Верховного Суду у постанові від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу у кримінальних та цивільних справах» вказав: «Судам слід мати на увазі, що при розгляді справ вони не мають права приймати рішення без проведення експертизи, якщо за законом призначення останньої є обов'язковою. Не проведення такої експертизи є підставою для повернення справи на додаткове розслідування» [124]. На жаль, судово-товарознавчу експертизу слідчі часто сприймають як не обов'язкову, тому постанова Верховного Суду у цій частині не виконується і судово-товарознавчі експертизи часто замінюються довідками або актами осіб, які не мають базової товарознавчої освіти. Рішення щодо призначення судово-товарознавчої експертизи слідчий приймає особисто. Він повинен керуватися конкретними обставинами правопорушення, тими питаннями, що виникають в ході слідства, власними можливостями та досвідом і суттю експертного дослідження. До основних завдань товарознавчої експертизи відносять: визначення вартості товарної продукції; визначення належності товарів до класифікаційних категорій, які прийняті у виробничо-торговельній сфері; визначення змін показників якості товарної продукції; установлення способу виробництва товарної продукції: промисловий чи саморобний, підприємства-виробника, країни-виробника; визначення відповідності упакування і транспортування, умов і термінів зберігання товарної продукції вимогам чинних правил [115]. Тобто, її призначення є доцільним у випадках, коли необхідно встановити найменування, якісні характеристики, споживчі

властивості, комплектність, стан, ринкову вартість чи інші товарознавчі параметри предметів, які фігурують у кримінальному провадженні.

Перед призначенням експертизи органи досудового розслідування повинні взаємодіяти зі спеціалістом-товарознавцем, що може виражатися як у процесуальній, так і непроцесуальній формах. Цей процес є позитивним для слідчого, оскільки він має можливість проконсультуватися з фахівцем з питань стосовно: визначення виду судово-товарознавчої експертизи, що залежить від функціонального призначення і природи об'єктів; підбору експерта-товарознавця; формулювання питань, які будуть поставлені перед експертом; підготовки об'єктів для проведення судово-товарознавчої експертизи.

Практична потреба в цій експертизі виникає насамперед у тих випадках, коли предметом незаконного впливу на виборця були не лише грошові кошти, а й продукти харчування, побутова техніка, медикаменти, паливні талони, сертифікати, будівельні матеріали, одяг, набори товарів, інші речі або послуги, що мають майнову цінність. У таких ситуаціях важливо не лише зафіксувати сам факт передачі чи пропозиції певного предмета, а й установити його реальну вартість, товарні характеристики, новизну, комплектність, якість, а інколи й відповідність зазначених у документах найменувань фактичним предметам. Для цього можуть досліджуватися самі товари, упаковка, товаросупровідні документи, чеки, накладні, сертифікати, каталоги, прайс-листи, відомості про закупівлю, зберігання чи передачу майна. До особливостей дослідження певних товарів слід віднести випадки, коли вилучення товару відбувається у повному обсязі, однак експерту на дослідження направляється середня проба (зразок) від однорідної продукції (сипучої, рідкої чи в'язкої консистенції). Відтак, відповідно до вимог нормативних документів (відносно порядку, кількості та методів відбору проб), їх відбір має проводитися із використанням необхідного обладнання та устаткування. Особливістю призначення товарознавчої експертизи є випадки, коли товарні об'єкти, що мають бути досліджені, відсутні. У цьому випадку судово-товарознавча експертиза проводиться за матеріалами кримінального провадження [8, с. 121]. Об'єктами експертизи стають надані

у повному обсязі документи (рахунки-фактури, товарно-транспортні накладні, технічні паспорти, копії протоколів допитів свідків та підозрюваних), в яких найбільш повно відображені відомості про товарні об'єкти.

На вирішення товарознавчої або оціночно-вартісної експертизи можуть бути поставлені, зокрема, такі питання:

- яке найменування та призначення досліджуваного товару?
- які його основні споживчі властивості та характеристики?
- чи є товар новим, бувшим у використанні, комплектним або частково укомплектованим?
- який його фактичний стан на момент дослідження?
- яка ринкова вартість товару станом на конкретну дату?
- чи відповідає фактичний товар найменуванню та характеристикам, зазначеним у супровідних документах?
- чи однакові між собою товари, що фігурують у різних епізодах кримінального провадження?
- чи можливо за товарними характеристиками ідентифікувати конкретну партію або джерело походження предметів? [132, с. 73].

У провадженнях про підкуп виборців такі питання мають істотне значення для конкретизації предмета незаконного стимулювання, визначення його вартості та подальшої оцінки обставин кримінального правопорушення.

Водночас однією з найбільш поширених є почеркознавча експертиза. Вона проводиться з метою встановлення того, ким саме виконано рукописний текст, підпис чи короткий рукописний запис у виборчій документації, офіційних документах, заявах, актах, розписках, списках виборців, протоколах засідань виборчих комісій, відомостях видачі матеріальних цінностей, супровідних документах та інших письмових джерелах доказової інформації. У кримінальних провадженнях цієї категорії рукописні тексти нерідко фіксують юридично значущі події, рішення, дії або розпорядження осіб, причетних до організації чи проведення виборчого процесу, а тому їх зміст і авторство можуть мати безпосереднє значення для встановлення істини у справі. Безпосередніми

об'єктами почеркознавчих досліджень у таких випадках можуть бути: рукописні тексти, змістовна сторона яких зафіксована за допомогою буквених та/або цифрових позначень; підписи, що відображають прізвище, ім'я, по батькові особи у вигляді букв і умовних письмових знаків та мають посвідчувальне призначення; короткі записи, у тому числі резолюції, позначки, примітки чи інші рукописні написи, зроблені на документах [149, с. 14].

Методика почеркознавчої експертизи передбачає чотири основні стадії дослідження:

1) попереднє ознайомлення з матеріалами, що включає вивчення матеріалів кримінального провадження, документів-речових доказів, зразків для порівняльного дослідження, а також запитань, поставлених перед експертом;

2) роздільне дослідження, в межах якого здійснюється окреме вивчення документа-речового доказу та зразків, виявляються загальні й окремі ознаки письма і почерку;

3) порівняльне дослідження, під час якого виявлені ознаки зіставляються, а результати порівняння фіксуються у спеціальних таблицях чи інших формах узагальнення;

4) оцінка результатів і формулювання висновків, коли експерт оцінює індивідуальну сукупність установлених ознак та доходить висновку про наявність або відсутність індивідуальної totoжності [166].

Під час проведення почеркознавчих досліджень можуть вирішуватися як ідентифікаційні, так і діагностичні завдання. До ідентифікаційних належить установлення конкретного виконавця рукопису чи підпису. Для вирішення таких питань експертові необхідно надати належні зразки для порівняльного дослідження – вільні, експериментальні та умовно вільні [154]. Ідентифікаційна почеркознавча експертиза у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав може бути призначена, наприклад, у випадках, коли особа визнає виконання підпису або запису в одному документі, але заперечує виконання підпису чи запису в іншому, хоча слідство має підстави вважати, що обидва об'єкти виконані нею самою [186, с. 179]. У таких ситуаціях

саме експерт має вирішити, чи виконані обидва тексти, записи або підписи однією особою, а документ, авторство якого не заперчується, може бути використаний як зразок почерку для порівняльного дослідження.

Типовими питаннями, які виносяться на почеркознавчу експертизу у кримінальних провадженнях цієї категорії, є такі:

- чи виконано рукопис або підпис певною особою?
- однією чи різними особами виконано декілька рукописних текстів?
- однією чи різними особами виконано декілька підписів?

Поряд з ідентифікаційними експерт-почеркознавець проводить і неідентифікаційні, тобто діагностичні, дослідження. Предметом такої експертизи є вирішення завдань, пов'язаних із встановленням умов виконання рукопису, стану особи, особливостей письма та інших супутніх факторів. Діагностичні дослідження проводяться з метою встановлення факту виконання письма в незвичних умовах або у незвичному стані особи; установлення одночасності виконання всіх фрагментів тексту, які досліджуються; вирішення питання про давність виконання рукопису; визначення окремих характеристик виконавця за рукописним текстом. Такі дослідження можуть мати важливе значення у кримінальних провадженнях щодо порушення виборчих прав у тих випадках, коли особа стверджує, що підписувала документ в інший час, ніж це зазначено в журналі реєстрації або іншому документі, чи за незвичних для себе умов, або коли необхідно перевірити, чи не були певні записи внесені пізніше з метою фальсифікації документального оформлення дій, пов'язаних з виборчим процесом [186, с. 180].

Отже, почеркознавча експертиза у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є одним із найбільш інформативних засобів використання спеціальних знань. Її призначення дає змогу встановити виконавця рукописних текстів і підписів, перевірити достовірність виборчої та іншої документації, виявити ознаки фальсифікації, а також одержати відомості про умови виконання

рукопису, що в сукупності має важливе значення для повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження.

Судово-почеркознавчу експертизу у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина доцільно призначати одночасно з технічною експертизою документів, оскільки саме їх поєднання дозволяє всебічно дослідити як змістовні, так і матеріально-технічні характеристики документа. У межах технічної експертизи документів можуть бути досліджені реквізити документів, відбитки печаток і штампів, рукописні та друковані тексти, виконані друкарською технікою чи іншими технічними засобами, поліграфічна продукція, матеріали документів, а також інші ознаки, що мають значення для встановлення способу виготовлення, змінення або підроблення відповідного документа. Для розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав така експертиза має особливе значення, оскільки дозволяє перевіряти автентичність виборчої документації, протоколів виборчих комісій, списків виборців, заяв, актів, розписок, посвідчень, агітаційної продукції, а також інших документів, що можуть бути використані як засіб учинення кримінального правопорушення або приховування його слідів. Якщо ж об'єктом дослідження є грошові купюри, сертифікати, талони чи інші матеріальні носії, які могли використовуватись під час підкупу виборців, то на підставі висновку експерта слідчим або судом може бути встановлено їх відповідність офіційним зразкам, особливості виготовлення, наявність ознак підроблення або інші значущі характеристики [22, с. 85].

Зазначена експертиза надає можливість вирішувати такі питання:

- чи вносилися у текст документа зміни, і якщо так, то яким саме способом (підчистка, дописка, травлення, виправлення тощо), а також який зміст первинного тексту?
- чи замінювалися в документі окремі аркуші?
- чи є в документі або на окремому аркуші паперу невидимий текст і якщо є, то який саме?

– писальним приладом якого типу виконано рукописні тексти або підписи в документі?

– чи виконано записи писальним приладом, наданим для дослідження?

– у якій послідовності виконувалися реквізити документа, зокрема підпис, відтиск печатки, штампа, рукописний текст чи інші позначки?

– чи виготовлено документ шляхом монтажу за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки?

– який тип принтера, копіювального апарата або багатофункціонального пристрою було використано для виготовлення документа?

– чи виготовлено документ за допомогою конкретного принтера, копіювального апарата або багатофункціонального пристрою, зразки друку якого надано для порівняльного дослідження?

– на одному чи на різних технічних пристроях виготовлено кілька документів?

– чи нанесено відтиск печатки, штампа або факсиміле в конкретному документі саме тією печаткою, штампом або факсиміле, вільні чи експериментальні зразки яких надано для порівняльного дослідження?

– чи нанесено відтиски печатки, штампа або факсиміле в наданих документах однією й тією самою печаткою, штампом або факсиміле?

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина результати технічної експертизи документів мають важливе доказове значення, оскільки дозволяють встановити факти фальсифікації виборчих документів, заміни аркушів у протоколах чи списках виборців, внесення неправдивих відомостей, підроблення підписів, використання сторонніх печаток і штампів, а також виготовлення документів поза межами офіційного документообігу виборчого процесу. Саме тому поєднання почеркознавчої та технічної експертиз документів у цій категорії кримінальних проваджень є обґрунтованим і доцільним, оскільки воно забезпечує більш повне дослідження письмових доказів і дозволяє встановити не

лише виконавця певних записів чи підписів, а й спосіб виготовлення, внесення змін та загальну автентичність документа.

Своєю чергою, дактилоскопічна експертиза у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина призначається з метою ідентифікації особи за відбитками пальців рук, а також для встановлення факту контактної взаємодії підозрюваного чи іншої причетної особи з різними предметами, що мають доказове значення для кримінального провадження. Йдеться, зокрема, про виборчу документацію, бюлетені, списки виборців, протоколи засідань виборчих комісій, печатки, штампи, сейфи, пакети з документацією, грошові кошти, агітаційні матеріали, технічні носії інформації, засоби зв'язку, а також інші предмети, вилучені під час огляду, обшуку, тимчасового доступу до речей і документів або викинуті особою під час затримання.

Своєчасне виявлення, належна фіксація та кваліфіковане дослідження таких слідів дозволяє одержати важливу доказову інформацію про подію кримінального правопорушення, причетних до неї осіб, використані предмети, способи та послідовність здійснення окремих дій, а в окремих випадках – і про розподіл ролей між співучасниками. До ідентифікаційних завдань належать також установлення належності частин до єдиного цілого та встановлення загального джерела походження. При цьому під джерелом походження розуміється індивідуально визначений об'єкт чи система об'єктів, функціонування яких є причиною утворення слідів або створення відповідних предметів [181, с. 96]. Ідентифікації підлягають будь-які матеріальні об'єкти за умови, що у слідах відобразився індивідуально-характерний комплекс ознак цих об'єктів або їх окремих елементів.

Типовими питаннями дактилоскопічної експертизи у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є такі:

– чи є на предметах, вилучених на місці події, папілярні візерунки (сліди пальців рук)?

- чи придатні ці сліди для ідентифікації особи?
- чи відповідають надані на дослідження сліди пальців рук папілярним візерункам конкретної особи, вилученим або відібраним під час проведення слідчих (розшукових) дій, із зазначенням яких саме, коли і за яких обставин?

Не менш важливе значення у цій категорії кримінальних проваджень може мати експертиза матеріалів, речовин і виробів. Її призначення є доцільним у випадках, коли під час документування кримінального правопорушення використовувалися спеціальні хімічні речовини, люмінесцентні позначки або інші засоби маркування предметів, що мали бути передані, переміщені, використані чи отримані в межах протиправної діяльності. Такі ситуації можливі, зокрема, під час документування фактів підкупу виборців, передачі грошових коштів, талонів, сертифікатів, пакетів із товарами чи інших матеріальних цінностей, спрямованих на незаконний вплив на волевиявлення виборця.

За наявності інформації про підготовку або вчинення підкупу виборця, якщо предмет неправомірного стимулювання має бути переданий конкретній особі, грошові кошти або інші цінності можуть бути помічені спеціальними хімічними речовинами, контакт з якими зумовлює перенесення цих речовин на частини тіла особи, яка торкається відповідних предметів [135, с. 50]. Після затримання особи, яка отримала або передавала такі предмети, слідчий, за можливості із залученням спеціаліста, проводить змиви з частин тіла затриманої особи, зазвичай з кистей рук, якими вона торкалася помічених об'єктів, а також за наявності підстав вилучає інші мікрочастки, сам предмет передачі, упаковку, супровідні матеріали та, за необхідності, одяг підозрюваного, на якому можуть бути виявлені сліди спеціальної хімічної речовини. Важливо, щоб спеціаліст, який проводить змиви, до цього не контактував з такою хімічною речовиною або з обробленими нею об'єктами. Порядок відбирання зразків визначено ст. 245 КПК України [77].

Завдяки таким діям слідчий отримує можливість призначити експертизу матеріалів, речовин і виробів, зокрема експертизу спеціальних хімічних речовин.

Наприклад, для здобуття доказової інформації у кримінальному провадженні може виникнути необхідність у проведенні ототожнення спеціальної хімічної речовини, виявленої на грошових купюрах, товарах, талонах, упаковці чи інших матеріальних об'єктах, із речовиною, вилученою з рук, інших частин тіла або одягу затриманої особи. На експертизу у такому разі має бути наданий контрольний зразок спеціальної речовини, якою оброблено предмет передачі, тампони зі змивами з рук, а також самі грошові кошти, цінності чи інші об'єкти. Це необхідно для підтвердження того, що спеціальна хімічна речовина, виявлена на грошових купюрах, інших предметах і ватних тампонах, якими було здійснено змиви, є однаковою за своїми фізико-хімічними властивостями на всіх зразках й тотожною тій речовині, якою було помічено відповідні об'єкти.

До основних запитань, які можуть бути поставлені на вирішення експертизи матеріалів, речовин та виробів у цій категорії кримінальних проваджень, належать:

- чи є на грошових коштах, інших цінностях або предметах, що використовувалися для незаконного впливу на виборця, сліди спеціальної хімічної речовини, і якщо є, то чи однакова вона зі спеціальною хімічною речовиною, наданою як порівняльний зразок?

- чи є на зовнішній та внутрішній поверхнях предмета, у якому виявлено грошові кошти, талони, сертифікати або інші цінності, сліди спеціальної хімічної речовини, і якщо є, то чи однакова вона зі спеціальною хімічною речовиною, наданою як порівняльний зразок?

- чи є на змивах з долонь підозрюваного сліди спеціальної хімічної речовини, і якщо є, то чи однакова вона зі спеціальною хімічною речовиною, наданою як порівняльний зразок?

- чи однакові між собою речовини, виявлені на грошових коштах, поверхнях предмета, в якому вони зберігалися, та на тампонах зі змивами?

- чи є на грошових коштах, упаковці або інших об'єктах сліди спеціального люмінесцентного олівця чи іншого засобу маркування, і якщо є, то

чи однакові вони зі спеціальною хімічною речовиною, наданою як порівняльний зразок? [29].

Варто додати, що в сучасних умовах мобільні телефони є одним із найбільш цінних джерел орієнтуючої та доказової інформації, оскільки вони не лише містять відомості про комунікацію між учасниками події, а й відображають цифрові сліди кримінального правопорушення [154, с. 328–329].

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина саме мобільні телефони нерідко використовуються для координації дій співучасників, передачі вказівок, розсилки повідомлень виборцям, узгодження фактів підкупу, незаконної агітації, втручання в роботу виборчих комісій, пересилання фото- та відеоматеріалів, списків осіб, електронних документів, даних про маршрути переміщення, місця зустрічей тощо. Аналіз практики досудового розслідування свідчить про те, що мобільні телефони фігурують майже в кожному кримінальному провадженні і є важливим джерелом інформації. Крім мобільних телефонів, у підозрюваних та інших причетних осіб вилучаються й інші носії інформації, що використовуються в мобільних пристроях, зокрема SIM-картки, карти пам'яті, зовнішні накопичувачі, які за певних умов також стають самостійними об'єктами експертного дослідження.

На жаль, слідчі не завжди достатньо обізнані в можливостях експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів, хоча саме комп'ютерно-технічна експертиза може надати важливі відомості для розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав [148, с. 319]. За її допомогою можливо встановити, чи міститься на певному носії інформація, яка має значення для кримінального провадження; де саме вона була створена; чи зазнавала змін; якою є хронологія та технологія створення конкретного електронного документа; чи здійснювалося втручання в роботу комп'ютера, мобільного телефону, планшета або іншого пристрою; чи використовувалися відповідні технічні засоби для створення, редагування, пересилання або видалення файлів, що стосуються виборчого процесу. У кримінальних провадженнях цієї категорії

особливу цінність можуть мати дані про листування між членами виборчих комісій, представниками штабів, кандидатами, посередниками, особами, які організовували підкуп виборців, а також файли, що містять списки виборців, розподіл коштів, фотографії бюлетенів, макети агітаційних матеріалів, електронні таблиці, маршрути доставки чи іншу цифрову інформацію.

Типовими об'єктами комп'ютерно-технічної експертизи є:

- комп'ютерна техніка (системні блоки комп'ютерів, ноутбуки, сервери тощо та їх комплектуючі);
- периферійні пристрої (принтери, сканери, дисководи, модеми тощо), комунікаційні пристрої комп'ютерів і обчислювальних мереж;
- носії інформації (накопичувачі на жорстких магнітних дисках, дискети, оптичні компакт-диски, флеш-картки пам'яті тощо);
- електронні записні книжки, планшети, смартфони, мобільні телефони та інші електронні носії текстової або цифрової інформації [133, с. 25].

Для практичного використання методики розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина наведемо типовий перелік питань, які можуть вирішуватися в ході проведення комп'ютерно-технічної експертизи:

- чи міститься на даному носії інформація (зазначити, яка саме) і в якому вигляді?
- чи міститься в комп'ютері, мобільному телефоні або іншому пристрої інформація про певні дії користувача?
- чи знищувалася інформація на певному носії та, якщо так, то якою вона була?
- чи створена певна інформація на досліджуваному комп'ютері або вона перенесена з іншого носія?
- яким способом інформація була перенесена до досліджуваного комп'ютера чи іншого носія?

– яка технологія та хронологія створення певного електронного документа; які атрибути файлів, зокрема ймовірний автор, час створення, редагування, друку, копіювання, надсилання чи видалення?

– які несправності має комп'ютерне обладнання або його окремі елементи?

– чи здійснювалося виконання певних дій за допомогою конкретного програмного продукту або пристрою? [14, с. 243; 115].

У певних випадках під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень виникає потреба в ідентифікації підозрюваного або встановленні окремих його дій за фотознімками чи іншими графічними файлами. У зв'язку з цим може бути призначена фототехнічна експертиза, яка спрямована на вивчення даних, зафіксованих у фотозображеннях, а також технології їх виготовлення. Здебільшого така експертиза призначається у випадках, коли необхідно встановити відомості, зафіксовані на фотозображеннях у латентному або неявному вигляді, а також перевірити автентичність відповідних зображень. Об'єктами дослідження при цьому є фотознімки, графічні файли, технічні засоби та фотоматеріали, які застосовувалися для їх виготовлення [163].

Необхідність у проведенні фототехнічної експертизи може виникнути, наприклад, у разі заперечення підозрюваним факту перебування в певному місці, участі у зустрічі, передачі предметів, взаємодії з іншими особами або користування певним майном, якщо такі дії були зафіксовані на фото чи в іншому графічному файлі. Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав на вирішення цієї експертизи можуть бути поставлені, зокрема, такі питання:

– чи виготовлені графічні файли за допомогою наданого технічного засобу (телефон, фотоапарат, відеокамера, сканер тощо)?

– чи наявні на даному графічному файлі, зображенні або фотознімку ознаки фотомонтажу?

– які дата та час виготовлення графічних файлів, а також дата і час їх редагування?

– чи виготовлено даний знімок із застосуванням фотомонтажу? [163].

Поряд з цим у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина можуть призначатися й інші види судових експертиз, зокрема експертиза відео-, звукозапису, предметом якої є дослідження технічних засобів і носіїв аудіо- або відеоінформації, отриманої під час документування протиправних дій. У цій категорії кримінальних проваджень органи досудового розслідування нерідко вилучають аудіо- та відеоматеріали, зокрема записи розмов між конкретними особами, файли з мобільних телефонів, відеозаписи з камер спостереження, записи з технічних пристроїв, що використовувалися під час фіксації подій, а також матеріали, отримані в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Саме тому виникає потреба у встановленні належності голосу конкретним особам, перевірці цілісності запису, виключенні монтажу чи іншого штучного втручання в його зміст, визначенні параметрів звукозаписувальної або відеозаписувальної апаратури, а також з'ясуванні обстановки, у якій здійснювався аудіо- чи відеозапис. Відповіді на такі питання можуть бути одержані шляхом проведення відповідної експертизи відео-, звукозапису.

На вирішення цієї експертизи можуть бути поставлені такі питання:

- чи на даному технічному пристрої (мобільному телефоні, диктофоні, відеореєстраторі, відеокамері тощо) зафіксовано відеофонограму або фонограму?
- за допомогою одного чи декількох технічних пристроїв зафіксовано конкретні фрагменти відеофонограми чи фонограми?
- надана відеофонограма або фонограма є оригіналом чи копією?
- чи проводився запис відеофонограми або фонограми безперервно?
- чи зазнавала змін надана відеофонограма або фонограма?
- чи одночасно проводився запис відеозображення і звуку на відеофонограмі?
- у якому акустичному середовищі було записано фонограму?
- яким було взаємне розташування співрозмовників відносно мікрофона?

– чи є джерелом звуку на фонограмі конкретний предмет, зразки звуку якого надано на дослідження?

– чи брали перелічені особи участь у зафіксованій на фонограмі розмові та які саме слова і фрази вони вимовляли?

– скільки осіб брало участь у зафіксованій на фонограмі розмові?

На дослідження експертам у таких випадках можуть бути надані фонограми або відеофонограми записів розмов свідків, виборців, членів виборчих комісій, кандидатів, довірених осіб, організаторів чи посередників протиправної діяльності, технічний засіб, за допомогою якого було здійснено запис, а також вільні й експериментальні зразки голосів відповідних осіб або інших джерел звуку.

Поряд з цим у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина істотне значення може мати лінгвістична (семантико-текстуальна) експертиза мовлення або тексту. Її призначення є доцільним у випадках, коли для встановлення змісту висловлювань, їх смислового навантаження, комунікативної спрямованості, прихованих або завуальованих спонукань, а також характеру мовленнєвого впливу необхідні спеціальні знання у галузі лінгвістики. Загальні правові засади призначення таких експертних досліджень впливають з положень КПК України про необхідність спеціальних знань та із Закону України «Про судову експертизу», а організаційно-методичні орієнтири визначаються Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень.

Об'єктами такого дослідження можуть бути тексти агітаційних матеріалів, листівок, звернень, публікацій у соціальних мережах, повідомлень у месенджерах, електронного листування, стенограми розмов, аудіозаписи телефонних переговорів, публічні виступи, усні інструкції, зафіксовані на технічних носіях, а також інші мовленнєві продукти, що містять відомості про можливий незаконний вплив на виборця, спонукання до певної поведінки, координацію протиправних дій, приховані обіцянки вигоди, погрози або інші способи мовленнєвого впливу. У цій категорії кримінальних проваджень така

експертиза особливо актуальна, коли потрібно з'ясувати, чи містить конкретний текст або висловлювання ознаки заклику, пропозиції, примушування, інструктажу чи погодження незаконних дій у межах виборчого процесу. Можливість дослідження текстових і мовленнєвих об'єктів узгоджується із загальними видами експертних досліджень, передбачених системою судово-експертної діяльності.

На вирішення лінгвістичної (семантико-текстуальної) експертизи мовлення або тексту можуть бути поставлені, зокрема, такі питання:

- який зміст мають висловлювання, зафіксовані у тексті або на фонограмі?
- чи містить текст або висловлювання спонукання до вчинення певних дій?
- чи наявні у висловлюваннях ознаки пропозиції, обіцянки, погрози, примушування, переконування або координації поведінки?
- чи допускає текст подвійне тлумачення, прихований або завуальований зміст?
- чи спрямоване мовлення на формування у адресата наміру проголосувати певним чином, відмовитися від голосування, передати бюлетень, продемонструвати результат волевиявлення або вчинити інші дії, що мають значення для кримінального провадження?
- чи є окремі фрази або словосполучення нейтральними за змістом, чи вони мають ознаки прихованої домовленості між співрозмовниками?

За допомогою такої експертизи можливо не лише конкретизувати зміст комунікації між учасниками події, а й встановити справжню семантичну спрямованість висловлювань, яка не завжди є очевидною без спеціального дослідження. Загальні підстави для формулювання питань експерту та межі компетенції експерта визначаються КПК України та профільною Інструкцією Мін'юсту

Висновок експерта як підсумковий документ є логічним завершенням проведеного дослідження та його процесуальним відображенням. Структура висновку експерта охоплює вступну частину, дослідницьку частину та підсумкові висновки. Оформлюючи висновок, судовий експерт повинен

прагнути до такого викладу результатів дослідження, за якого зроблені висновки будуть зрозумілими не лише особі, яка володіє спеціальними знаннями, а й слідчому, прокурору, захиснику та суду. Для цього доцільно використовувати прості терміни й словосполучення, за потреби коротко пояснювати спеціальні поняття, обмежувати надмірне використання складних статистичних або технічних формулювань, а у випадках, коли словесного пояснення недостатньо, використовувати схеми, фотографії, таблиці чи інші наочні матеріали [190, с. 234]. Загальний підсумок висновку повинен формулюватися таким чином, щоб містити стислий і зрозумілий огляд кожного окремого висновку, докладніше обґрунтованого в дослідницькій частині.

Актуальним для подальшого судового розгляду є також порядок допиту експерта в суді, визначений ст. 356 КПК України [77]. Обставини, які цікавлять сторони кримінального провадження та суд, з'ясовуються безпосередньо шляхом поставлення експерту відповідних запитань і спрямовані на отримання компетентних пояснень з питань, що характеризують значення висновку експерта, його обґрунтованість, наявність і характер зв'язків між установленими обставинами, а також підстави для аналізу відповідної інформації. Під час допиту експерта в суді зазвичай з'ясовуються такі питання:

- що саме означає той чи інший експертний висновок?
- які наслідки випливають з установлених ознак?
- чому експерт дійшов саме такого висновку?
- яким чином стало можливим встановлення певної обставини?
- на підставі яких ознак, методів і даних було зроблено висновок?
- що означає те чи інше спеціальне формулювання, використане у висновку?

Саме тому належне призначення, проведення й подальша оцінка судових експертиз мають важливе значення не лише для етапу досудового розслідування, а й для забезпечення повного, всебічного та об'єктивного судового розгляду кримінальних проваджень щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина.

Висновки до розділу 2

1. Показано особливості початку розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина та виокремлено обставини, що підлягають встановленню під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Початок розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина характеризується необхідністю комплексної оцінки первинної інформації, яка потребує використання не лише криміналістичних, а й інформаційно-аналітичних, а в окремих випадках також фінансово-економічних знань.

На первинному етапі розслідування найбільше значення має перевірка відомостей про підроблення виборчих документів, незаконне втручання в діяльність виборчих комісій, підкуп виборців, порушення таємниці голосування, незаконну агітацію та інші форми посягання на виборчі права (26 %). Важливим напрямом початкової перевірки є встановлення наявності та місцезнаходження документів, що відображають перебіг виборчого процесу. Значущість цього напрямку підтверджується тим, що його питома вага становить 24 %. Суттєве значення на початку розслідування має виявлення осіб, яким можуть бути відомі обставини події: членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів, довірених осіб кандидатів, виборців та інших учасників виборчого процесу. Частка цього напрямку становить 19 %. Однією з типових особливостей початкового етапу є необхідність аналізу електронних (цифрових) слідів, пов'язаних із використанням месенджерів, соціальних мереж, телефонного зв'язку та інших електронних сервісів для координації протиправної діяльності (17 %).

До обставин, що підлягають встановленню, належать: спосіб посягання на виборчі права; час, місце та етап виборчого процесу, на якому було вчинено кримінальне правопорушення; коло причетних осіб; характер їх ролей; вид

використаних документів, електронних засобів і матеріальних ресурсів; джерела фінансування; спосіб координації протиправної діяльності; а також механізм приховування слідів кримінального правопорушення. Однією з основних обставин, що підлягає встановленню, є характер і зміст документації, яка відображає перебіг виборчого процесу, а також наявність у ній ознак підроблення, підміни, виправлень, невідповідності реквізитів чи інших способів спотворення інформації.

Важливою особливістю розслідування є те, що *протидія* встановленню істини є типовим елементом криміналістичної характеристики цієї категорії кримінальних правопорушень.

Найпоширенішою формою протидії є приховування, спотворення або фальсифікація джерел доказової інформації (31 %). Це проявляється у внесенні неправдивих відомостей до виборчої документації, підміні документів, коригуванні списків виборців, оформленні фіктивних актів, протоколів чи заяв. Другою за поширеністю формою протидії є незаконний вплив на свідків, членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів, заявників та інших учасників кримінального провадження (27 %). Значну проблему для початку розслідування становить ненадання або знищення документів, електронних даних та інших носіїв інформації (24 %). Ще однією формою протидії є використання службових, політичних або корупційних зв'язків для створення штучних процесуальних і організаційних перешкод (18 %).

2. Розглянуто специфіку взаємодії слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. Констатовано, що ефективна взаємодія слідчого з іншими суб'єктами у таких кримінальних провадженнях ускладнюється сукупністю нормативних, організаційних, інформаційних і тактичних чинників. Найбільш істотною проблемою є неналежний рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності, пов'язаної з вилученням, копіюванням, збереженням і дослідженням документальної та цифрової інформації, на що вказали 48 % опитаних. Вагомою перешкодою для

результативної взаємодії є несвоєчасність спільного реагування на подію кримінального правопорушення, що має місце у 34 % випадків. В умовах швидкоплинного виборчого процесу це безпосередньо впливає на збереження доказової інформації. Істотно знижує ефективність спільної діяльності відсутність швидкого і повного інформаційного обміну між слідчим, оперативними підрозділами, прокурором та іншими учасниками взаємодії. У 31 % випадків інформація передається у формалізованому вигляді без достатнього розкриття її змісту та значення для розслідування. Значні труднощі виникають під час одержання документів і електронних даних від виборчих комісій, банківських установ, операторів електронних комунікацій, органів ведення Державного реєстру виборців та інших установ. Така проблема виявлена у 28 % випадків. Відчутними недоліками організації спільної діяльності є формальне ставлення окремих суб'єктів до виконання своїх завдань (24 %); відсутність єдиного погодженого плану дій (23 %); а також неузгодженість алгоритму реагування на повідомлення про порушення виборчих прав, коли інформація надходить одночасно з кількох джерел (22 %). Додатково на результативність взаємодії негативно впливають відсутність належного контролю за виконанням доручень (20%); нечітке розуміння учасниками змісту і меж взаємодії (19 %); а також недостатня узгодженість нормативного регулювання (16 %).

3. Розглянуто основні форми використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, зокрема участь спеціаліста у проведенні огляду документів, електронних носіїв інформації та інших об'єктів; надання консультаційної допомоги слідчому під час виявлення, фіксації, вилучення та попереднього дослідження слідів кримінального правопорушення; застосування спеціальних знань при підготовці та проведенні слідчих (розшукових) дій; використання допомоги спеціалістів у сфері документознавства, комп'ютерної техніки, телекомунікацій, фінансового контролю, виборчого адміністрування та інших галузей; а також призначення судових експертиз.

Проаналізовано найбільш поширені види судових експертиз, що мають значення для розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, а саме: почеркознавчу, технічну експертизу документів, комп'ютерно-технічну, відео- та звукозапису, товарознавчу, а в окремих випадках – судово-психіатричну та портретну експертизи. Визначено їх доказове і тактичне значення, а також сформовано орієнтовні питання, які доцільно ставити експерту залежно від об'єкта дослідження і конкретної слідчої ситуації. Їх залучення сприяє не лише розширенню можливостей слідства, а й підвищує результативність взаємодії слідчого з експертами, спеціалістами та іншими суб'єктами кримінального провадження.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

3.1 Огляд

Досудове розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні передбачає проведення комплексу слідчих дій, спрямованих на своєчасне виявлення, належну фіксацію, вилучення та процесуальне закріплення доказової інформації. Особливість цієї категорії кримінальних правопорушень полягає в тому, що вони нерідко вчиняються в умовах обмеженого часу, швидкої зміни обстановки, значної кількості учасників виборчого процесу та активного використання документів, технічних засобів зв'язку, електронних ресурсів і агітаційних матеріалів. Саме тому ефективність досудового розслідування значною мірою залежить від правильного визначення першочергових слідчих (розшукових) дій, їх своєчасного проведення та належного процесуального оформлення [77].

З прийняттям чинного КПК України законодавець нормативно закріпив самостійне значення слідчих (розшукових) дій, виділивши їм окрему главу кримінального процесуального закону. У загальному вигляді слідчі (розшукові) дії потрібно розглядати як передбачені законом процесуальні засоби збирання, перевірки та фіксації доказів, застосування яких забезпечує досягнення завдань кримінального провадження [72, с. 368]. Їх проведення допускається лише після внесення відповідних відомостей до ЄРДР, за винятком окремих невідкладних випадків, прямо передбачених законом, зокрема коли до внесення таких відомостей може бути проведений огляд місця події [77]. Для розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав це положення має особливе значення, оскільки саме на початковому етапі часто виникає необхідність

у негайному реагуванні на факти підкупу виборців, незаконного знищення або приховування виборчої документації, перешкоджання здійсненню виборчого права, незаконного втручання в роботу виборчих комісій, порушення таємниці голосування або фальсифікації виборчої документації.

Тактика слідчих дій передбачає їх проведення згідно з певними стадіями. До таких стадій відносяться: підготовка; проведення; фіксація ходу та результатів; оцінка отриманих результатів та визначення їх значимості, місця в системі доказової інформації у кримінальному провадженні. На кожній із стадій вирішуються важливі завдання, виконується комплекс загальних і спеціальних завдань. Наприклад, на стадії підготовки визначаються завдання слідчої дії, шляхи їх досягнення, проводиться системний аналіз вихідної слідчої ситуації, оцінка наявної доказової та орієнтуючої інформації; обираються доцільні місце та час проведення, визначається коло її учасників, завдання кожного, з'ясовується потреба у застосуванні спеціальних знань, що відображається у відповідному плані (уявному чи письмовому). У подальшому здійснюється безпосередня реалізація поставлених завдань, залучаються відповідні учасники (наприклад, спеціалісти, поняті тощо), роз'яснюються їх права та обов'язки, створюються умови для безпосереднього контакту слідчого із об'єктом, який досліджується (людина, предмет, місцевість), застосовуються тактичні прийоми, забезпечується захист доказів від впливу зацікавлених осіб, що може виразитися у їх знищенні, прихованні, маскуванні чи фальсифікації; перевіряються версії, отримується нова доказова та орієнтуюча інформація. Фіксація ходу та результатів слідчих дій спрямована на максимально повне та точне відображення змісту й умов отриманих результатів [153; 154, с. 121–122].

Співвідношення організаційних і тактичних аспектів у структурі слідчих (розшукових) дій полягає в їх частковому суміщенні, оскільки поряд із застосуванням власне організаційних заходів і тактичних прийомів наявна низка заходів спільного організаційно-тактичного характеру, які однаковою мірою можуть відноситися як до тактики, так і до організації їх проведення [81].

Аналіз практики розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень дає підстави стверджувати, що з метою виявлення, встановлення та фіксації відомостей про обставини, які підлягають доказуванню, найчастіше проводяться огляд місця події, огляд приміщень, у тому числі приміщень виборчих комісій, штабів, службових кабінетів, транспортних засобів, житла чи іншого володіння особи, а також огляд документів, предметів, технічних носіїв інформації й інших матеріальних об'єктів. Залежно від способу вчинення кримінального правопорушення об'єктами огляду можуть бути виборчі бюлетені, протоколи дільничних чи територіальних виборчих комісій, списки виборців, акти, заяви, скарги, чорнові записи, мобільні телефони, комп'ютерна техніка, носії цифрової інформації, агітаційна продукція, грошові кошти, товарно-матеріальні цінності, що використовувалися як предмет неправомірного впливу на волевиявлення виборця. Вибір і послідовність проведення таких слідчих (розшукових) дій зумовлюються як об'єктивними чинниками, зокрема характером слідчої ситуації, дефіцитом часу, ризиком втрати слідів кримінального правопорушення, так і суб'єктивними, пов'язаними з оцінкою ситуації слідчим, прокурором чи слідчим суддею [101, с. 5–6].

Огляд місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод має низку тактичних особливостей, зумовлених специфікою предмета доказування. Загальні вимоги до проведення цієї слідчої (розшукової) дії залишаються незмінними: своєчасність, невідкладність, повнота, об'єктивність, активність, методичність, послідовність та належне керівництво діями всіх учасників огляду [101, с. 5–6]. Перед початком огляду слідчий повинен оцінити характер місця події, визначити межі огляду, коло учасників, а також забезпечити збереження слідів і предметів, що можуть мати доказове значення. У разі проведення огляду в приміщенні виборчої комісії або іншому місці, пов'язаному з організацією чи проведенням виборчого процесу, особливу увагу слід приділяти дотриманню порядку поводження з документацією, виборчими бюлетенями, печатками, списками виборців та іншими офіційними матеріалами, оскільки їх пошкодження, переміщення або

змішування може не лише ускладнити доказування, а й вплинути на відновлення реальної картини події.

Залежно від обстановки місця події можуть застосовуватися різні способи проведення огляду: концентричний, ексцентричний, лінійний, секторний чи маршрутний [109, с. 139]. Конкретний спосіб обирається слідчим з урахуванням особливостей просторового розташування об'єктів, кількості учасників огляду, наявності декількох локальних ділянок, що потребують фіксації, а також ризику втрати окремих слідів. У провадженнях цієї категорії огляд нерідко проводиться в місцях масового перебування осіб – приміщеннях для голосування, коридорах, холах, службових кабінетах, прилеглий території, транспортних засобах, біля виборчих дільниць тощо. За таких умов особливої ваги набуває належна організація доступу до місця події, обмеження переміщення сторонніх осіб і недопущення знищення або спотворення обстановки.

У кримінальних провадженнях щодо підкупу виборців або незаконного надання вигод з метою впливу на результати голосування під час огляду можуть бути виявлені та вилучені грошові кошти, списки осіб, які отримали чи мали отримати неправомірну вигоду, записники, роздруківки, пакети з продуктами чи товарами, розписки, рекламні та агітаційні матеріали, засоби зв'язку, за допомогою яких координувалися протиправні дії. У таких випадках огляд місця події доцільно поєднувати з фіксацією просторового розташування предметів, відеозаписом, фотозйомкою, а також, за наявності підстав, із проведенням інших слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуку, освідчування, тимчасового вилучення речей і документів, затримання особи в порядку ст. 208 КПК України. Якщо особа намагається приховати, знищити або позбутися предметів, що мають доказове значення, слідчий повинен забезпечити негайне виявлення й належне процесуальне закріплення таких об'єктів, незалежно від того, де саме вони були залишені – у приміщенні, транспортному засобі, на прилеглий території, у сміттєвих контейнерах, серед особистих речей тощо [6, с. 107].

До початку робочого етапу огляду слідчий має чітко визначити, яку саме інформацію необхідно одержати в результаті цієї слідчої (розшукової) дії.

У провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод йдеться не лише про виявлення безпосереднього предмета кримінального правопорушення, а й про встановлення документальних, речових і цифрових слідів, що підтверджують спосіб підготовки, організації, вчинення та приховування протиправного діяння. Залежно від конкретної правової кваліфікації необхідно виявити документи, які відображають хід виборчого процесу, зміст рішень виборчих комісій, результати підрахунку голосів, порядок видачі бюлетенів, включення чи невключення особи до списку виборців, обставини незаконної агітації, перешкоджання роботі комісії, організації підкупу чи незаконного контролю за волевиявленням. Саме такі матеріали дозволяють простежити механізм кримінального правопорушення, встановити роль кожного учасника, співвіднести законну процедуру із фактичними діями причетних осіб та виявити ознаки фальсифікації, тиску або незаконного впливу [187, с. 119–120].

У ході огляду важливе значення має виявлення слідів рук, мікрооб'єктів, слідів переміщення документів, упаковок, технічних пристроїв, засобів друку, а також інших матеріальних відображень контакту особи з предметами кримінального правопорушення [36, с. 50]. На практиці такі сліди можуть бути залишені на бюлетенях, сейфах, коробках, пакетах, дверях, столах, оргтехніці, мобільних телефонах, флеш-накопичувачах, комп'ютерному обладнанні та інших об'єктах. Їх виявлення здійснюється із застосуванням відповідних техніко-криміналістичних засобів і спеціальних знань. З огляду на це, до участі в огляді доцільно залучати спеціалістів, здатних не лише правильно виявити та вилучити сліди, а й забезпечити збереження властивостей об'єктів для подальших експертних досліджень [30, с. 65]. Особливого значення це набуває тоді, коли йдеться про огляд документації або технічних засобів, що можуть містити електронну інформацію про координацію незаконних дій, переписку, маршрути пересування, списки осіб чи інші цифрові сліди.

Результати огляду місця події підлягають обов'язковій фіксації у протоколі відповідно до вимог КПК України. У ньому мають бути послідовно та повно відображені всі дії слідчого, умови проведення огляду, характеристика

обстановки місця події, властивості виявлених об'єктів, місце їх знаходження, спосіб виявлення та вилучення [77]. Особливу увагу слід приділяти точному опису виборчої документації, матеріальних носіїв інформації, грошових коштів, агітаційної продукції, пакувальних матеріалів, технічних пристроїв та інших речей, що мають значення для кримінального провадження. Усі вилучені предмети й документи повинні бути належним чином упаковані, опечатані та засвідчені підписами учасників слідчої дії. Якщо провести детальний огляд окремих речей або документів безпосередньо на місці неможливо, вони тимчасово опечатуються і зберігаються до моменту проведення остаточного огляду в належних умовах [77].

Серед основних помилок під час огляду місця події можна виділити такі: не проведення огляду місця події у випадках, коли його проведення було необхідним; несвоєчасне проведення огляду місця події; неправильне визначення меж огляду; недоліки фіксації у протоколі специфічних об'єктів, предметів та обстановки; недостатнє застосування науково-технічних та інших спеціальних засобів для виявлення, вилучення, пакування речових доказів; проведення огляду місця події без відповідних спеціалістів (залучення до проведення спеціаліста одного профілю).

На відміну від огляду місця події, огляд житла чи іншого володіння особи має здійснюватися з дотриманням додаткових процесуальних гарантій. У провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав така слідча дія може бути необхідною у випадках, коли є підстави вважати, що за місцем проживання чи фактичного перебування особи зберігаються документи, списки виборців, чорнові записи, грошові кошти, агітаційні матеріали, електронні носії інформації, засоби зв'язку чи інші предмети, пов'язані з протиправною діяльністю. Практика свідчить, що значний обсяг доказової інформації у справах цієї категорії міститься саме в документах та електронних даних, які відображають підготовку й координацію незаконних дій, розподіл ролей між учасниками, комунікацію з представниками виборчих комісій, виборцями, кандидатами, довіреними особами чи іншими суб'єктами виборчого

процесу [70]. Тому огляд таких об'єктів повинен бути ретельним, системним та орієнтованим не лише на виявлення окремих речей, а й на встановлення логічних зв'язків між ними.

Огляд документів є різновидом слідчої (розшукової) дії, яка проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення і полягає у вивченні та дослідженні документів для встановлення ознак, що надають їм значення речових доказів [70]. У процесі такого огляду необхідно перевіряти відповідність документів установленим формам, послідовність, повноту і правильність заповнення їх реквізитів, дотримання порядкової нумерації, наявності необхідних підписів, печаток, штампів, відміток та інших обов'язкових елементів [12, с. 171–172]. Для кримінальних проваджень щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина ця слідча (розшукова) дія має особливе значення, оскільки значна частина доказової інформації у справах цієї категорії фіксується саме в документах виборчого процесу, службових паперах, електронних реєстрах, офіційних протоколах, заявах, актах, списках та інших носіях інформації.

Під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав об'єктами огляду можуть бути найрізноманітніші документи-речові докази: письмові документи, фото- і відеоматеріали, електронні документи, пластикові картки, комп'ютерні файли, цифрові носії інформації, роздруківки з інформаційних систем, списки виборців, протоколи засідань виборчих комісій, бюлетені, заяви, скарги, акти, реєстраційні журнали, документи щодо видачі бюлетенів, документи про підрахунок голосів, а також матеріали агітаційного чи організаційного характеру. Ураховуючи те, що особи, причетні до вчинення таких кримінальних правопорушень, після одержання інформації про початок кримінального провадження можуть знищити, приховати, замінити або фальсифікувати документи, які їх компрометують, слідчий повинен проводити відповідні слідчі дії без зволікання. При цьому важливо враховувати необхідність проведення оглядів, а за наявності підстав – і обшуків, як за місцем

роботи осіб, причетних до організації чи проведення виборчого процесу, так і за місцем їх проживання, фактичного перебування, у транспортних засобах, штабах, приміщеннях громадських організацій, а також у місцях зберігання документації чи технічних носіїв інформації. Такі документи можуть виступати як безпосереднім засобом учинення кримінального правопорушення, так і способом його приховування [128].

У цій категорії кримінальних проваджень слідчий завчасно має володіти інформацією про перелік типових документів, що створюються та використовуються в межах виборчого процесу, а також про порядок їх оформлення, обігу, зберігання і передачі. Йдеться, зокрема, про документи виборчих комісій, списки виборців, журнали реєстрації, акти про порушення, протоколи підрахунку голосів, рішення комісій, реєстраційні документи кандидатів, фінансові документи виборчих фондів, документи щодо виготовлення й передачі бюлетенів, доручення, заяви, звернення, скарги, документи щодо організації голосування за місцем перебування виборців, а також інші папери, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих, інформаційних і контрольних функцій у сфері виборчого процесу. Знання цих документів, їх структури та нормативно визначених реквізитів дозволяє слідчому своєчасно виявити відхилення від установленого порядку документообігу, ознаки підроблення, внесення недостовірних відомостей чи інші порушення, що мають доказове значення.

Водночас варто наголосити, що огляд документів як самостійну слідчу (розшукову) дію доцільно проводити тоді, коли відповідний документ не було належним чином оглянуто й описано в протоколах інших процесуальних дій, під час яких його виявлено, вилучено або надано. Практика свідчить, що у провадженнях цієї категорії слідчі нерідко ставляться до огляду документів формально, обмежуючись поверховим описом, несвоєчасним складанням протоколу, неповною фіксацією ознак документа чи недотриманням правил поводження з ним, що ускладнює подальше доказування та може викликати сумніви у належності й допустимості такого доказу. Саме тому огляд документів

у кримінальних провадженнях щодо порушення виборчих прав не повинен зводитися до суто технічного переліку виявлених паперів, а має бути спрямований на встановлення їх доказових властивостей, змістових зв'язків та ролі у механізмі вчинення кримінального правопорушення.

Перед початком огляду документа слідчий повинен з'ясувати його загальний характер і призначення, вивчити зовнішній вигляд, стан, зміст, спосіб виготовлення, а також ужити заходів щодо виявлення ознак підроблення, внесення змін чи інших аномалій. Як уже зазначалося, під час роботи з документами необхідно дотримуватися певних правил поведінки з ними, а саме:

- брати документ пінцетом, руками в рукавичках або за кути, щоб не знищити відбитки пальців і не залишити власних;
- не робити на ньому жодних написів, позначок, не ставити відтисків печаток і штампів;
- не перегинати і не створювати зайвих складок;
- не підшивати до справи;
- не скріплювати скріпками та не наклеювати на підкладку.

Під час подальшого огляду документів увагу варто акцентувати на їх змісті, дотриманні передбаченої форми, наявності всіх необхідних реквізитів, а також відповідності порядку оформлення вимогам виборчого законодавства й іншим нормативним актам. Так, може бути встановлено відсутність необхідних реєстраційних номерів, печаток, підписів членів виборчої комісії, дати та часу складання документа, передбачених законом відміток, додатків, пояснень, а також наявність виправлень, розбіжностей між примірниками чи внесення відомостей, що не відповідають реальним обставинам [5, с. 649]. Аналогічно доказове значення можуть мати випадки, коли документ оформлено з порушенням компетенції відповідного суб'єкта, у незвичному порядку, поза межами встановленої процедури, без належного розгляду чи за наявності письмових вказівок про ухвалення певного рішення всупереч законодавчо визначеним вимогам. Такі відомості можуть свідчити про маніпуляції

з виборчою документацією, незаконне втручання у роботу виборчої комісії, фальсифікацію результатів голосування або інші форми протиправного впливу на реалізацію виборчих прав громадян.

Отже, під час проведення огляду документів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод криміналістичний аналіз документів доцільно проводити в такій послідовності:

- з'ясувати, чи відповідає зафіксована в документі дія або процедура вимогам виборчого законодавства, положенням про компетенцію відповідного органу чи посадової особи, а також установленому порядку документування й документообігу;

- встановити, чи відсутні ознаки технічної підробки документа, зокрема чи є справжніми кутові штампи, круглі печатки, чи не є підробленими або скопійованими підписи, чи є ознаки підчистки, травлення, дописок, заміни аркушів або фрагментів тексту;

- з'ясувати, чи є ідентичними за змістом документи, що складаються у кількох примірниках;

- провести зустрічну перевірку документів, які відображають одну й ту саму виборчу дію або операцію з різних боків;

- перевірити відповідність між собою документів, що відображають різні, але взаємопов'язані етапи виборчого процесу [9, с. 161–162].

Описуючи документ у протоколі, необхідно зазначати такі відомості: повну назву і вид документа, серію та номер, коли, ким, кому і на який строк він виданий або складений, наявність підписів, відбитків печаток, штамтів, їх зміст і розміщення, чи виконано документ на бланку встановленого зразка, якість, колір і стан паперу, спосіб виконання тексту, колір барвника, зміст документа, наявні написи, пошкодження, плями, помарки, ймовірні ознаки підроблення. У протоколі також потрібно відображати технічні засоби та прийоми, використані під час огляду документа, а за необхідності – спосіб упаковки, опечатування та порядок зберігання вилученого об'єкта.

Певну специфіку при розслідуванні кримінальних правопорушень проти виборчих прав має огляд електронних документів, що зумовлено особливостями їх форми та способу існування. Під час огляду електронного документа слідчий повинен зафіксувати наявність, зміст і розміщення всіх реквізитів такого документа, звернути увагу на дату і час його створення, редагування, надсилання, кількість електронних примірників, адресатів, а також на наявність електронного підпису чи інших ідентифікаційних ознак [113]. Оригіналом електронного документа вважається електронний примірник з обов'язковими реквізитами, у тому числі електронним підписом автора. У разі надсилання документа кільком адресатам або його зберігання на кількох носіях кожен із таких примірників може вважатися оригіналом. Якщо автор створює ідентичні за інформацією та реквізитами електронний документ і документ на папері, кожен із них є оригіналом і має однакову юридичну силу. У справах цієї категорії це має особливе значення, оскільки електронна комунікація часто використовується для координації незаконних дій, передачі вказівок, формування списків, розсилки повідомлень виборцям, узгодження дій членів виборчих комісій або поширення незаконних матеріалів. Саме тому до проведення огляду електронних документів доцільно залучати спеціалістів у сфері комп'ютерної техніки, інформаційних технологій чи програмування.

Окремої уваги в межах огляду документів і предметів потребують об'єкти, що можуть підтверджувати факти підкупу виборців або незаконного стимулювання волевиявлення. У таких випадках огляду підлягають грошові кошти, сертифікати, талони, чеки, відомості видачі матеріальних цінностей, списки осіб, які отримали або мали отримати неправомірну вигоду, пакети з товарами, розписки, супровідні документи, а також інші предмети, індивідуальні ознаки яких називалися під час допиту заявника, свідка чи іншого учасника кримінального провадження. У протоколі огляду слід детально описати всі індивідуальні ознаки таких предметів, зокрема номінал, номери та прикмети купюр, упаковку, маркування, пошкодження, написи, а також інші характеристики, що дозволяють у подальшому ідентифікувати об'єкт. Якщо

в ході документування протиправної діяльності застосовувалися спеціальні хімічні речовини, це також має бути відображено в протоколі огляду, а відповідні зразки повинні бути відібрані та в подальшому направлені для проведення судової експертизи [135, с. 40–41].

Таким чином, огляд документів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина має самостійне та важливе доказове значення. Його результативність залежить від своєчасності проведення, глибини криміналістичного аналізу, правильного визначення кола документів, що підлягають дослідженню, дотримання правил поводження з ними, належної фіксації їх ознак та, за потреби, використання спеціальних знань. Саме завдяки цій слідчій (розшуковій) дії можливо встановити фактичні обставини порушення виборчих прав, виявити спосіб фальсифікації чи незаконного впливу на виборчий процес, а також забезпечити належну доказову основу для подальшого розслідування [49, с. 3179–3190; 52, с. 91–93].

3.2 Обшук

Відповідно до ст. 234 КПК України, обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб [77]. У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина ця слідча (розшукова) дія дозволяє своєчасно виявити та вилучити документи, предмети, електронні носії інформації, грошові кошти, агітаційні матеріали, списки виборців, чорнові записи, засоби зв'язку та інші об'єкти, що можуть містити відомості про підготовку, організацію, вчинення або приховування протиправних дій, спрямованих на порушення виборчих прав.

Фактичними підставами проведення обшуку є наявність достатніх даних вважати, що:

- 1) було вчинено або готується кримінальне правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина;
- 2) відшукувані речі й документи мають значення для досудового розслідування;
- 3) відомості, які містяться у відшукуваних речах і документах, можуть бути доказами під час судового розгляду;
- 4) відшукувані речі, документи або особи знаходяться в зазначеному у клопотанні житлі чи іншому володінні особи [76, с. 187].

Перед обранням організаційних і тактичних прийомів проведення цієї слідчої (розшукової) дії слідчому необхідно вирішити низку завдань, а саме: визначити об'єкти, на яких потрібно проводити обшук; предмети та документи, які потрібно відшукати й вилучити; послідовність проведення кожного обшуку; необхідність залучення спеціалістів тощо. Вказані завдання вирішуються на підставі аналізу матеріалів кримінального провадження. Необхідною умовою ефективного обшуку є наявність якісної орієнтуючої інформації, що може містити дані про час появи в приміщенні шуканих об'єктів, місце їх знаходження, індивідуальні ознаки, спосіб пакування, переміщення або приховування [189, с. 293].

Примусовий характер проведення обшуку полягає в тому, що процесуальне законодавство передбачає можливість його здійснення без згоди особи, у володінні якої він проводиться. Так, слідчий, прокурор під час проведення обшуку має право відкривати закриті приміщення, сховища, речі, долати системи логічного захисту, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється їх відкрити чи зняти (деактивувати) систему логічного захисту або якщо обшук здійснюється за відсутності осіб, зазначених у ч. 3 ст. 236 КПК України. Водночас такі та інші дії примусового характеру можуть вчинятися лише за наявності й на підставі вмотивованої ухвали слідчого судді про надання дозволу на обшук житла або іншого володіння особи [82]. З огляду на це,

дотримання конституційних і процесуальних гарантій під час проведення обшуку має принципове значення для забезпечення допустимості отриманих доказів.

Окрему увагу необхідно звернути на правову позицію Верховного Суду щодо неможливості передоручення виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи. Так, Верховний Суд колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 466/896/17 від 29 січня 2019 року постановив, що за змістом ч. 1 ст. 236 КПК України виконання ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи покладається особисто на слідчого чи прокурора і не може бути доручене в порядку п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України відповідним оперативним підрозділам. З метою одержання допомоги з питань, які потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор мають право запросити для участі в обшуку спеціалістів, однак це не звільняє їх від обов'язку особисто проводити обшук. Якщо обшук здійснюють інші особи, окрім слідчого чи прокурора, то це слід вважати суттєвим порушенням умов його проведення, а результати такого обшуку, відповідно до вимог статей 86, 87 КПК України, не можуть бути використані при прийнятті процесуальних рішень і не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку [108].

З урахуванням законодавчої регламентації положень про обшук, а також актуальної слідчо-судової практики, доцільно виокремити декілька типових ситуацій, у межах яких може виникати потреба в його проведенні у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав. По-перше, коли протиправне діяння вже реалізується і виникає необхідність невідкладно припинити незаконні дії, зокрема пов'язані з підкупом виборців, незаконним використанням виборчої документації, втручанням у роботу виборчих комісій або фальсифікацією виборчих документів. По-друге, коли кримінальне правопорушення вже було вчинене в минулому, а метою обшуку є своєчасне відшукування та вилучення доказів, що підтверджують його механізм, учасників, предмет і наслідки. По-третє, коли за матеріалами

кримінального провадження є достатні дані вважати, що протиправні дії, спрямовані на порушення виборчих прав, готуються до вчинення, а проведення обшуку необхідне для запобігання їх реалізації, виявлення знарядь, документів чи предметів, за допомогою яких така діяльність планується. У перших двох випадках процесуальних труднощів, як правило, виникає менше, оскільки об'єкти пошуку пов'язані з уже вчиненими діями. Натомість у третій ситуації проведення обшуку є водночас і необхідним, і більш складним з точки зору обґрунтування його фактичних підстав, оскільки слідчому потрібно переконливо довести не лише значення шуканих об'єктів, а й реальну загрозу вчинення кримінального правопорушення у найближчий час.

Аналіз практичної діяльності органів досудового розслідування свідчить, що типовими помилками, яких припускаються слідчі ще на етапі звернення до слідчого судді з клопотаннями про проведення обшуку в кримінальних провадженнях цієї категорії, є такі:

1) копії доданих до клопотання документів та інших матеріалів кримінального провадження, а також копія витягу з ЄРДР, у межах якого подається клопотання, не засвідчуються належним чином або є такими, зміст яких неможливо чітко встановити;

2) у клопотанні про проведення обшуку не міститься конкретної вказівки на те, в якому саме приміщенні необхідно провести обшук, хто є власником чи фактичним володільцем відповідного приміщення;

3) у клопотанні не зазначаються індивідуальні або родові характеристики предметів, документів чи електронних носіїв, які планується відшукати;

4) не розкривається зв'язок між конкретним місцем проведення обшуку та ймовірним зберіганням там документів, списків, засобів зв'язку, агітаційних матеріалів, грошових коштів чи інших об'єктів, пов'язаних із порушенням виборчих прав.

Після винесення ухвали слідчим суддею про дозвіл на проведення обшуку відбувається прибуття на місце його проведення та проникнення до приміщення, де він має бути здійснений. На цьому етапі також варто враховувати судову

практику Верховного Суду, який неодноразово визнавав неприпустимим проведення обшуку під виглядом огляду місця події, оскільки таким чином нівелюються вимоги судового контролю, передбачені ст. 223, ч. 2 ст. 234 КПК України. З огляду на це, у провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав слідчий повинен особливо чітко розмежовувати випадки, коли наявні підстави саме для огляду місця події, і випадки, коли фактично необхідно проводити обшук. Це має істотне значення, зокрема тоді, коли планується проникнення до приміщень виборчих штабів, офісів громадських організацій, помешкань членів виборчих комісій, кандидатів, довірених осіб, офіційних спостерігачів чи інших учасників виборчого процесу [99, с. 410].

У більшості випадків у кримінальних провадженнях цієї категорії обшук може проводитися за місцем проживання підозрюваних, за місцем їх роботи, у приміщеннях виборчих штабів, службових кабінетах, за місцем знаходження членів виборчих комісій, посередників, довірених осіб, близьких родичів або інших осіб, які можуть бути причетними до незаконної діяльності. Головною метою таких обшуків є пошук виборчої документації, яка була сфальсифікована або незаконно зберігалася; грошових коштів, товарів, сертифікатів чи інших матеріальних цінностей, що використовувалися для підкупу виборців; списків осіб, залучених до протиправної схеми; засобів зв'язку та комп'ютерної техніки; чорнових записів, агітаційних матеріалів, бланків, печаток, штампів, носіїв цифрової інформації, а також інших доказів, що свідчать про спосіб учинення кримінального правопорушення, роль окремих співучасників, характер їх взаємовідносин, підготовку, реалізацію та приховування протиправних дій [162, с. 50–51].

Для досягнення завдань обшуку в цій категорії кримінальних проваджень до його проведення доцільно залучати спеціалістів. Як слушно зауважує К. О. Чаплинський, фахівці надають керівнику операції та керівникам окремих пошукових груп консультації й рекомендації науково-технічного характеру, допомагають обрати найбільш ефективні прийоми, методи та засоби виявлення, збирання, фіксації й попереднього дослідження доказової інформації, а також

можуть брати участь у складанні планів, схем і креслень [169, с. 85]. У провадженнях щодо порушення виборчих прав залучення спеціалістів є особливо виправданим тоді, коли предметами пошуку виступають електронні документи, мобільні пристрої, комп'ютерна техніка, флеш-накопичувачі, серверне обладнання, засоби відеофіксації, а також документація, що потребує спеціального аналізу з точки зору порядку її оформлення та відповідності вимогам виборчого законодавства.

При залученні спеціаліста до обшуку необхідно враховувати: який саме вид обшуку буде проведено – приміщення, місцевості, транспортного засобу чи особи; які об'єкти підлягають пошуку – виборча документація, грошові кошти, списки виборців, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, засоби зв'язку, технічні носії інформації, агітаційна продукція, чорнові записи; дані про особу, щодо якої проводиться обшук, її процесуальний статус, зв'язок із виборчим процесом, можливу активну протидію проведенню обшуку; мету обшуку; якого саме спеціаліста або декількох спеціалістів слід запросити; чи є необхідність у проведенні тактичної операції, пов'язаної з одночасними обшуками у співучасників на різних об'єктах; особливості слідчої ситуації та час проведення обшуку [162, с. 50]. При цьому на відміну від традиційних слідів, правова природа кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням інформаційних технологій, вимагає відшуковувати нові методи їх збору та фіксації. Сучасний розвиток електроніки дозволяє зберігати великі масиви інформації в незначних за об'ємом пристроях. Електронна сутність самої інформації ставить особливі вимоги до слідчого для підготовки і проведення слідчих дій, у тому числі й обшуку. Так, до початку проведення обшуку слід одержати достовірні дані такого змісту: марка та конфігурація ЕОМ; наявність локальної мережі або підключення комп'ютера до глобальної мережі Internet; яка кваліфікація користувачів ЕОМ у галузі програмування та обчислювальної техніки; з'ясувати, чи використовується пристрій автономного та безперебійного живлення і до яких наслідків може призвести вимкнення електроенергії; одержати характеристику колективу співробітників, які обслуговують

обчислювальну техніку. Володіння такою інформацією дозволить слідчому вирішити основні завдання для збору доказової комп'ютерної інформації в процесі розслідування [2, с. 92].

Крім цього, ще до виїзду на місце проведення обшуку потрібно підготувати відповідну комп'ютерну техніку, яка буде використовуватися для зчитування та вилучення комп'ютерної інформації. Доцільно залучити спеціаліста з комп'ютерних систем (за освітою інженер-програміст, програміст-математик, інженер з технічної експлуатації та ремонту комп'ютерів). Знання спеціаліста будуть необхідні під час підготовки до обшуку, а також для оперативного аналізу інформації і кваліфікованого її вилучення [151, с. 128]. Більшість програмістів вважає, що на сучасному рівні розвитку обчислювальної техніки без участі професіонала знайти «заховану» в комп'ютері інформацію без ризику її знищення складно. Саме тому необхідно відразу після входу в приміщення організувати охорону комп'ютерної техніки, не дозволяти нікому вимикати електроживлення, торкатися клавіатури, змінювати положення комп'ютера та іншого обладнання. Вимкнення електроживлення з метою вилучення обладнання призведе до втрати часової пам'яті комп'ютера, а також може викликати ускладнення із запуском системи в майбутньому, тому що вона може бути захищена паролями на програмно-математичному чи електротехнічному рівні [57, с. 168]. На практиці нерідко виникає потреба у «груповому обшуку», тоді, коли існує необхідність одночасно провести обшуки у членів виборчої комісії, організатора підкупу, посередника, керівника штабу та осіб, які здійснювали розповсюдження інформації в мережі інтернет, матеріальних цінностей або координацію незаконних дій.

Для того щоб проведення обшуку було раптовим, а причетні особи не мали можливості знищити документи, стерти електронні дані, приховати грошові кошти, пакети з товарами, списки або інші сліди кримінального правопорушення, необхідно забезпечити швидке й організоване проникнення до приміщення, встановити з моменту прибуття спостереження за вікнами, дверима, технічними виходами та іншими шляхами можливого винесення чи

знищення речей, а також унеможливити втечу осіб або передачу ними інформації співучасникам [1, с. 67]. У кримінальних провадженнях щодо виборчих прав ця вимога набуває особливого значення, оскільки документи, засоби зв'язку та електронні дані можуть бути знищені або змінені впродовж лічених хвилин, а тому фактор раптовості є однією з ключових умов результативності обшуку.

Отже, організація обшуку включає складання плану його проведення з урахуванням таких тактичних рекомендацій:

- проведення комплексу заходів з метою встановлення місць можливого зберігання документів, списків, бюлетенів, комп'ютерної техніки, електронних носіїв інформації, грошових коштів, агітаційних матеріалів та інших об'єктів, що містять інформацію, яка цікавить слідство, а також місцезнаходження особи, яка буде присутня при обшуку;

- підготовка процесуальних документів для проведення обшуку, добір співробітників правоохоронних органів, спеціалістів і формування з них окремих груп; вирішення питання забезпечення технічними засобами, відеотехнікою, засобами зв'язку, пакувальними матеріалами, техніко-криміналістичними засобами;

- проведення перед обшуком загального інструктажу груп: доведення до кожної групи переліку предметів і документів, що підлягають вилученню, а також орієнтовних місць їх знаходження; здійснення розстановки сил по об'єктах проведення обшуків і встановлення зв'язку між старшими груп та слідчим, який здійснює досудове розслідування, для координації дій; визначення періодичності виходу на зв'язок із повідомленням про виявлення шуканих об'єктів і коригування пошукової роботи, що дозволить своєчасно вирішити питання про необхідність вилучення «сумнівних» документів, речей або електронних носіїв та їх належність до події кримінального правопорушення [9].

Невідкладними діями слідчого після проникнення на місце обшуку у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є: пред'явлення службового посвідчення, ознайомлення присутніх з ухвалою слідчого судді про обшук,

роз'яснення особам, які перебувають у приміщенні, правил поведінки під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії, а також організація негайного контролю за обстановкою на об'єкті.

Одночасно членам слідчої групи доцільно доручити швидко оглянути приміщення для встановлення кола осіб, які на ньому перебувають, та запобігання можливості приховати, знищити або спотворити документи, електронну інформацію, грошові кошти, списки виборців, агітаційні матеріали, печатки, бланки, бюлетені чи інші об'єкти, що мають доказове значення [105, с. 198]. Особливо важливо заборонити присутнім особам торкатися працюючих комп'ютерів, мобільних телефонів, електронних носіїв інформації, не допускати будь-яких маніпуляцій із комп'ютерною технікою, якщо наслідки таких дій наперед невідомі, а за потреби – видалити персонал або інших осіб до окремого приміщення з метою унеможливлення протидії проведенню обшуку [168].

Під час проведення обшуку доцільно застосовувати низку усталених тактичних прийомів, адаптованих до особливостей розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав, зокрема:

- послідовне та вибіркове обстеження, за якого дослідження проводиться ретельно, з усіх боків, а кожний об'єкт вивчається окремо, включаючи його приховані частини;
- паралельне і зустрічне обстеження, що є доцільним під час обшуку великих приміщень, зокрема штабів, офісів, службових кабінетів, складських або архівних кімнат;
- поєднання одиночного та групового обшуків, коли залежно від підготовленості учасників пошук здійснюється або керівником групи, або декількома пошуковими ланками одночасно;
- застосування відволікаючих прийомів, зокрема зміни послідовності обшуку чи умисного акцентування уваги на другорядних об'єктах, особливо у випадках, коли є орієнтовна інформація про місце зберігання шуканого;

- проведення розвідувального опитування, що дозволяє краще запам'ятати обстановку виявлення документів, печаток, штампів, бланків, а також спрогнозувати можливі способи протидії розслідуванню [173, с. 142];

- спостереження за реакціями та поведінкою обшукуваних осіб, оскільки хвилювання, зміна тону голосу, жестів, міміки, спроби переключити увагу слідчого чи перешкодити доступу до окремих предметів можуть свідчити про приховування значущих об'єктів;

- постійний обмін інформацією між учасниками обшуку щодо виявлених предметів, способів їх приховування та прийомів виявлення;

- забезпечення безперервного зв'язку між групами, якщо обшук проводиться одночасно на кількох об'єктах [9, с. 169–170].

Зазвичай під час проведення обшуку у кримінальних провадженнях щодо порушення виборчих прав і свобод людини і громадянина виявленню та вилученню підлягають:

- виборча документація, яка відображає організацію, перебіг та результати виборчого процесу, зокрема списки виборців, протоколи засідань виборчих комісій, акти, заяви, скарги, журнали реєстрації, документи щодо видачі бюлетенів, підрахунку голосів та передачі виборчої документації;

- документи, що визначають правовий статус суб'єктів виборчого процесу, їх повноваження, обов'язки та порядок діяльності, зокрема рішення про утворення виборчих комісій, накази, доручення, посадові інструкції, акти розподілу обов'язків;

- документи, пов'язані з організацією передвиборної агітації, фінансуванням виборчої кампанії, функціонуванням виборчих фондів, виготовленням та поширенням агітаційної продукції;

- грошові кошти, сертифікати, талони, продукти, товари, інші матеріальні цінності, що могли використовуватися для підкупу виборців або незаконного впливу на їх волевиявлення;

- предмети і документи, які мають інше значення для кримінального провадження, зокрема мобільні телефони, пластикові картки, платіжні квитанції, чорнові записи, записники, блокноти, перепустки, посвідчення;

- комп'ютери, периферійні пристрої, серверне обладнання, флеш-накопичувачі, зовнішні жорсткі диски, камери відеоспостереження, засоби друку, електронні носії інформації та інші технічні пристрої.

Разом з тим під час обшуку можуть бути виявлені й вилучені речі, дозвіл на відшукування та вилучення яких прямо не передбачений ухвалою слідчого судді, однак які мають очевидне значення для кримінального провадження або вилучені з цивільного обігу. У кримінальних провадженнях цієї категорії це можуть бути, наприклад, незадекларовані грошові кошти, неоформлені списки виборців, бланки документів, додаткові печатки, технічні засоби зв'язку, носії інформації, що містять відомості про організацію незаконного впливу на виборчий процес. У подальшому підозрювані чи інші особи можуть надавати пояснення щодо походження таких речей або пред'являти документи, які нібито підтверджують законність їх набуття чи зберігання. Проте такі пояснення та документи підлягають ретельній перевірці, оскільки на практиці вони нерідко виявляються неправдивими, а самі документи – підробленими. У подібних випадках доцільним є призначення техніко-криміналістичних експертиз документів, зокрема з метою встановлення давності їх виготовлення, внесення змін чи технічних способів підроблення [170, с. 170–171].

Успіх розслідування у цій категорії кримінальних проваджень значною мірою залежить від правильної фіксації та вилучення виявлених слідів кримінального правопорушення як у процесуальному, так і в криміналістичному аспектах. Оскільки процесуальний закон основним способом фіксації слідчих (розшукових) дій визначає протокол, слідчий повинен детально описати основні фізичні та інші характеристики вилучених предметів, пристроїв, магнітних та інших постійних носіїв інформації, серійні номери апаратури, їх видимі індивідуальні ознаки, а також обстановку й місце їх виявлення [77]. Усі предмети та сліди, їх відбитки, копії, зліпки за допомогою спеціаліста упаковуються та

опечатуються згідно з установленими вимогами, передаються слідчому і долучаються до протоколу обшуку.

Другий примірник протоколу обшуку разом із доданим до нього описом вилучених документів і тимчасово вилучених речей (за наявності) вручають особі, у якої проведено обшук, а в разі її відсутності – повнолітньому членові її сім'ї або представникові. Під час проведення обшуку на підприємстві, в установі, організації, у приміщенні виборчого штабу чи іншому юридично оформленому об'єкті другий примірник протоколу вручають керівнику або представникові відповідної установи чи організації (ч. 9, 10 ст. 236 КПК України) [77].

Необхідно також відзначити, що після затримання особи в приміщенні, де проводиться обшук, може здійснюватися її особистий обшук з дотриманням правил, передбачених ч. 3 ст. 208, ч. 7 ст. 223 та ч. 5 ст. 236 КПК України [77]. У кримінальних провадженнях щодо виборчих прав така слідча дія має важливе значення, зокрема у випадках документування підкупу виборців, передачі грошових коштів, талонів, списків, агітаційних матеріалів чи інших предметів, які особа може намагатися приховати при собі або швидко знищити. Тому під час проведення особистого обшуку доцільно дотримуватися таких рекомендацій:

- фізичне затримання повинно плануватися і проводитися в місці, що унеможлиблює втечу особи або вчинення нею дій, спрямованих на позбавлення предметів кримінального правопорушення чи слідів протиправної діяльності;

- під час затримання доцільною є присутність понятих для безпосереднього сприйняття події, що в подальшому дасть змогу засвідчити спроби особи позбутися документів, грошових коштів, мобільних телефонів чи інших предметів;

- з метою забезпечення неупередженості кримінального провадження не слід залучати до особистого обшуку тих самих понятих, які брали участь у попередніх етапах документування протиправної діяльності, а також необхідно залучати понятих однієї статі з особою, щодо якої проводиться особистий обшук;

– для належної фіксації проведення обшуку за допомогою технічних засобів доцільно залучити спеціаліста, який здійснюватиме відеозйомку слідчої дії, а за можливості забезпечити фіксацію події з двох ракурсів [187, с. 121–122].

Обшук елементів одягу під час особистого обшуку доцільно починати з кишень. Далі обстежують подвійні шари тканини, комірці, лацкани, пояси, підкладки, інші частини одягу, у яких можуть бути сховані документи, грошові кошти, картки, записки, флеш-накопичувачі, телефони або інші предмети, що мають значення для кримінального провадження. Завершується обшук одягу обстеженням супутніх предметів – сумок, портфелів, гаманців, папок, кейсів, пакетів та інших речей, що перебувають при обшукуваній особі. Слідчий та залучений спеціаліст оглядають виявлені об'єкти з метою встановлення слідів і ознак, які можуть свідчити про їх належність конкретній особі або використання у механізмі кримінального правопорушення. За наявності підстав такі предмети можуть бути оброблені з метою виявлення слідів рук, що має особливе значення для спростування можливих заяв про нібито підкидання відповідних речей.

Таким чином, тактика проведення обшуку у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина вимагає поєднання фактору раптовості, належного використання спеціальних знань та максимально повної фіксації всіх результатів цієї слідчої (розшукової) дії. Саме за таких умов обшук здатний забезпечити виявлення та належне вилучення документів, предметів і слідів, що мають визначальне значення для встановлення істини у кримінальному провадженні.

Варто окремо зауважити, що в умовах дії воєнного стану в Україні проведення загальнодержавних і місцевих виборів не здійснюється, що прямо впливає зі ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [121] та ст. 20 Виборчого кодексу України [16]. Водночас це не означає, що відповідна проблематика втрачає наукову й практичну актуальність.

По-перше, кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина могли бути вчинені до запровадження воєнного стану, але

залишатися предметом досудового розслідування й судового розгляду в період його дії. Тобто, це час для роботи над кейсами з попередніх кампаній. За даними ОПОРА, яка здійснює моніторинг судових рішень, оприлюднених в Єдиному державному реєстрі судових рішень, упродовж 2022–2024 років було верифіковано 16 вироків у справах про виборчі правопорушення. Із них 4 вирoki ухвалено за ст. 157 КК України, 3 – за ст. 158 КК України, 7 – за ст. 158-1 КК України, 2 – за ст. 158-3 КК України; крім того, за ст. 160 КК України зафіксовано 2 виправдувальні вирoki. Найбільша кількість судових рішень стосувалася незаконного використання виборчого бюлетеня [33].

По-друге, агресія росії проти України зумовила істотне оновлення кримінального процесуального законодавства, у тому числі в частині регламентації режиму досудового розслідування в умовах воєнного стану, а відтак ці зміни не можуть бути залишені поза увагою при характеристиці порядку проведення окремих слідчих (розшукових) дій [152. с. 196; 104]. Саме тому аналіз особливостей проведення обшуку в умовах воєнного стану є необхідним як з огляду на чинний процесуальний режим, так і з позицій подальшого практичного застосування відповідних положень після відновлення повноцінного виборчого процесу в Україні.

Військова агресія росії проти України спричинила низку змін до чинного законодавства, адаптуючи його до нагальних потреб і викликів, які диктують воєнні дії. Серед іншого, до КПК України було внесено зміни, що стосуються режиму досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень в умовах воєнного стану. Цілком логічно, що вказані зміни мали на меті врахувати та вирішити ризики і суперечливі ситуації, що можуть виникати на різних стадіях кримінального провадження в умовах воєнного стану [82; 77]. Так, відповідно до абз. 2 п. 1 та п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, обшук житла чи іншого володіння особи, а також обшук особи без надання відповідного дозволу слідчого судді може проводитися у випадку, коли відсутня об'єктивна можливість виконання слідчим суддею своїх повноважень, передбачених кримінальним процесуальним законом. У такому разі відповідні повноваження

здійснює керівник відповідного органу прокуратури за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором. Отже, за наявності передбачених законом умов керівник відповідного органу прокуратури отримує право без ухвали слідчого судді приймати рішення та надавати дозвіл на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, дотримуючись при цьому вимог ст. ст. 234, 235 КПК України. При цьому, згідно з абз. 1 п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, таке рішення приймається у формі постанови й обов'язково має містити обґрунтування правомірності здійснення керівником органу прокуратури повноважень слідчого судді у кожному конкретному випадку [77].

Поряд з цим в умовах воєнного стану при проведенні обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, а також обшуку особи, якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язане з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, відповідні слідчі (розшукові) дії можуть проводитися без їх участі. Як слушно зазначає Г. К. Тетерятник, двома основними факторами, що зумовили відповідні законодавчі зміни, є фактор небезпеки, який ставить під сумнів можливість участі понятих у процесуальних діях, та фактор швидкої змінюваності обстановки, що вказує на невідкладність проведення таких дій з метою збереження доказової інформації [152, с. 196]. У таких випадках хід і результати проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису [104].

Ще однією особливістю проведення обшуку в умовах воєнного стану є зміна його часових меж. Так, унаслідок змін до ч. 4 ст. 223 КПК України в умовах воєнного стану дозволяється проводити слідчі (розшукові) дії, у тому числі й обшук, у нічний час, тобто в період з 22 години до 6 години, без додаткового обґрунтування причин такої необхідності [77].

Отже, хоча вибори під час воєнного стану в Україні не проводяться, аналіз процесуальних особливостей обшуку в зазначених умовах не втрачає значення для дослідження досудового розслідування кримінальних правопорушень. У сучасних умовах обшук повинен мати невідкладний, процесуально виважений,

за потреби – комплексний («груповий») і водночас пропорційний характер, оскільки не всі виявлені під час його проведення предмети матимуть значення для конкретного кримінального провадження. Відповідно, навіть за відсутності поточного виборчого процесу, у науковому дослідженні доцільно враховувати законодавчі зміни, пов'язані з воєнним станом, оскільки вони безпосередньо впливають на процесуальний порядок одержання доказів та формують сучасний механізм здійснення досудового розслідування в Україні [48, с. 1233–1246].

3.3 Допит

Допит є однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій, змістом якої є отримання та фіксування у встановленій кримінальним процесуальним законом формі показань підозрюваного, свідка, потерпілого та інших учасників кримінального провадження, що містять відомості про відомі їм обставини, які мають значення для кримінального провадження. Процесуальний порядок проведення допиту закріплено у ст. ст. 65, 95–97, 133, 223–226, 232, 256 КПК України [77]. Допит, як зауважує С. Ю. Карпушин, фактично виступає необхідною та обов'язковою слідчою (розшуковою) дією у кожному кримінальному провадженні, оскільки є єдиним засобом формування такого процесуального джерела доказів, як показання. Отже, жодне кримінальне провадження не здійснюється без проведення допитів, зокрема під час досудового розслідування [43, с. 82]. Відповідно до ст. 95 КПК України, показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження [77].

Виклик учасника кримінального провадження для участі в допиті становить систему процесуальних дій, спрямованих на його інформування про необхідність явки до слідчого (дізнавача) із зазначенням процесуального статусу, в якому перебуває викликана особа, часу, дати і місця її прибуття,

слідчої (розшукової) дії, для участі в якій її викликають, а також наслідків неприбуття. Фактичними підставами для виклику учасника кримінального провадження для участі в допиті є:

- 1) наявність у слідчого достатніх підстав вважати, що особа може дати показання, які мають значення для кримінального провадження;
- 2) обов'язковість участі особи у допиті.

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина значення цієї слідчої (розшукової) дії є особливо вагомим, оскільки значна частина обставин таких протиправних діянь встановлюється саме через показання осіб, які брали участь у виборчому процесі, були його очевидцями, зазнали незаконного впливу або виконували організаційно-розпорядчі функції в межах виборчої кампанії [40].

Як свідчить аналіз слідчо-прокурорської практики, початок досудового розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина зазвичай зумовлює необхідність одержання пояснень від заявника, який, згідно з ч. 1 ст. 60 КПК України, є фізичною або юридичною особою, що звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого розпочати досудове провадження, і не є потерпілим. Водночас, з огляду на те, що КПК України не передбачає проведення окремого допиту заявника як самостійної процесуальної фігури, за конкретних обставин особа, яка звернулася із заявою про вчинення кримінального правопорушення, може бути допитана як свідок або потерпілий залежно від того, чи завдано їй певного виду шкоди внаслідок посягання на виборчі права і свободи [179; 180, с. 220].

Під час допиту заявника у кримінальних провадженнях цієї категорії необхідно з'ясувати, звідки йому стали відомі обставини кримінального правопорушення; у чому саме полягало порушення виборчих прав; який спосіб вчинення кримінального правопорушення, місце, час та інші обставини його вчинення; які документи, предмети, електронні носії або інші джерела можуть підтвердити факт протиправної діяльності; хто саме був присутній при події або

може підтвердити відповідні факти; чи звертався заявник до виборчої комісії, правоохоронних органів, суду, засобів масової інформації, офіційних спостерігачів або інших суб'єктів із повідомленням про порушення; у якій формі та коли це відбувалося; чи відомі йому інші аналогічні випадки на цій виборчій дільниці, у відповідному окрузі або під час конкретної виборчої кампанії; які взаємовідносини пов'язують його з особами, причетними до вчинення кримінального правопорушення; чи були погрози, примушування, обіцянки, надання матеріальних благ або інші форми незаконного впливу; кому ще, крім правоохоронних органів, заявник розповідав про ці факти; що саме спонукало його повідомити про кримінальне правопорушення [135].

Якщо заявник повідомляє про факти підкупу виборця, незаконного надання йому грошових коштів, товарів, послуг або інших благ з метою впливу на його волевиявлення, додатково необхідно з'ясувати:

- за яких обставин було висловлено пропозицію або передано неправомірну вигоду?
- що саме становило предмет такої вигоди?
- хто був ініціатором відповідних дій?
- яким чином координувалася передача коштів чи інших цінностей?
- чи були при цьому присутні інші особи?
- якими доказами заявник може підтвердити факт підкупу або спроби підкупу?
- чи фіксувалися відповідні обставини на фото-, відео- чи аудіозапис?
- чи отримував заявник інструкції щодо голосування, агітації, фотографування бюлетеня, демонстрації результатів волевиявлення або вчинення інших дій, що суперечать вимогам виборчого законодавства?

У випадках, коли йдеться про незаконне втручання в роботу виборчої комісії, фальсифікацію виборчої документації, перешкоджання здійсненню виборчого права чи порушення таємниці голосування, предмет допиту відповідно конкретизується з урахуванням способу вчинення кримінального правопорушення та ролі причетних осіб.

Загалом складність допиту визначається не лише тим, що слідчому нерідко протистоїть особа, яка не бажає давати правдиві показання, а й тим, що у показаннях добросовісного допитуваного можуть міститися помилки, перекручування чи суб'єктивні оцінки, які необхідно виявити й належно врахувати на шляху встановлення об'єктивних обставин кримінального провадження [64, с. 352–353]. У зв'язку з цим під час допиту, зокрема свідків, можуть виникати типові ситуації підвищеної складності:

- а) допитувана особа володіє необхідною інформацією, але приховує її;
- б) допитувана особа володіє необхідною інформацією, але навмисно її спотворює;
- в) допитувана особа сумлінно передає певні відомості, однак ця інформація не відповідає дійсності внаслідок спотворень сприйняття або реконструкції подій у пам'яті;
- г) допитувана особа не володіє необхідною інформацією [58; 23].

З огляду на це на початку допиту доцільно використовувати такі тактичні прийоми, як встановлення психологічного контакту, з'ясування анкетних і біографічних даних, проведення вільної бесіди. Після заповнення анкетної частини протоколу допитуваному спочатку пропонується у формі вільної розповіді викласти відомі йому факти, що становлять інтерес для органу досудового розслідування. Надалі слідчий ставить уточнювальні запитання, які конкретизують сказане, усувають прогалини та спонукають допитуваного до подальшої розповіді. При цьому питання повинні бути конкретними, лаконічними, такими, що не допускають подвійного тлумачення; не містити у своєму змісті підказки або відповіді; бути логічними, послідовними та не переводити розмову безпідставно з одного предмета на інший.

Вирішення питання про місце проведення допиту залежить від конкретної слідчої ситуації. Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав допити, як правило, проводяться або за місцем здійснення досудового розслідування, або за місцем перебування допитуваного. Проте в будь-якому разі слідчий повинен прагнути до того, щоб

місце допиту відповідало вимогам, висунутим до обстановки цієї слідчої (розшукової) дії: було зручним, сприяло встановленню психологічного контакту, забезпечувало зосередження уваги допитуваного на предметі допиту та гарантувало збереження таємниці досудового розслідування.

Ураховуючи результати вивчення слідчої практики, вважаємо за доцільне запропонувати певну градацію типових свідків у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, а саме:

1) члени виборчих комісій та інші суб'єкти організації виборчого процесу. До цієї групи належать голова, заступник голови, секретар, члени дільничних чи територіальних виборчих комісій, технічні працівники, інші особи, які забезпечували організацію голосування, підрахунок голосів, оформлення виборчої документації, транспортування бюлетенів і протоколів. Їх допитують передусім щодо обставин організації роботи виборчої комісії, прийняття рішень, ведення документації, порядку видачі бюлетенів, дотримання процедури підрахунку голосів, наявності стороннього втручання, тиску, фальсифікацій або інших порушень виборчого законодавства;

2) виборці, офіційні спостерігачі, довірені особи кандидатів, представники політичних партій, кандидати та їх уповноважені особи. Саме ці особи найчастіше безпосередньо сприймають факти порушення виборчих прав, незаконного впливу, підкупу виборців, перешкоджання голосуванню, порушення таємниці голосування, незаконної агітації або втручання в роботу виборчої комісії. Вони можуть надати інформацію про механізм учинення кримінального правопорушення, його учасників, спосіб дії, а також про наявність фото-, відео- чи інших матеріалів, що мають доказове значення;

3) інші особи, які володіють необхідною інформацією. До цієї категорії можуть належати працівники штабів, водії, охоронці, власники приміщень, особи, які виготовляли або розповсюджували агітаційні матеріали, надавали транспортні, поліграфічні, організаційні чи інші послуги, а також особи, яким відомі факти фінансування незаконних заходів, придбання товарів чи послуг для

підкупу виборців, перевезення бюлетенів, документів, печаток або інших об'єктів, пов'язаних з подією кримінального правопорушення.

Окремо потрібно враховувати, що члени сім'ї, близькі родичі та інші особи, передбачені законом, можуть посилатися на положення ст. 63 Конституції України та відмовлятися давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. У таких випадках слідчий повинен діяти виключно в межах процесуального закону, не допускаючи порушення конституційних гарантій, але водночас максимально використовуючи інші процесуальні можливості для одержання та перевірки доказової інформації.

Приймаючи рішення щодо часу проведення допиту у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, слідчий, як правило, виходить із конкретної слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування. Крім того, час допиту визначається з урахуванням важливості показань, якими, на думку слідчого, володіє допитуваний, його зв'язків з іншими особами, яких належить допитати, а також необхідності забезпечення послідовності проведення допитів. На вирішення цього питання впливають також обрана слідчим тактика, значення збереження таємниці досудового розслідування, характер переживань, які відчуває допитувана особа у момент проведення слідчої (розшукової) дії. Не рекомендується допитувати осіб, які перебувають у стані сильного хвилювання, незібраності, пригніченості або емоційної дестабілізації, до їх повернення в більш урівноважений стан, окрім випадків, коли такий допит є невідкладним [9, с. 144–145].

Водночас перелічені вище категорії свідків у кримінальних провадженнях зазначеної категорії можуть за певних умов набувати спеціального правового статусу, якщо повідомляють про інші супутні правопорушення, пов'язані, наприклад, із незаконним фінансуванням, зловживанням службовим становищем чи іншими діями, що мають ознаки корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень [114]. Предметом допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини у кримінальному

провадженні та притягнення винних осіб до відповідальності. Зокрема, під час допиту свідків у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина підлягають з'ясуванню такі обставини:

- який статус мала особа у виборчому процесі та які функції на неї були покладені?

- які саме дії або бездіяльність, на думку свідка, свідчать про порушення виборчих прав?

- який доступ до виборчої документації, бюлетенів, списків виборців, печаток, протоколів чи електронних систем мав підозрюваний?

- у яких стосунках перебував свідок із підозрюваним, іншими учасниками виборчого процесу, членами комісії, представниками штабів, кандидатами чи спостерігачами?

- за яких умов відбулося порушення виборчих прав, хто був його ініціатором, виконавцем, пособником або очевидцем?

- чи не висловлював підозрюваний наміру вчинити протиправні дії, чи не згадував про вже вчинене кримінальне правопорушення або підготовку до нього?

- чи не пов'язане відповідне посягання з фальсифікацією виборчої документації, підкупом виборців, незаконною агітацією, перешкоджанням здійсненню виборчого права, порушенням таємниці голосування або втручанням у діяльність виборчої комісії?

Зазначений перелік обставин може бути доповнений відомостями про:

- мету вчинення кримінального правопорушення проти виборчих прав;
- спосіб і форму протиправного впливу на виборчий процес;
- коло осіб, в інтересах яких було вчинено кримінальне правопорушення;
- чи не пов'язане відповідне посягання з учиненням інших кримінальних правопорушень.

У випадку зібрання достатніх доказів першому допиту підозрюваного передуює вручення письмового повідомлення про підозру у вчиненні відповідного кримінального правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина та роз'яснення прав підозрюваного відповідно до ст. ст. 42, 276–278 КПК України [77]. Так, згідно зі ст. 42 КПК України, підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276–279 цього Кодексу, повідомлено про підозру; особа, яку затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення; особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй унаслідок невстановлення місцеперебування, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень [77].

У протоколі допиту повинні бути відображені всі факти, повідомлені допитуваним, а також інформація про встановлені обставини порушення виборчого законодавства з посиланням на конкретні документи, предмети, протоколи, рішення виборчих комісій, технічні носії чи інші джерела відомостей. Під час допиту підозрюваного або свідка в окремих випадках може виникнути необхідність у залученні спеціаліста. Останній, з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, має право ставити запитання допитуваному, користуватися технічними засобами, звертати увагу слідчого або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів. Важливе значення, особливо при допиті підозрюваного, має також фіксація спеціалістом процесу слідчої (розшукової) дії за допомогою фото-, відео- та звукозапису.

Водночас вважаємо за необхідне навести типові властивості поведінки підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина під час допиту, що можуть перешкоджати ефективному проведенню цієї слідчої (розшукової) дії. До них, зокрема, належать:

- 1) штучність формально-логічної структури показань;
- 2) «відхід» від теми, коли допитуваний уникає прямих відповідей на конкретні запитання або ухиляється від висвітлення конкретних фактів,

посилаючись на необізнаність, непоінформованість чи відсутність пам'яті щодо певних обставин.

У разі невизнання вини, зокрема шляхом надання неправдивих показань, доцільно застосовувати тактичні прийоми, вироблені криміналістикою для подібних ситуацій. Це можуть бути прийоми емоційного впливу, прийоми логічного впливу та тактичні комбінації.

До прийомів емоційного впливу на підозрюваного, які можуть бути застосовані у кримінальних провадженнях цієї категорії, належать:

- спонукання до правдивих показань шляхом роз'яснення як несприятливих наслідків надання неправди, так і значення щирого визнання та активного сприяння досудовому розслідуванню;

- вплив на позитивні риси особистості допитуваного, використання його професійної репутації, авторитету, відповідальності за виконувані функції, ставлення до колективу, суспільства чи власного статусу;

- використання фактора раптовості шляхом постановки несподіваних питань у ситуації, коли допитуваний їх не очікує і внутрішньо налаштований на безпечний для себе перебіг допиту [64, с. 359–362].

Прийоми логічного впливу полягають у демонстрації невідповідності показань допитуваного дійсним обставинам кримінального провадження. До їх числа належать:

- пред'явлення доказів, що спростовують показання допитуваного: а) від менш вагомих до більш вагомих; б) шляхом пред'явлення відразу найбільш переконливого доказу;

- логічний аналіз суперечностей, що містяться в показаннях допитуваного;

- доведення безглуздості або внутрішньої суперечливості зайнятої ним позиції [64, с. 359–562].

Під тактичною комбінацією при допиті необхідно розуміти створення ситуації, розрахованої на неправильну оцінку її допитуваним, що об'єктивно призводить до його викриття. При тактичних комбінаціях можуть використовуватися:

- прийоми, спрямовані на приховування від допитуваного рівня поінформованості слідчого про окремі обставини кримінального провадження;
- метод непрямого допиту, який полягає у постановці питань, другорядних з погляду допитуваного, але фактично спрямованих на встановлення головної обставини;
- прийоми, спрямовані на створення ситуації, за якої допитуваний обмовляється, вступає у суперечність із власними показаннями або мимоволі розкриває факти, які намагався приховати [64, с. 359–562].

Отже, тактика допиту підозрюваного під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина полягає в такому:

- 1) належна підготовка до допиту;
- 2) складання плану допиту з чітким переліком обставин, що підлягають з'ясуванню;
- 3) підготовка всіх необхідних матеріалів кримінального провадження для можливого пред'явлення допитуваному;
- 4) за наявності декількох підозрюваних – починати допит доцільно з другорядних учасників або осіб, позиція яких є менш стійкою;
- 5) спочатку отримати показання щодо певних доказів, а вже потім, за необхідності, пред'явити їх як підтвердження сказаного;
- 6) пред'являти докази в порядку зростання їх переконливості – від менш значних до більш значних;
- 7) у разі вчинення кримінального правопорушення групою осіб – виявляти та використовувати під час допиту обставини, що свідчать про наявність суперечностей чи конфлікту інтересів між учасниками групи.

Зокрема, під час допиту особи, яка виконувала посередницькі, організаційні чи технічні функції у механізмі порушення виборчих прав, доцільно відразу з'ясувати: хто саме і за яких обставин залучив її до відповідної діяльності; чи не була вона сама ініціатором окремих дій; яку вигоду їй було обіцяно або фактично надано; коли вона зустрічалася з іншими учасниками події;

за яких обставин відбувалися такі зустрічі; хто може це підтвердити; які документи, предмети чи електронні засоби при цьому використовувалися; чи знала вона про незаконний характер своїх дій та їх спрямованість на порушення виборчих прав і свобод людини і громадянина [50, с. 79–83; 53, с. 1960–1971].

3.4 Тимчасовий доступ до речей і документів

У системі засобів кримінального процесуального доказування під час досудового розслідування важливе місце займають не лише слідчі (розшукові) дії, а й інші процесуальні засоби отримання, перевірки та забезпечення збереження доказової інформації. До їх числа належить і тимчасовий доступ до речей і документів, який у сучасній процесуальній доктрині обґрунтовано розглядається не лише як захід забезпечення кримінального провадження, а і як дієвий інструмент пізнавальної діяльності сторони обвинувачення [185].

Відповідно до чинного КПК України, тимчасовий доступ до речей і документів полягає в наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі й документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі наявності відповідного розпорядження слідчого судді чи суду, вилучити їх. Кримінальний процесуальний кодекс України також прямо встановлює, що застосування такого заходу можливе лише за умови доведення обґрунтованої підозри, виправданості ступеня втручання у права особи та можливості досягнення завдання, заради якого сторона звертається з відповідним клопотанням [77].

Не можна не погодитися з науковою позицією, відповідно до якої тимчасовий доступ до речей і документів має виразний пізнавальний потенціал, оскільки саме в процесі його реалізації слідчий або прокурор може одержати нову доказову інформацію, перевірити вже наявні відомості, уточнити коло причетних осіб, установити зміст документального обігу та виявити нові об'єкти, що мають значення для кримінального провадження. Разом з тим у науковій та навчальній літературі традиційно переважає аналіз процесуального боку цього

заходу, тоді як криміналістичні аспекти його підготовки, організації та тактики залишаються висвітленими недостатньо. Проте саме від правильної організації тимчасового доступу, конкретизації предмета вилучення, визначення кола володільців документів, логічного поєднання цього заходу з іншими процесуальними діями та дотримання вимог КПК України залежить як результативність отримання відомостей, так і належність та допустимість доказів, здобутих у такий спосіб [144, с. 114].

Для кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина тимчасовий доступ до речей і документів має особливе значення, оскільки в цій категорії кримінальних проваджень істотна частина доказової інформації міститься саме у документах, електронних носіях, журналах реєстрації, списках виборців, протоколах виборчих комісій, рішеннях, актах, фінансових документах, банківських матеріалах, даних операторів електронних комунікацій, а також в іншій службовій та цифровій документації. Практика застосування положень КПК України свідчить, що вже на початковому етапі розслідування виникає потреба у швидкому отриманні доступу до відповідних документів і відомостей, оскільки їх зміна, знищення, приховування або втрата можуть істотно ускладнити доказування механізму вчинення кримінального правопорушення. У цьому аспекті слушною видається позиція Ю. М. Чорноус про те, що процесуальні дії співвідносяться зі слідчими діями як ціле і частина: процесуальні дії охоплюють ширше коло передбачених законом заходів, відрізняючись від слідчих за метою, суб'єктним складом, порядком проведення та характером одержуваного результату [177, с. 49]. Під час розслідування слідчий здійснює процесуальні, слідчі, розшукові та організаційні заходи, і тимчасовий доступ до речей і документів посідає в цій системі самостійне функціональне місце [176, с. 7–8].

У науковій літературі витребування речей і документів у порядку ст. 93 КПК України розглядається як окремий спосіб одержання інформації, проте його ефективність прямо залежить від готовності володільця добровільно надати відповідні об'єкти. Саме тому у випадках, коли існує ризик відмови, зволікання,

спотворення або знищення документів, належним процесуальним механізмом виступає тимчасовий доступ до речей і документів на підставі ухвали слідчого судді чи суду. Чинний КПК України прямо передбачає зміст цього заходу, підстави його застосування, порядок розгляду клопотання, зміст ухвали, строк її дії та порядок виконання. Зокрема, в ухвалі має бути визначено особу, якій надається право доступу, володільця документів, назву й опис речей і документів, розпорядження про надання доступу, а строк дії ухвали не може перевищувати двох місяців [54, с. 249].

Згідно з п. 18 Листа Вищого спеціалізованого суду України від 05 квітня 2013 р. № 223-558/0/4-13, вилучення речей чи документів у межах тимчасового доступу може здійснюватися тоді, коли володілець не бажає добровільно їх передати, є підстави вважати, що він не зробить цього після отримання запиту або намагатиметься змінити чи знищити відповідні об'єкти, а також коли йдеться про речі й документи, що містять охоронювану законом таємницю, і таке вилучення є необхідним для досягнення мети заходу. У цьому ж листі вказано, що клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів має розглядатися не пізніше трьох днів із дня його надходження до суду, а якщо сторона обґрунтує реальну загрозу зміни або знищення документів, – невідкладно.

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина тимчасовий доступ до речей і документів найчастіше доцільно здійснювати в:

- територіальних, окружних чи дільничних виборчих комісіях – щодо протоколів, списків виборців, актів, журналів реєстрації, рішень комісій, документів про видачу бюлетенів, заяв, скарг, відомостей про організацію голосування та підрахунок голосів;

- органах ведення Державного реєстру виборців – щодо документів і відомостей, пов'язаних із включенням, виключенням або зміною даних виборців;

- банківських установах – щодо документів, які підтверджують рух коштів виборчих фондів, джерела фінансування виборчої кампанії, платежі за

виготовлення чи поширення агітаційної продукції, операції за рахунками осіб, причетних до організації підкупу виборців або іншого незаконного впливу;

- органах державної влади, місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях, документи яких містять допоміжну інформацію, що має значення для кримінального провадження;

- у володільців електронних даних, зокрема операторів електронних комунікацій, провайдерів відповідних сервісів, юридичних осіб чи установ, у яких можуть зберігатися записи відеоспостереження, електронне листування, технічні журнали або інші цифрові відомості.

У клопотанні слідчого, дізнавача чи прокурора про надання дозволу на тимчасовий доступ до речей і документів мають бути зазначені: короткий виклад обставин кримінального правопорушення; правова кваліфікація; конкретні речі й документи, доступ до яких планується отримати; підстави вважати, що вони перебувають або можуть перебувати у володінні конкретної фізичної чи юридичної особи; значення цих об'єктів для встановлення обставин кримінального провадження; а в разі необхідності вилучення – також обґрунтування такої потреби. Відповідні вимоги прямо випливають із ст. 160 КПК України, а судова практика додатково акцентує на необхідності доведення зв'язку між запитуваними документами та предметом доказування у конкретному кримінальному провадженні. Цю ж позицію підтримувала і Центральна виборча комісія, наголошуючи, що сторона кримінального провадження повинна довести суттєве значення витребуваних документів для встановлення важливих обставин.

Загальним правилом розгляду клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів є відкрите судове засідання з викликом особи, у володінні якої перебувають відповідні об'єкти. Разом з тим КПК України передбачає можливість розгляду такого клопотання без виклику володільця, якщо сторона кримінального провадження доведе наявність реальної загрози зміни або знищення речей і документів. При цьому закрите судове засідання і розгляд клопотання без виклику володільця не є тотожними процесуальними режимами:

перший пов'язаний із потребою захисту охоронюваної законом таємниці чи інших інтересів, передбачених ст. 27 КПК України, а другий – із ризиком втрати доказової інформації. Ці режими мають різну процесуальну природу і потребують окремого обґрунтування стороною кримінального провадження [131; 159]. Відповідні підходи впливають як із положень КПК України, так і з узагальнень судової практики.

Аналіз слідчо-судової практики дає підстави стверджувати, що значна кількість клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів виявляється недостатньо підготовленою. Попри те, що КПК України прямо не передбачає інституту «повернення» таких клопотань як самостійної процесуальної форми реагування, на практиці типовими підставами негативного процесуального наслідку стають: невказання конкретного володільця документів; відсутність обґрунтування можливості використання відомостей як доказів і неможливості доведення відповідних обставин іншим способом; долучення неналежно засвідчених або нечитабельних копій документів; відсутність витягу з ЄРДР чи належних матеріалів, якими обґрунтовується клопотання [112].

Проведений аналіз норм КПК України та практики їх застосування свідчить і про іншу проблему: інколи сторона обвинувачення намагається за допомогою тимчасового доступу до речей і документів досягти мети, яка більше притаманна слідчим (розшуковим) діям. В узагальненні судової практики наголошувалося, що тимчасовий доступ не повинен механічно підміняти собою інші передбачені КПК України інструменти збирання доказів. Водночас чинний КПК України прямо допускає вилучення речей і документів у межах тимчасового доступу за наявності передбачених законом підстав, а ЄСПЛ у справі «Власенко проти України» також описував цей інститут як механізм, що передбачає можливість ознайомлення, копіювання і, за відповідного рішення суду, вилучення речей та документів, у тому числі тих, що містять охоронювану законом таємницю. Тому правильним видається підхід, за якого питання про тимчасовий доступ вирішується не формально, а з урахуванням характеру

об'єкта, ступеня ризику його втрати, потреб доказування та співмірності втручання у права володільця.

Безпосередній порядок виконання ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ також має свої особливості. Особа, якій надано право доступу, зобов'язана пред'явити володільцю оригінал ухвали та вручити її копію. Володілець, своєю чергою, зобов'язаний надати доступ до речей і документів особі, зазначеній в ухвалі. Якщо на виконання ухвали вилучаються речі або оригінали чи копії документів, володільцю має бути залишено опис вилученого, а на його вимогу – копію вилучених оригіналів документів. У разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ слідчий суддя або суд за клопотанням сторони, якій надано право на доступ, має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку з метою відшукування та вилучення відповідних речей і документів.

Зауважимо, що відповідно до ст. 41 КПК України оперативні підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, НАБУ, Державного бюро розслідувань, органів Бюро економічної безпеки України, органів Державної прикордонної служби України, органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України здійснюють слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, дізнавача, прокурора, а підрозділ детективів, оперативно-технічний підрозділ і підрозділ внутрішнього контролю НАБУ – за письмовим дорученням детектива або прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури [77]. Під час виконання доручень слідчого, дізнавача, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Водночас співробітники оперативних підрозділів, за загальним правилом, не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора [77].

Таким чином, оперативні підрозділи мають право виконувати лише ті доручення, які прямо охоплюються положеннями ст. 41 КПК України, тобто

доручення на проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Тимчасовий доступ до речей і документів не належить до числа таких дій, а тому ототожнювати його із слідчими (розшуковими) діями немає правових підстав. Вказаний захід забезпечення кримінального провадження має іншу процесуальну природу, іншу мету та інший порядок застосування. Спільним між тимчасовим доступом до речей і документів та слідчими (розшуковими) діями є лише те, що всі вони здійснюються у межах кримінального провадження й можуть бути спрямовані на отримання доказової інформації. Однак цього недостатньо для їх ототожнення. Незважаючи на це, у практичній діяльності трапляються випадки, коли положення ст. 41 КПК України тлумачаться розширено, а виконання ухвали про тимчасовий доступ фактично покладається на оперативні підрозділи, що породжує сумніви щодо належності й допустимості отриманих результатів [77; 42].

Результати аналізу судової практики свідчать, що виконання оперативними підрозділами доручень слідчого, дізнавача чи прокурора на здійснення тимчасового доступу до речей і документів нерідко стає підставою для подальшого оскарження стороною захисту допустимості відповідних доказів. У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина така ситуація є особливо чутливою, оскільки значна частина доказової інформації міститься саме в документах виборчого процесу, даних електронних систем, інформації операторів телекомунікацій, банківських матеріалах, носіях цифрової інформації, а тому будь-яке порушення процесуального порядку їх отримання може істотно послабити позицію сторони обвинувачення.

З метою уникнення недоліків під час реалізації тимчасового доступу до речей і документів необхідно передбачати всі можливі слідчі ситуації. Зокрема, можуть мати місце:

- тимчасовий доступ до документів проводиться в особи, яка не створює конфліктної ситуації під час проведення заходу, а підстави вважати, що необхідні документи не будуть видані, приховані чи знищені, відсутні. Така

ситуація, як правило, характеризується безконфліктністю і виникає у випадках, коли документи, доступ до яких необхідний, мають значення для кримінального провадження насамперед завдяки фактичним даним, що містяться в їх змісті;

– є підстави вважати, що особа, у володінні якої знаходяться документи, не здійснить їх передачу добровільно. Така ситуація характеризується тим, що володілець документів відмовляється передавати їх слідчому для ознайомлення, посилаючись на охоронювану законом таємницю, необхідність погодження видачі документів із керівництвом, на внутрішні правила зберігання документації або інші обставини;

– є підстави вважати, що особа, у володінні якої знаходяться документи, намагатиметься змінити або знищити відповідні документи [144, с. 116–117]. Найбільш несприятлива ситуація, яка зазвичай виникає тоді, коли володільцем документів є підозрюваний, особа, пов'язана з ним, або інший учасник протиправної діяльності, а самі документи не належать до категорії суворой звітності чи можуть бути швидко приховані, змінені або знищені.

Залежно від обставин кримінального провадження та місця здійснення тимчасового доступу до речей і документів доцільно також забезпечити участь спеціаліста. У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина такими спеціалістами можуть бути фахівці у сфері виборчого процесу, документознавства, інформаційних технологій, телекомунікацій, банківської діяльності, бухгалтерського обліку або інші обізнані особи, які допоможуть визначити, які саме документи чи електронні дані доцільно вилучати або копіювати, яке їх доказове значення та які з них потребують першочергового дослідження.

Як уже зазначалося, у переважній більшості випадків предметом тимчасового доступу до речей і документів під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є документація, пов'язана з організацією, проведенням, фінансуванням та документальним оформленням виборчого процесу. Такі документи доцільно поділити на такі основні групи:

– документи, що безпосередньо відображають перебіг виборчого процесу: списки виборців; протоколи засідань виборчих комісій; протоколи про підрахунок голосів; акти, заяви, скарги; журнали реєстрації документів; документи про видачу бюлетенів; рішення виборчих комісій; документи щодо організації голосування за місцем перебування виборців; акти про порушення виборчого законодавства; документи про передачу виборчої документації між комісіями; реєстраційні документи кандидатів, довірених осіб, офіційних спостерігачів; документи, що підтверджують включення або невключення особи до списку виборців;

– документи, що характеризують фінансове та матеріальне забезпечення виборчого процесу: договори на виготовлення агітаційної продукції; угоди про надання транспортних, поліграфічних, інформаційних та інших послуг; платіжні доручення; банківські виписки; відомості про рух коштів по рахунках виборчих фондів; чеки, накладні, рахунки-фактури; акти приймання-передачі товарів і послуг; фінансові звіти суб'єктів виборчого процесу; документи щодо придбання матеріальних цінностей, які могли використовуватися для підкупу виборців; бухгалтерські довідки, касові ордери, розрахунково-платіжні відомості, податкова звітність та інші документи, що дають змогу простежити джерела фінансування, фактичні витрати та їх відповідність офіційному обліку;

– документи, що відображають результати перевірок, контролю та внутрішнього реагування на порушення: акти внутрішніх перевірок; службові записки; матеріали службових розслідувань; акти огляду приміщень або документації; документи щодо реагування на скарги та заяви; висновки комісій чи робочих груп; документи про проведення перевірок окремих фактів, пов'язаних із голосуванням, підрахунком голосів, видачею бюлетенів, обліком документації або проведенням передвиборної агітації.

Як свідчить практика органів досудового розслідування, часто виникає потреба у тимчасовому доступі до документів, що перебувають у розпорядженні банківських установ. У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина це можуть

бути: юридична справа клієнта; договір на розрахунково-касове обслуговування; виписки про рух грошових коштів по рахунках; платіжні доручення; чеки на отримання готівки; реєстри руху коштів по банківських рахунках у вигляді банківських роздруківок на паперовому та електронному носії; дані про дату, обсяг, призначення платежу, коди та назви контрагентів; інші документи, що повною мірою відображають проведення фінансових операцій [103, с. 33–34]. Такі матеріали можуть мати важливе значення, зокрема для встановлення фактів фінансування незаконної агітації, оплати виготовлення чи поширення матеріалів, придбання товарів або послуг для підкупу виборців, а також руху коштів між особами, причетними до організації відповідної протиправної діяльності.

Умови відкриття рахунків та особливості їх функціонування визначаються договором між банком і клієнтом та відповідними вимогами банківського законодавства. Саме тому документи, що подаються при відкритті рахунку, картки із зразками підписів, заяви про відкриття рахунків, установчі та реєстраційні документи, а також дані про тарифне обслуговування можуть мати значення для кримінального провадження, якщо необхідно встановити справжнього розпорядника рахунку, перевірити повноваження осіб, які здійснювали фінансові операції, або виявити використання підставних суб'єктів чи посередників.

Окремої уваги потребує тимчасовий доступ до електронних інформаційних систем, їх частин та мобільних терміналів систем зв'язку. Відповідно до КПК України, такий доступ здійснюється шляхом зняття копій інформації, що міститься в таких електронних інформаційних системах, їх частинах або мобільних терміналах, без їх вилучення [77]. У науковій літературі слушно зазначається, що ці заходи спрямовані на встановлення обставин кримінального правопорушення [74, с. 258], забезпечують отримання засобів доказування [73, с. 165] і сприяють збиранню та перевірці доказів [24]. Для кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод це має особливе значення, оскільки значна частина координації протиправних дій відбувається саме через мобільний зв'язок, месенджери, електронну пошту, соціальні мережі,

обмін цифровими файлами, фотографіями, відео, списками та іншими електронними повідомленнями.

Під час здійснення тимчасового доступу до речей і документів в операторів та провайдерів телекомунікацій органи досудового розслідування можуть отримати інформацію про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі про факт отримання послуг, їх тривалість, маршрути передавання, ідентифікаційні ознаки кінцевого обладнання телекомунікацій, місце перебування в минулому ідентифікованого кінцевого обладнання, прізвища, імена та інші відомості про абонентів, маршрути переданої інформації, вихідні та вхідні з'єднання, початок, кінець і тривалість з'єднання, фактичне місце призначення та проміжний абонентський номер у разі переадресації [17]. У провадженнях цієї категорії такі дані можуть використовуватися для встановлення контактів між учасниками протиправної діяльності, перевірки версій про координацію підкупу виборців, втручання в діяльність виборчих комісій, розповсюдження незаконних агітаційних матеріалів, передачу вказівок або обговорення механізму вчинення кримінального правопорушення.

Заключний етап тимчасового доступу до речей і документів становить їх належна процесуальна фіксація. Відповідно до ч. 3 ст. 165 КПК України, особа, яка пред'являє ухвалу слідчого судді чи суду про тимчасовий доступ до речей і документів, зобов'язана залишити володільцю опис речей і оригіналів або копій документів, які були вилучені на виконання такої ухвали. На вимогу володільця також має бути залишено копію вилучених оригіналів документів. Порядок зберігання тимчасово вилучених стороною обвинувачення речей і документів закріплено Постановою Кабінету Міністрів України «Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України» від 19 листопада 2012 р. № 1104, якою затверджено Порядок зберігання речових доказів стороною обвинувачення, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, а також схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження [140].

У зв'язку з цим заключний етап реалізації тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина має охоплювати не лише формальне складання опису вилученого, а й забезпечення належного пакування, маркування, копіювання, передачі на зберігання та контролю за подальшим обігом відповідних об'єктів. Лише за таких умов можливо гарантувати схоронність доказової інформації, дотримання прав володільця документів і забезпечення належності та допустимості доказів, здобутих у результаті застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження

Висновки до розділу 3

1. Огляд у кримінальних провадженнях цієї категорії має особливе значення як першочергова слідча (розшукова) дія, від результативності якої значною мірою залежить повнота подальшого доказування. Проведене дослідження дало змогу визначити найбільш типові об'єкти огляду, до яких належать приміщення виборчих комісій, місця зберігання виборчої документації, транспортні засоби, у яких могли перевозитися бюлетені, протоколи, печатки чи інші матеріали, а також паперові та електронні носії інформації. Практика показує, що на початковому етапі розслідування першочергова увага найчастіше приділяється перевірці відомостей про підроблення виборчих документів, незаконне втручання в діяльність виборчих комісій, підкуп виборців, порушення таємниці голосування, незаконну агітацію та інші форми посягання на виборчі права (26 %), а також встановленню наявності й місцезнаходження документів, що відображають перебіг виборчого процесу (24 %).

Виокремлено основні напрями огляду залежно від способу вчинення кримінального правопорушення, окреслено коло типових матеріальних, документальних і цифрових слідів, що можуть бути виявлені, а також запропоновано науково-практичні рекомендації щодо їх належної фіксації, вилучення та збереження. Встановлено, що специфіка огляду у таких

провадженнях зумовлена тісним зв'язком між документами виборчого процесу, технічними засобами зв'язку, відеозаписами, електронною перепискою та іншими джерелами доказової інформації, які потребують одночасного сприйняття й аналізу. Саме тому огляд у кримінальних провадженнях цієї категорії має проводитися не формально, а як комплексна пізнавальна дія, зорієнтована на виявлення не лише очевидних слідів, а й ознак підроблення, втручання, приховування чи координації протиправної поведінки.

2. Обшук у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є однією з найбільш результативних слідчих (розшукових) дій, коли виникає потреба у відшуканні та вилученні предметів, документів і носіїв інформації, що мають значення для кримінального провадження. У ході дослідження було конкретизовано основні об'єкти пошуку, до яких можуть належати: виборча документація, бюлетені, чорнові записи, списки виборців, печатки, засоби зв'язку, комп'ютерна техніка, електронні носії інформації, кошти, товари чи інші матеріальні цінності, що використовувалися для підкупу виборців, а також документи, які підтверджують координацію або фінансування протиправної діяльності.

Окрему увагу приділено систематизації типових слідчих ситуацій, у яких проведення обшуку є доцільним, а також виробленню рекомендацій щодо його підготовки, раптовості, визначення меж пошуку та залучення спеціалістів для роботи з цифровими даними, документами і технічними пристроями. Доведено, що у цій категорії проваджень обшук часто має не лише пошуковий, а й викривальний характер, оскільки дозволяє виявити приховані елементи злочинного механізму, встановити реальний розподіл ролей між учасниками, простежити зв'язок між окремими епізодами та одержати відомості про способи приховування слідів кримінального правопорушення.

3. Запропоновано градацію типових свідків у цій категорії кримінальних проваджень, зокрема виокремлено членів виборчих комісій та інших суб'єктів організації виборчого процесу; виборців, офіційних спостерігачів, довірених осіб кандидатів, представників політичних партій, кандидатів та їх уповноважених

осіб; а також інших осіб, яким відомі обставини фінансування, організації, перевезення, виготовлення чи передачі об'єктів, пов'язаних із подією кримінального правопорушення. Такий поділ дав змогу конкретизувати предмет допиту щодо кожної групи, визначити типові блоки питань і з'ясувати, які саме відомості можуть бути одержані від кожної категорії свідків. Установлено, що ефективність допиту значною мірою залежить від належного врахування процесуального статусу особи, її ролі у виборчому процесі, ступеня поінформованості, можливої заінтересованості у результатах провадження та ймовірності протидії розслідуванню. Своєю чергою, це має особливе значення з огляду на те, що незаконний вплив на свідків, членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів, заявників та інших учасників кримінального провадження становить 27 % серед типових форм протидії розслідуванню, а у 47,8 % випадків дії щодо приховування або протидії викриттю істотно ускладнюють доказування. Саме тому в роботі сформовано науково-практичні рекомендації щодо тактики допиту різних категорій свідків, з урахуванням можливості конфліктної поведінки, узгодження показань, приховування інформації або посилення на формальну необізнаність.

4. Тимчасовий доступ до речей і документів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина теж є важливим процесуальним засобом одержання доказової інформації, особливо у випадках, коли вона перебуває у володінні виборчих комісій, органів ведення Державного реєстру виборців, банківських установ, операторів електронних комунікацій, інтернет-сервісів, підприємств, установ, організацій або інших осіб. Окреслено типові групи документів і даних, доступ до яких має найбільше значення для доказування, а саме: виборча документація, списки виборців, протоколи, рішення комісій, фінансові документи, банківські виписки, інформація про рух коштів, дані про з'єднання абонентів, електронне листування, відеозаписи, журнали реєстрації, цифрові файли та інші носії відомостей. Окремо розроблено практичні рекомендації щодо обґрунтування клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів, визначення предмета

доступу, конкретизації переліку документів і даних, а також врахування ризику їх зміни, знищення або приховування.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано важливе наукове завдання, яке полягає у формуванні методологічних засад розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина. За підсумками проведеного дослідження найсуттєвішими висновками є такі:

1. Розроблення поняття та криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні дало змогу системно осмислити цю категорію посягань як об'єкт криміналістичного дослідження та визначити найбільш значущі напрями їх пізнання й розслідування. Встановлено, що за об'єктом посягання вони охоплюють кримінальні правопорушення, безпосередньо спрямовані проти вільної реалізації виборчого права громадянина, пов'язані з незаконним впливом на результати волевиявлення виборців, з фальсифікацією виборчої документації, підсумків голосування або відомостей про виборців, з порушенням порядку діяльності виборчих комісій та інших суб'єктів виборчого процесу, а також службові кримінальні правопорушення, що супроводжують такі посягання або забезпечують їх учинення. За суб'єктом учинення ці кримінальні правопорушення поділяються на ті, що вчиняються загальним суб'єктом, і ті, що вчиняються спеціальним суб'єктом, наділеним спеціальними функціями у виборчому процесі. За етапом виборчого процесу їх учинення охоплює стадію формування виборчого процесу та підготовки до виборів, стадію передвиборної агітації, день голосування, підрахунок голосів і встановлення результатів виборів, а також період після завершення голосування, коли протиправна поведінка спрямовується на приховування вчинених порушень або легалізацію спотворених результатів. Відповідна класифікація має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки створює основу для формування криміналістичної характеристики цієї категорії кримінальних правопорушень, визначення типових механізмів їх учинення, встановлення кола ймовірних

суб'єктів, способів приховування та побудови ефективних рекомендацій щодо їх розслідування.

2. Узагальнення способів учинення кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні дало підстави встановити, що вони мають переважно заздалегідь підготовлений, груповий, конспіративний і нерідко комбінований характер. Найчастіше підготовка до таких кримінальних правопорушень виявляється у підготовці коштів, товарів чи послуг для підкупу виборців (72,9 %); підборі осіб для реалізації злочинного наміру (68,4 %); попередньому узгодженні ролей між співучасниками (66,1 %); визначенні часу, місця і механізму передачі неправомірної вигоди (63,5 %); а також у виборі найбільш вразливого етапу виборчого процесу для здійснення протиправного впливу (61,8 %). Серед способів безпосереднього вчинення переважають незаконний вплив на волевиявлення виборця (34 %); фальсифікація виборчої документації та результатів голосування (24 %); перешкоджання здійсненню виборчого права або діяльності суб'єктів виборчого процесу (21 %); використання службового чи адміністративного ресурсу (13 %); а також застосування електронних засобів зв'язку, цифрових технологій та інформаційних систем (8 %). Для приховування таких кримінальних правопорушень найчастіше використовуються передавання неправомірної вигоди через посередників або під виглядом матеріальної допомоги (32 %); використання списків виборців чи спеціально складених облікових таблиць (26 %); видалення електронного листування та інших цифрових слідів (23 %); створення неправдивого алібі, узгодження показань або вплив на свідків (21 %); передавання коштів у безготівковій формі (19 %); а також заміна грошових коштів товарами, послугами, пальним, сертифікатами чи іншими благами (17 %).

3. Щодо особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина, узагальнення матеріалів кримінальних проваджень свідчить про переважання спеціальних суб'єктів, частка яких становить 58,3 %, тоді як загальні суб'єкти становлять 41,7 %. Найбільш поширеними є члени виборчих комісій (31,4 %); кандидати та їх представники

(24,8 %); посадові особи органів влади та місцевого самоврядування (18,6 %); офіційні спостерігачі (11,7 %); інші особи, залучені до протиправного впливу на результати волевиявлення (13,5 %). Для цієї категорії кримінальних правопорушень характерний переважно груповий спосіб учинення, оскільки 82,4 % з них реалізуються в межах узгодженої колективної діяльності. Найбільш типовою віковою категорією є особи від 30 до 49 років (46,3 %), а в мотиваційній структурі домінує корисливий мотив або його поєднання з політичною доцільністю (52,7 %).

Щодо предмета злочинного посягання, найчастіше ним виступають виборчі бюлетені та інша виборча документація (34 %); протоколи та документи щодо підрахунку голосів (21 %); списки виборців та пов'язані з ними облікові дані (18 %); грошові кошти, товари, послуги чи інші блага, що використовуються для незаконного впливу на волевиявлення виборців (16 %); електронні дані, цифрові носії та інформаційні ресурси (11 %).

Щодо слідової картини, встановлено, що у 74 % випадків основні сліди кримінального правопорушення виявляються безпосередньо на місці його вчинення – на виборчій дільниці, у приміщенні виборчої комісії, службовому кабінеті чи місці передачі виборчої документації, тоді як у 26 % випадків вони локалізуються в інших місцях, зокрема за місцем проживання або роботи причетних осіб, у транспортних засобах, офісах партійних осередків, приміщеннях штабів, а також у цифровому середовищі. Типовими носіями матеріальних слідів є мобільні телефони та інші цифрові носії інформації (25 %); виборчі бюлетені з ознаками незаконного виготовлення, підроблення чи повторного використання (22,4 %); протоколи виборчих комісій з ознаками підчищення, дописки або невідповідності реквізитів (16,9 %); списки виборців із виправленнями чи неправдивими відомостями (14,6 %); грошові кошти, товари, талони, сертифікати чи інші блага, що використовувалися для підкупу виборців (11,8 %); чорнові записи (9,7 %).

Основними носіями ідеальних слідів виступають члени виборчих комісій та інші працівники, задіяні у виборчому процесі (практично 100 % випадків);

офіційні спостерігачі, представники кандидатів, довірені особи (49,6 %); виборці, які стали свідками протиправної діяльності або зазнали незаконного впливу (34,2 %); особи, пов'язані з правопорушником особистими, службовими чи політичними відносинами (28,5 %); інші випадкові очевидці (16,8 %).

4. До обставин, що підлягають встановленню, належать спосіб посягання на виборчі права, час, місце та етап виборчого процесу, на якому було вчинено кримінальне правопорушення, коло причетних осіб і характер їхніх ролей, вид використаних документів, електронних засобів і матеріальних ресурсів, джерела фінансування, спосіб координації протиправної діяльності, а також механізм приховування слідів кримінального правопорушення. Обґрунтовано, що важливою особливістю розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень є протидія встановленню істини, яка виступає типовим елементом їх криміналістичної характеристики. Найпоширенішими формами такої протидії є приховування, спотворення або фальсифікація джерел доказової інформації (31 %); незаконний вплив на свідків та інших учасників кримінального провадження (27 %); ненадання або знищення документів, електронних даних та інших носіїв інформації (24 %); а також використання службових, політичних чи корупційних зв'язків для створення штучних процесуальних і організаційних перешкод (18 %).

5. Розглянуто специфіку взаємодії слідчого з оперативними та іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. Узагальнено, що ефективність такої взаємодії знижується під впливом нормативних, організаційних, інформаційних і тактичних чинників. Найбільш суттєвими серед них є: неналежний рівень матеріально-технічного забезпечення роботи з документальною та цифровою інформацією (48 %); несвоєчасність спільного реагування на подію кримінального правопорушення (34 %); відсутність швидкого і повного інформаційного обміну між учасниками взаємодії (31 %); труднощі в одержанні документів і електронних даних від органів та установ, у володінні яких перебуває важлива доказова інформація (28 %). Додатковими

перешкодами виступають формальне ставлення окремих суб'єктів до виконання своїх завдань (24 %); відсутність єдиного погодженого плану дій (23 %); неузгодженість алгоритму реагування на повідомлення про порушення виборчих прав (22 %); відсутність належного контролю за виконанням доручень (20 %); нечітке розуміння учасниками змісту і меж взаємодії (19 %); недостатня узгодженість нормативного регулювання (16 %).

6. Досліджено особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина та встановлено, що їх залучення є необхідною умовою повного й об'єктивного дослідження документальних, цифрових, технічних та інших джерел доказової інформації. Встановлено, що спеціальні знання застосовуються як у процесі проведення окремих слідчих (розшукових) дій і надання консультаційної допомоги слідчому, так і шляхом призначення судових експертиз. Найбільше значення для цієї категорії кримінальних проваджень мають почеркознавча, технічна експертиза документів, комп'ютерно-технічна, експертиза відео- та звукозапису, товарознавча, а в окремих випадках також портретна та судово-психіатрична експертизи. Обґрунтовано, що використання спеціальних знань дає можливість не лише розширити доказові можливості слідства, а й підвищити ефективність взаємодії слідчого з експертами, спеціалістами та іншими учасниками кримінального провадження, а також забезпечити правильне формулювання питань, які підлягають вирішенню у кожній конкретній слідчій ситуації.

7. Доведено, що у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина огляд набуває особливого значення вже на початковому етапі, оскільки саме він дає змогу своєчасно виявити та зафіксувати основні документальні, матеріальні й цифрові сліди події. Його результативність визначається не лише правильним вибором об'єктів сприйняття, а й умінням слідчого розглядати місце події як джерело взаємопов'язаної інформації про спосіб учинення кримінального правопорушення, його учасників і можливі форми приховування. У зв'язку з цим

огляд у цій категорії проваджень запропоновано розглядати як комплексну пізнавальну дію, орієнтовану на виявлення не тільки явних, а й прихованих ознак протиправного впливу на виборчий процес, а також сформовано науково-практичні рекомендації щодо тактики його проведення, фіксації, вилучення та збереження виявлених об'єктів.

8. Обґрунтовано, що обшук у кримінальних провадженнях зазначеної категорії має не лише пошукове, а й викривальне значення, оскільки дозволяє виявити документи, предмети, цифрові носії, технічні засоби та інші об'єкти, які відображають механізм кримінального правопорушення, зв'язок між його учасниками, способи координації протиправної діяльності та форми приховування її слідів. У ході дослідження конкретизовано типові об'єкти пошуку, виокремлено слідчі ситуації, у яких проведення обшуку є найбільш доцільним, а також розроблено науково-практичні рекомендації щодо підготовки й тактики проведення обшуку, визначення меж пошуку та залучення спеціалістів до слідчої (розшукової) дії.

9. Акцентовано увагу на тому, що ефективність допиту безпосередньо залежить від правильного визначення кола осіб, які підлягають допитуванню, урахування їхнього процесуального статусу, ступеня поінформованості та можливої заінтересованості у результатах кримінального провадження. У зв'язку з цим тактика допиту в таких провадженнях має будуватися диференційовано, з огляду на роль особи у виборчому процесі та імовірність протидії встановленню істини. На цій основі запропоновано градацію типових свідків, сформовано науково-практичні рекомендації щодо тактики їх допиту, а також розроблено орієнтовні переліки питань, які доцільно ставити різним категоріям допитуваних залежно від їх участі у виборчому процесі та характеру відомої їм інформації.

10. Тимчасовий доступ до речей і документів визначено як один із важливих засобів одержання відомостей, що перебувають у володінні виборчих комісій, державних органів, банківських установ, операторів електронних комунікацій та інших суб'єктів. Його практична цінність полягає в тому, що без

цієї слідчої дії часто неможливо своєчасно отримати документи, фінансові дані, електронне листування, відомості про з'єднання, цифрові файли та іншу інформацію, яка має істотне значення для кримінального провадження. Окреслено типові об'єкти тимчасового доступу та розроблено науково-практичні рекомендації щодо підготовки й обґрунтування відповідних клопотань, визначення предмета доступу, конкретизації переліку документів і даних, а також врахування ризику їх зміни, знищення або приховування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абламський С. Є., Юхно О. О., Лук'яненко Ю. В. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень : навч. посіб. Харків, 2017 152 с.
2. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : монографія. Київ : Атіка, 2007. 304 с.
3. Англійсько-український словник термінів і понять з державного управління / Уклали : Г. Райт та ін. ; Пер. В. Івашко. Київ : Основи, 1996. 128 с.
4. Андрейко Ю. О. Проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування одержання неправомірної вигоди в кримінальних провадженнях про підкуп виборців. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26). С. 202–207.
5. Антикорупційний менеджмент : підручник. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 680 с.
6. Антонюк Ю. В., Удовенко Ж. В. Поняття та суть взаємодії слідчого з працівниками експертної служби. *Теорія і практика судової експертизи* : зб. матер. кругл. столу. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 107–108.
7. Аркуша Л. І. Легалізація (відмивання доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2010. 376 с.
8. Архіпов В. В. Судово-товарознавча експертиза товарів народного споживання та послуг. Теорія та практика : навч.-практ. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 305 с.
9. Балонь А. Б. Методика розслідування злочинів, вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2015. 20 с.
10. Баулін О. В. Обставини, що підлягають встановленню під час досудового розслідування терористичного акту. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 4. С. 28–38.

11. Боднар В. Є. Взаємодія підрозділів внутрішньої безпеки зі слідчими під час виявлення та розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 244–253
12. Бруссо К. М. Розслідування корупційних кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері житлового будівництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Маріуполь, 2021. 246 с.
13. Бурбій А. В. Кримінально-правова кваліфікація злочинних діянь проти виборчих прав громадян України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 202–205. URL : https://lsej.org.ua/1_2020/50.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/48>
14. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016 Т. 20 Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В. Ю. Шепітько (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2018. 952 с.
15. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2009. 1440 с.
16. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 груд. 2019 р. № 396-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/396-20>
17. Використання інформації, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, їх транспортних телекомунікаційних мережах, під час розслідування злочинів : метод. рек. / С. С. Чернявський, Д. О. Алексєєва-Процюк та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2013. 70 с.
18. Вирок Апеляційного суду Донецької області (м. Маріуполь) від 21 березня 2016 р. у справі № 266/4338/14-к. URL : <https://zakononline.ua/court-decisions/show/56562007>
19. Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 24 лип. 2019 р. у справі № 727/5070/17. URL : <https://zakononline.ua/court-decisions/show/83304614>

20. Вирок Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 30 лип. 2021 р. у справі № 354/469/21. URL : <https://zakononline.ua/court-decisions/show/98670535>

21. Вікері Ч., Еллена К. Розслідування порушень, пов'язаних із виборами : посібник / пер. укр. І. С. Бабаніна. Київ, 2021. 164 с. URL : <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2021/12/ifes-election-investigation-guidebook-ukr-web-v2-1.pdf>

22. Воробей О. В. Криміналістичне дослідження паперових грошей : посібник. Київ : НАВСУ, 2003. 180 с.

23. Воробей О. В. Особливості проведення допиту у кримінальних провадженнях щодо діяльності конвертаційних центрів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 159–162.

24. Гловюк І. В., Андрусенко С. В. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження, спрямований на збирання та перевірку доказів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 293–296.

25. Гончаренко В. Г. Використання спеціальних знань у стадії порушення кримінальної справи. *Теорія та практика застосування чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства у сучасних умовах : тези доповіді наук.-практ. конф. (Київ, 25 квіт. 2002 р.) : у 2 ч. / голова редкол. М. В. Корнієнко ; Нац. акад. внутр. справ України. Факультет підготовки кадрів оперативних служб. К., 2002. Ч. 2. С. 10–12.*

26. Григорова Є. В. Криміналістична характеристика осіб, які вчиняють підкуп виборця-учасника референдуму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2020. Вип. 60. С. 160–163. DOI : 10.32782/2307-3322/2020.60.35.

27. Грохольський В., Грохольська Л. Удосконалення нормативно-правового забезпечення управління органами внутрішніх справ України. *Вісник Академії управління МВС*. 2007. № 2–3. С. 12–20.

28. Експертизи у судовій практиці : підручник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с.
29. Експертизи у судочинстві України.
URL : https://pidru4niki.com/74873/pravo/ekspertizi_u_sudochinstvi_ukrayini.
30. Єзерський Р. Б. Криміналістична техніка та її роль у розкритті і розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2005. 253 с.
31. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан : монографія. Харків : Право, 2021. 448 с.
32. Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : наук.-практ. посіб. Харків, 2005. 312 с.
33. З 2022 року суди винесли 16 вироків за виборчі правопорушення.
URL : <https://opora.ua.org/vybory/z-2022-roku-sudi-vinesli-16-virokiv-za-viborchipravoporushennya-25504>
34. Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: окремі проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 21 с.¹
35. Запобігання корупції : підручник / Б. М. Головкін, В. Ф. Оболенцев, М. В. Романов та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2019. 296 с.
36. Захаров В. П., Рудешко В. І. Використання біометричних технологій правоохоронними органами у XXI столітті : наук.-практ. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 440 с.
37. Заяць Д. Д. Ситуації перевірки показань на місці: сутність та види. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2003. № 4. С. 257–263.
38. Звіт про підкуп виборців та застосування адміністративного ресурсу на Позачергових виборах народних депутатів України. *Громадянська мережа ОПОРА*. 16 жовт. 2014 р. URL : <https://opora.ua.org/vybory/6691-pidkup-vyborciv-ta-zastosuvannja-administratyvnogo-resursu-na-pozachergovyh-vyborah-narodnyh-deputativ-ukrajiny-6536>

39. Іванов О. В. Адміністративно-правовий статус Національного агентства з питань запобігання корупції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. К., 2019. 304 с.
40. Іващенко О. В. Підстави і процесуальний порядок виклику учасників кримінального провадження для участі у слідчих(розшукових) діях. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. Острог, 2013. № 1 (7). URL : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13iovsrd.pdf>.
41. Ігнатенко І. В. Право на свободу слова: інформація як зброя в боротьбі з агресором. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії* : матеріали круглого столу (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 107–111.
42. Іскендеров Е. Ф. Тимчасовий доступ до речей і документів як засіб отримання доказів стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні: окремі проблемні питання реалізації кримінальних процесуальних гарантій. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 4. URL : https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2017_Iskenderov.pdf
43. Карпушин С. В. Проведення слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 210 с.
44. Каша від боксера Узелкова: поліція розслідує підкуп виборців. URL : <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/188/151022>
45. Кваліфікація та розслідування злочинів проти виборчих прав громадян : метод. рек. / Крижна В. В., Бабаніна В. В., Грига М. А. та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 65 с.
46. Ключев О. М. Проблеми розмежування понять «координація» і «взаємодія» в управлінській науці та практичній діяльності органів внутрішніх справ. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 76–80.
47. Коваленко С. С. Деякі особливості розслідування кримінальних правопорушень на місцевих виборах проти виборчих прав громадян. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 1 (97). С. 217–230. DOI :10.33766/2524-0323.97.217-230

48. Коваленко С. С. Обшук під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Національні інтереси України*. 2026. № 4 (21). С. 1233–1246. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4\(21\)-1233-1246](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4(21)-1233-1246)

49. Коваленко С. С. Огляд під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Наукові інновації та передові технології*. 2026. № 4 (56) С. 3179–3190. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-3179-3190](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-3179-3190)

50. Коваленко С. С. Окремі питання проведення допиту свідка під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Global Interdisciplinary Summit: Frontier of Science and Future Technologies : Proceedings of International Scientific and Practical Conference (Dubai, UAE, Prague, April 3, 2026) / Khalifa pus. Dubai, UAE. Prague: Publishing house Education and Science s.r.o., 2026. P. 79–83. URL : https://phes.com.ua/files/conferences/conf_Dubai.pdf*

51. Коваленко С. С. Окремі проблеми розслідування та доказування кримінальних правопорушень проти виборчих прав громадян, вчинених на місцевих виборах. *Interaction of society and science: prospects and problems : матеріали XXII Міжнар. нау.-практ. конф. (Лондон, Англія, 20–23 квіт. 2021р.). Лондон, 2021. С. 161–163. DOI 10.46299/ISG.2021.I.XXII*

52. Коваленко С. С. Особливості проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Modern scientific inventions: current problems, theories and challenges : materials of the XIV International Scientific and Practical Conference (Sofia, Bulgaria, April 06–08, 2026). Sofia, 2026. P. 91–93. URL : <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=rm&ogbl#inbox/QgrcJHsNpXMLXMmWCxjLZLSVwMqTnLdjGgV?projector=1&messagePartId=0.1>*

53. Коваленко С. С. Проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини

і громадянина в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 4 (46). С. 1960–1971. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-1960-1971](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-1960-1971)

54. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2017. 618 с.

55. Ковтуненко Л. П. Проблеми алгоритмізації діяльності слідчого в ситуаціях, що виникають у ході проведення окремої слідчої дії. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2007. Вип. 14. С. 209–213.

56. Ковтуненко Л. П. Структура та зміст ситуації слідчої дії. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук.-практ. матер. Харків: Право, 2005. Вип. 5. С. 105–108.

57. Комп'ютерна злочинність: навч. посіб. / П. Д. Біленчук, Б. В. Романюк, В. С. Цимбалюк та ін. Київ: Атіка, 2002. 385 с.

58. Конспект лекцій з дисципліни «Юридична психологія» / укл. С. Г. Головка. Київ, 2016. URL: <http://divovo.in.ua/konspekt-lekcij-z-disciplini-yuridichna-psihologiya.html?page=6>.

59. Кострицький В. В. Кримінально-правова характеристика підкупу виборця або учасника референдуму: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Сєверодонецьк, 2018. 250 с.

60. Кочнєва А. О. Криміналістична методика розслідування злочинів: сучасний стан і проблеми розвитку. *Юридичний вісник*. 2016. № 1 (38). С. 157–161.

61. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 2 / А. Ф. Волобуєв, О. В. Одерій, Р. Л. Степанюк та ін.; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків, 2018. 312 с.

62. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. 2-е вид, перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

63. Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Самодін та ін. ; за заг. ред. В. В. Пясковського. 2 ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 752 с.
64. Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
65. Криміналістика : підручник / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2017. 556 с.
66. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2. / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 328 с.
67. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський, В. С. Кузьмічов та ін. ; за ред. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2010. 524 с.
68. Криміналістична техніка, тактика і методика : навч. посіб. / В. В. Копча, Н. В. Копча. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 286 с.
69. Криміналістичне забезпечення виявлення і розслідування злочинів : монографія / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.
70. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень щодо підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців: метод. рек. / Саковський А. А., Мировська А. В., Нечеснюк М. В. та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 57 с.
71. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
72. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.

73. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Центр учб. літ., 2013. 544 с.
74. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.
75. Кримінальний процес : мультимед. навч. посіб. / авт. кол. : О. Ю. Хабло, Я. Ю. Конюшенко, І. В. Чурікова.
URL : https://arm.naiu.kiev.ua/books/public_html/lections/lection10_1.html.
76. Кримінальний процес: альбом схем (загальна та особливі частини) : навч. посіб. / Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. П. Письменний та ін. 2-ге вид., випр. та доповн. Київ : Центр учб. літ., 2016. 406 с.
77. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
78. Кримінально-процесуальні та криміналістичні прийоми і засоби протидії злочинної діяльності : монографія / С. В. Євдокіменко, Я. В. Кузьмічов, В. В. Хільченко. Київ : Вид-во ПАЛИВОДА А. В., 2006. 354 с.
79. Кубарева О. В. Розслідування злочинів, пов'язаних з реалізацією виборчого права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09. Харків, 2010. 16 с.
URL : <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13693>
80. Кубарева О. В. Розслідування злочинів пов'язаних з реалізацією виборчого права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2010. 210 с.
81. Кузьмічов В. С., Чорноус Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія. Київ : Нічлава, 2005. 446 с.
82. Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Особливості проведення обшуку в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 578–580. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2023/138.pdf
83. Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції (теорія та практика) : монографія. Київ : Логос, 2004. 324 с.

84. Лисиченко В. К., Батюк О. В. Взаємозв'язок слідчої ситуації з тактикою проведення слідчих дій. *Криміналістика та судова експертиза*. 1990. Вип. 40. С. 23–29.
85. Лобойко Л. М. Підстави і момент початку досудового розслідування. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 132–141.
86. Лойф О. Використання спеціальних знань у розкритті та розслідуванні злочинів у сфері наркобізнесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2008 р. № 6. С. 151–153.
87. Мазур Л. А., Морозова Я. О. Напрямки взаємодії підрозділів карного розшуку з різними суб'єктами протидії злочинам. *Право і безпека*. 2012. № 5 (47). С. 181–185.
88. Марченко А. Б. Слідчі помилки та шляхи їх подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2006. 22 с.
89. Матусовський Г. А. Ситуаційний підхід до розслідування злочинів. *Криміналістична практика і методика розслідування злочинів*. Х. : Право, 1998. 375 с.
90. Матюшкова Т. П. Деякі проблемні аспекти розслідування злочинів, пов'язаних з виборчим процесом. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : матеріали наук.-практ. конф. Харків, 2018. URL : https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/21_11_2018/pdf/57.pdf
91. Мельник М. І. Кримінальна відповідальність за злочини проти виборчих прав. Київ : Атіка, 2005. 144 с.
92. Місцеві вибори–2020. *Підкуп виборців та його види*. URL : <https://suspilne.media/63086-miscevi-vibori-2020-pidkup-viborciv-ta-jogo-vidi/>
93. Морозова В. О. Адміністративна відповідальність за правопорушення проти громадської моралі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2003. 199 с.
94. На Волині поліція повідомила про підозру у незаконному використанні виборчого бюлетеня. URL : <https://npu.gov.ua/news/na-volini->

politsiya-povidomila-pro-pidozru-u-nezakonnomu-vikoristanni-viborchogo-byuletenya

95. На Львівщині слідчі поліції розпочали кримінальне провадження за перешкоджання здійсненню виборчого права. URL : <https://npu.gov.ua/news/nalvivshchini-slidchi-politsii-rozpochali-kriminalne-provadjhennya-za-pereshkodzhannya-zdiysnennyu-viborchogo-prava>

96. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. 728 с.

97. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С. С. Яценка. Київ : А.С.К., 2002. 842 с.

98. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

99. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За ред. С. В. Ківалова та С. І. Кравченко. Одеса : Фенікс, 2020. 924 с.

100. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану : наук.-практ. коментар / Вознюк А. А., Дудоров О. О., Мовчан Р. О., Чернявський С. С. та ін. ; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. С. 137–160.

101. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : наук.-практ. посіб. / за ред. Н. І. Клименко. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 216 с.

102. Огляд судової практики з розгляду спорів щодо виборів та виборчих правопорушень в Україні: за результатами президентських та парламентських виборів 2019 року / за ред. М. Цуркана. Київ : АК-Group, 2020. 147 с. URL : <https://nsj.gov.ua/files/1590748254IFES-Ukraine-Overview-of-court-practices-on-election-dispute-resolution-v1-Ukr.pdf>

103. Основи розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: метод. рек. / кол. авт. Дніпро : ДДУВС, 2021. 60 с.

104. Особливості кримінального провадження у період воєнного стану.
URL : <https://syrota.com.ua/blog/osoblyvosti-kryminalnoho-provadžhennia-u-period-voiennoho-stanu/>
105. Пашинська І. В. Теоретико-методологічні основи розслідування організованої злочинності у сфері господарської діяльності : дис. ... докт. філософ. : спец. 081 – Право. Харків, 2023. 296 с.
106. Поліція відкрила вже 475 справ через порушення виборчого процесу.
URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/3121231-policiya-vidkrila-vze-475-sprav-cerez-porusenna-viborcogo-procesu.html>
107. Поліція на Буковині виявила порушення таємниці голосування в Інтернеті. URL : <https://acc.cv.ua/news/chernivtsi/policiya-na-bukovini-viyavila-porushennya-taemnici-golosuvannya-v-interneti-53661>.
108. Постанова Верховного Суду від 29 січ. 2019 р. у справі № 466/896/17.
URL : <https://verdictum.ligazakon.net/document/79601140>.
109. Приходько Ю. П. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних із кримінальними вибухами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2016. 300 с.
110. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2473-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19/print>
111. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22 лют. 2007 р. № 698-V. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/698-16>
112. Про деякі питання здійснення слідчим суддею першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження : інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 5 квіт. 2013 р. № 223-558/0/4-13.
URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0558740-13>.
113. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851-IV.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.

114. Про запобігання корупції : Закону України від 14 жовт. 2014 р.
 станом на 31 жовт. 2019 р. № 1700-VII.
 URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

115. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08 жовт. 1998 р. № 53/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

116. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : наказ Міністерства фінансів України від 07 лют. 2013 р. № 73.
 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text>

117. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення : Наказ Офісу Генерального прокурора від 30 лип. 2020 р. № 298.
 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>

118. Про затвердження Положення про Національну поліцію : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 877.
 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>.

119. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/print>

120. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>

121. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/print>

122. Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 квіт. 2005 р. № 5.
 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-05#Text>.

123. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII.
URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

124. Про судову експертизу у кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сізоненко, Л. Д. Удалова. Київ : Паливода А. В., 2010. С. 172–178.

125. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

126. Програма підготовки працівників Експертної служби МВС України як судових експертів за експертною спеціальністю 10.6 «Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів» / укл. К. В. Дубонос, Ю. О. Чечіль, І. С. Тальянчук, А. В. Лемешко, К. В. Яговкіна, В. О. Божко, А. В. Тулик. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2017. 53 с.

127. Пчеліна О. В. Ситуаційний підхід у методиці розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики* (Харків, 20 груд. 2016 р.). Харків, 2016. С. 204–207.

128. Пчеліна О. В. Теоретичні основи формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності : монографія. Харків, 2017. 522 с.

129. Пясковський В. В. Участь спеціаліста-бухгалтера в проведенні слідчих (розшукових) дій. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві* : матеріали міжвід. наук.-практ. семінару (Київ, 30 черв. 2016 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 94–97.

130. Резнік О. М., Андрійченко Н. С. Специфіка адміністративно-правового статусу СБУ як суб'єкта захисту фінансової системи держави. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 156–160.

131. Розгляд слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження: узагальнення судової практики

Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 лют. 2014 р. URL : <http://www.rada.gov.ua>.

132. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / кол. авторів : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; За ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2006. 624 с.

133. Розслідування злочинів, учинених з використанням шкідливих програмних чи технічних засобів : метод. рек. / О. С. Тарасенко, О. Ф. Вакуленко, О. М. Стрільців та ін. К., 2016. 55 с.

134. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / О. В. Бишевець, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва та ін. Київ : Алерта, 2015. 536 с.

135. Розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : метод. рек. / Чернявський С. С., Вознюк А. А., Дударець Р. М. Беленок В. П. та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 92 с.

136. Романюк М., Коваленко С., Черниш М., Товпиґа Л., Купчення Л. Політика та роль кримінальної поліції у боротьбі з екологічними злочинами. *Журнал екологічного права та політики*. 2024. № 04 (03). Р. 20–48. <https://doi.org/10.33002/jelp040302>

137. Ромців О. І. Криміналістична характеристика злочинів у сфері службової діяльності. *Zbiór raportów naukowych*. С. 10–14. URL : http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/files/txt/scientific_conference_34/zbornik_Lodz_34_4.pdf#page=10.

138. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 226 с.

139. Ромців О. І. Сутність поняття «протидія розслідуванню злочинів» в сучасній криміналістичній науці. *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту*. Сер. : Юридичні науки. 2014. Вип. 6-1, т. 4. С. 112–116.

140. Руденко М. Тимчасовий доступ до речей та документів: правове регулювання провадження за новим КПК України. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 143–148.
141. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2008. 588 с.
142. Самчинська О. А. Ст. 114-2 Кримінального кодексу України – необхідність чи порушення права на свободу слова. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії* : матеріали круглого столу (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 94–97.
143. СБУ повідомила про підозру шістьом учасникам організації псевдореферендуму та незаконних «виборів» на тимчасово окупованій території Запорізької області. URL : <https://www.zoda.gov.ua/news/77855/sbu-povidomila-pro-pidozru-shistom-uchasnikam-organizatsiji-psevdoreferendumu-ta-nezakonnih-vivoriv-na-timchasovo-okupovaniy-teritoriji-zaporizkoji-oblasti.html>
144. Сергєєва Д. Б., Шаповал О. В. Організація і тактика тимчасового доступу до документів під час розслідування економічних злочинів. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 113–119. URL : https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2016_Sergeeva_Shapoval.pdf
145. Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. 800 с.
146. Синчук О. В. Ситуаційна зумовленість типових версій. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Х., 2009. Вип. 18. С. 270–278.
147. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. Київ : Атіка, 2009. 492 с.
148. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Вид-во Ліра-К, 2019. 424 с.

149. Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / З. С. Меленевська, Є. Ю. Свобода, А. І. Шаботенко ; за заг. ред. І. П. Красюка. Київ : Укр. Центр духовн. культури, 2007. 280 с.

150. Тактика проведення судових експертиз: лекція для усіх форм навчання : метод. рек. / укл. М. Г. Щербаковський. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 60 с.

151. Теплицький Б. Б. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 268 с.

152. Тетерятник Г. К. Інститут понять при проведенні слідчих (розшукових) дій в умовах надзвичайних правових режимів. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2020. № 4 (70). С. 196.

153. Тимчишин А. М. Наукове забезпечення проблем використання спеціальних знань. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 105–112.

154. Тимчишин А. М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України : монографія. Кропивницький, 2023. 362 с.

155. Тихонова О. В. Фінансова безпека України: кримінально-правові та кримінологічні ознаки : монографія. К., 2015. 484 с.

156. Тіщенко В. В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2003. 445 с.

157. Тіщенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз : монографія. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2002. 360 с.

158. Топчій В. В., Горбачевський В. Я. Взаємодія правоохоронних органів у запобіганні транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 4. С. 121–129.

159. Трач С. С. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження під час розслідування кримінальних

правопорушень у сфері господарської діяльності. *Юридична наука*. 2019. Т. 2. № 6. С. 88–92.

160. Трепак В. М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2020. 481 с.

161. У Черкасах поліція «на гарячому» зафіксувала підкуп виборців представниками одного з кандидатів у президенти. URL : <https://npu.gov.ua/news/u-cherkasakh-politsiya-na-garyachomu-zafiksuvala-pidkup-vibortsiv-predstavnikami-odnogo-z-kandidativ-u-prezidenti?alphabet=%D0%95>

162. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів: метод. рек. / Б. Б. Теплицький, О. М. Шрамко, В. В. Юсупов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 71 с.

163. Фототехнічна експертиза (експертиза фотографії). *Судова незалежна експертиза України*. URL : <https://ekspertiza.com.ua/uk/fototehnicna-ekspertiza>.

164. Хоменко В. П. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання злочинам у фіскальній сфері: теорія і практика : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 400 с.

165. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print>

166. Цимбал П. В. Антонюк А. Б., Кузьменко О. В., Омельчук Л. В., Тимошенко О. А. Судово-експертна діяльність в Україні : навч. посіб. Київ : ПВНЗ «Європейський університет», 2024. 188 с.

167. Чаплинський К. О. Наукові підходи щодо визначення поняття та сутності спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 січ. 2015 р.). Київ : «Гельветика», 2015. С. 37–41.

168. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 308 с.

169. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро : Ліра ЛТД, 2011. 496 с.
170. Черенков А. М. Розслідування декларування недостовірної інформації : дис. ... канд. юрид. наук. К., 2020. 270 с.
171. Черепненко О. Я. Взаємодія підрозділів ОВС з іншими силовими структурами, державними та громадськими організаціями при ліквідації масових заворушень. *Форум права*. 2011. № 2. С. 958–962.
172. Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2002. 240 с.
173. Чичиркіна С. П. Організація і тактика розслідування службових підроблень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2012. 222 с.
174. Чичиркіна С. П. Способи приховування злочинів у сфері службової діяльності. *Юридичний часопис НАВС*. 2011. № 1 (1). С. 151–158.
175. Чорноус Ю. М. Актуальні питання реалізації міжнародного співробітництва під час розслідування злочинів. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. академ. прокур. України, 2016. С. 581–585.
176. Чорноус Ю. М. Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2005. 17 с.
177. Чорноус Ю. М. Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2005. 245 с.
178. Шевченко О. В. Використання спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2017. 317 с.
179. Шевчишен А. В. Проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. К., 2019. 43 с.
180. Шевчишен А. В. Проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та

професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. К., 2019. 624 с.

181. Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. Київ : Ін Юре, 2001. 208 с.
182. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Київ : ІнЮре, 2016. 640 с.
183. Шепітько В. Ю. Криміналістика. *Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український)* / за ред. акад. В. Я. Тація. Харків : Право, 2001. 560 с.
184. Шеремет А. П. Криміналістика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2005 472 с.
185. Шило О. Г. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження з метою збирання доказів. *Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора Михайла Макаровича Михеєнка)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 груд. 2012 р.). Х. : Видавець Строков Д. В., 2013. С. 356–357.
186. Шрамко О. М. Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень : дис. ... докт. філософ. : 081 – Право. К., 2021. 272 с.
187. Шумейко Д. О. Розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2015. 240 с.
188. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків, 2015. 344 с.
189. Kubariev I., Barash Ye., Pcholkin V., Pluzhnik O. Assessing the Contemporary Issues of Countering Transnational Crime. *Jurnal Cita Hukum – Indonesian Law Journal*. 2021. Vol. 9. No. 2. P. 291–304.
190. Michael Allen Foundations of forensic document analysis: theory and practice. Wiley-Blackwell, 2016. URL : <https://www.wiley.com/en-us/Foundations+of+Forensic+Document+Analysis%3A+-Theory+and+Practice-p-9781118729939>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

А. В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Коваленко С. С. Деякі особливості розслідування кримінальних правопорушень на місцевих виборах проти виборчих прав громадян. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 1 (97). С. 217–230. DOI :10.33766/2524-0323.97.217-230
2. Коваленко С. С. Проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 4 (46). С. 1960–1971. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-1960-1971](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-1960-1971)
3. Коваленко С. С. Огляд під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Наукові інновації та передові технології*. 2026. № 4 (56) С. 3179–3190. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-3179-3190](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-3179-3190)
4. Коваленко С. С. Обшук під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Національні інтереси України*. 2026. № 4 (21). С. 1233–1246. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4\(21\)-1233-1246](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4(21)-1233-1246)

В. Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Коваленко С. С. Окремі проблеми розслідування та доказування кримінальних правопорушень проти виборчих прав громадян, вчинених на місцевих виборах. *Interaction of society and science: prospects and problems* : матеріали XXII Міжнар. нау.-практ. конф. (Лондон, Англія, 20–23 квіт. 2021 р.). Лондон, 2021. С. 161–163. DOI 10.46299/ISG.2021.I.XXII

6. Коваленко С. С. Окремі питання проведення допиту свідка під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Global Interdisciplinary Summit: Frontier of Science and Future Technologies* : Proceedings of International Scientific and Practical Conference (Dubai, UAE, Prague, April 3, 2026) / Khalifa pus. Dubai, UAE. Prague: Publishing house Education and Science s.r.o., 2026. P. 79–83. https://phes.com.ua/files/conferences/conf_Dubai.pdf

7. Коваленко С. С. Особливості проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Modern scientific inventions: current problems, theories and challenges* : materials of the XIV International Scientific and Practical Conference (Sofia, Bulgaria, April 06–08, 2026). Sofia, 2026. P. 91–93. <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=rm&ogbl#inbox/QgrcJHsNpXMLXMmWCxjLZLSVwMqTnLdjGgV?projector=1&messagePartId=0.1>

С. Які додатково відображають наукові результати:

8. Романюк М., Коваленко С., Черниш М., Товпиґа Л., Купчення Л. Політика та роль кримінальної поліції у боротьбі з екологічними злочинами. *Журнал екологічного права та політики*. 2024. № 04 (03). P. 20–48. <https://doi.org/10.33002/jelp040302>

Особистий внесок здобувача: деталізовано підходи до оцінки ефективності втручання поліції під час боротьби з правопорушеннями у екологічній сфері

ЗВЕДЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ
анкетування 255 респондентів (60 прокурорів, 110 слідчих та
85 оперативних працівників) щодо проблемних питань розслідування
кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод
людини і громадянина в Україні

Питання	Результат	
	Кількість осіб	%
1. Освіта?		
а) вища юридична	255	100
б) вища неюридична	0	0
2. Ваша професійна діяльність?		
а) прокурор	60	23,5
б) слідчий	110	43,1
в) оперативний працівник	85	33,3
3. Стаж роботи (професійної діяльності)?		
а) до 3 років	42	16,5
б) 3-5 років	68	26,7
в) 5-10 років	79	31
г) понад 10 років	66	25,9
4. Чи вважаєте Ви, що кримінальні правопорушення проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні характеризуються підвищеним рівнем латентності?		
так	228	89,4
ні	27	10,6
5. Чи виникають на практиці труднощі з виявленням ознак кримінальних правопорушень проти виборчих прав на початковому етапі розслідування?		
так	214	83,9
ні	49	19,2
6. Чи вважаєте Ви, що найбільші труднощі при розслідуванні цієї категорії кримінальних правопорушень пов'язані зі встановленням способу їх учинення?		
так	206	80,8
ні	49	19,2
7. Чи є типовою проблемою визначення повного кола обставин, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо виборчих правопорушень?		
так	198	77,6
ні	57	22,4

8. Чи ускладнює розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень короткотривалість виборчого процесу та швидке зникнення слідів правопорушення?		
так	223	87,5
ні	32	12,5
9. Чи вважаєте Ви, що для кримінальних правопорушень проти виборчих прав характерним є вчинення їх у співучасті?		
так	201	78,8
Ні	54	21,2
10. Чи є поширеною проблемою маскування виборчих правопорушень під зовні правомірну агітаційну, благодійну або організаційну діяльність?		
так	219	85,9
Ні	36	14,1
11. Чи вважаєте Ви, що підкуп виборців є однією з найбільш поширених форм кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина?		
так	231	90,6
ні	24	9,4
12. Чи є проблемним на практиці встановлення та доведення фактів перешкоджання діяльності виборчих комісій або офіційних спостерігачів?		
так	204	80
ні	51	20
13. Чи вважаєте Ви, що під час розслідування виборчих правопорушень особливе значення мають документи виборчих комісій, списки виборців, бюлетені та інші матеріальні носії інформації?		
так	238	93,3
ні	17	6,7
14. Чи ускладнює розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав необхідність аналізу великого обсягу виборчої документації?		
так	212	83,1
ні	43	16,9
15. Чи є типовою проблемою швидке знищення, приховування або спотворення документальних і цифрових слідів виборчих правопорушень?		
так	221	86,7
ні	34	13,3
16. Чи вважаєте Ви, що цифрові докази (відеозаписи, листування в месенджерах, дані телефонних з'єднань, електронні документи) мають суттєве значення для розслідування виборчих правопорушень?		
так	234	91,8
ні	21	8,2

17. Чи виникають труднощі під час отримання тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях щодо виборчих правопорушень?		
так	193	75,7
ні	62	24,3
18. Чи потребує розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав обов'язкового залучення спеціалістів та призначення судових експертиз?		
так	209	82
ні	46	18
19. Чи є недостатнім рівень міжвідомчої взаємодії між слідчими, прокурорами, оперативними працівниками, членами виборчих комісій та іншими суб'єктами під час розслідування виборчих правопорушень?		
так	197	77,3
ні	58	22,7
20. Чи вважаєте Ви, що чинні методичні рекомендації щодо розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина є недостатніми?		
так	188	73,7
ні	67	26,3

**АКТИ
ВПРОВАДЖЕННЯ**

036880

Приватне акціонерне товариство
«Вищий навчальний заклад
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»

Україна, 03039, Київ-39, вул. Фрометівська, 2,
Тел. +38 (044) 490-95-00, maup.com.ua
e-mail: iapm@iapm.edu.ua

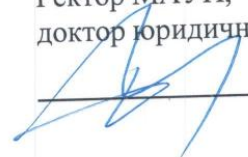
The Private Joint-Stock Company
«Higher Education Institution
«Interregional
Academy
of Personnel Management»

2, Frometivs'ka Str., 03039 Kyiv, Ukraine,
Tel. +38 (044) 490-95-00, maup.com.ua
e-mail: iapm@iapm.edu.ua

«22» 04 2026 №

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор МАУП,
доктор юридичних наук, професор

 К.В. Муравйов

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта
кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності**

**Коваленка Сергія Сергійовича на тему: «Криміналістична
характеристика та розслідування кримінальних правопорушень
проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні» у
освітній процес та науково-дослідну діяльність Міжрегіональної
Академії управління персоналом**

Комісія у складі: заступника завідувача кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності, кандидата юридичних наук, Вацюка В.О.; завідувача кафедри теорії держави і права та конституційного права, кандидата юридичних наук, Талаха А.М.; професора кафедри адміністративного, фінансового та банківського права, кандидата юридичних наук, доцента Бортника В.А.; склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали, підготовлені аспірантом кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності навчально - наукового інституту права та безпеки ім. князя Володимира Великого Коваленком С.С. на тему: «Криміналістична характеристика та розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.

Результати дисертаційного дослідження Коваленка С.С. відображені у навчально-методичних матеріалах з навчальних дисциплін: «Криміналістика», «Кримінальний процес» та «Актуальні питання кримінального процесу» для студентів, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

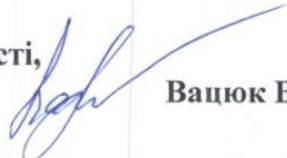
1. Коваленко С.С. Деякі особливості розслідування кримінальних правопорушень на місцевих виборах проти виборчих прав громадян. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2022. Вип.1 (97). С.:217-230
DOI :10.33766/2524-0323.97.217-230
2. Коваленко С.С. Проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. Актуальні питання у сучасній науці №4 (46) 2026. С.1960-1971. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-1960-1971](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-1960-1971)
3. Коваленко С.С. Огляд під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. Наукові інновації та передові технології. № 4 (56) 2026. С.3179-3190. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-3179-3190](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-3179-3190)
4. Коваленко С.С. Обшук під час розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні. Національні інтереси України. №4 (21) 2026. С.1233-1246. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4\(21\)-1233-1246](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-4(21)-1233-1246)

Зазначені матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість та відповідають меті й загальним напрямкам вдосконалення професійної підготовки юридичних кадрів і можуть бути використанні в навчальному процесі при викладанні дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес» та «Актуальні питання кримінального процесу» в Міжрегіональній академії управління персоналом.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені аспірантом Коваленком Сергієм Сергійовичем матеріали дослідження ґрунтуються на достатній кількості опрацьованих автором під час проведення дисертаційного дослідження законодавчих, наукових, архівних та емпіричних джерел.

Члени комісії:

**заступник завідувача кафедри
правоохоронної та антикорупційної діяльності,
кандидат юридичних наук**

 Вацюк В.О.

**завідувач кафедри теорії держави і права
та конституційного права,
кандидат юридичних наук**

 Талах А.М.

**професор кафедри адміністративного,
фінансового та банківського права,
кандидат юридичних наук, доцент**

 Бортник В.А.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта
ПрАТ «ВНЗ «МАУП» Коваленка Сергія Сергійовича на тему:
«Криміналістична характеристика та розслідування кримінальних
правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в
Україні»

Матеріали, подані аспірантом за результатами дисертаційного дослідження на тему: «Криміналістична характеристика та розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина в Україні» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність можуть бути використані в діяльності Черкаської обласної прокуратури.

Зокрема, це стосується того, що автором дисертації проведено комплексне дослідження проблем розслідування кримінальних правопорушень проти виборчих прав і свобод людини і громадянина з урахуванням сучасного стану кримінального процесуального законодавства, особливостей проведення повоеєнних виборів та практики діяльності органів кримінальної юстиції, у якому сформульовано низку нових положень, висновків і рекомендацій, що мають наукову новизну та практичне значення.

Заступник керівника
Черкаської обласної прокуратури

Станіслав ТОРОПЧИН